

STASYS VANSEVIČIUS

VALSTYBES IR TEISĖS TEORIJA

Mokomoji priemonė

 Justitia
Vilnius 2000

UDK340.1!s(075.8)
Va268

Vansevičius S. Valstybės ir teisės teorija :
mokomoji priemonė. Vilnius: Jusutis, 2000. 256 p.

Apsvarstė ir rekomendavo spausdinti Vilniaus universiteto Teisės fakulteto Valstybės ir teisės teorijos ir istorijos katedra (1999 m. gruodžio 10 d.; protokolo Nr. 25).

ISBN 9986-567-35-1

© S. Vansevičius, 2000

© UAB „Justina“, 2000

Turinys

Pirma dalis. VALSTYBĖS TEORIJA

I. Valstybės susidarymas
1. Valstybės susidarymo teorijų įvairovė
2. Valstybės susidarymo teorijos
II. Valstybės esmė
1. Valstybės požymiai
2. Valstybės funkcijos
III. Valstybės tipologija
1. Rytų valstybė
2. Vergovinė valstybė
3. Feodalinė valstybė
4. Kapitalistinė valstybė
5. Socialistinė valstybė
6. Teisinė valstybė
IV. Valstybės formos
1. Valdymo forma
2. Valstybės sandaros formos
3. Politinis režimas
V. Valstybės vieta visuomenės politinėje sistemoje
VI. Valstybė ir pilietinė visuomenė
VII. Valstybės valdžia
VIII. Valstybės aparatas
1. Valstybės aparato struktūra
2. Pagrindiniai valstybės aparato organizacijos ir veiklos principai
3. Valstybės valdžios įgyvendinimo teisinės formos
4. Valstybės tarnyba
5. Valstybė ir asmuo
6. Ekonominė valstybės veikla
7. Valstybės vaidmuo saugant gamtą

Antradasis. TEISĖSTEORIJA

[. Teisės teorijos dalykas ir studijavimo metodai	83
1. Teisės teorijos dalyko ir metodų ryšys	86
2. Konkretūs ir specialieji teisės pažinimo metodai	89
. Teisės atsiradimas	92
. Teisės raida	96
Teisės samprata	99
1. Teisės funkcijos	101
2. Teisės vertingumas	103
3. Teisės ir moralės savitarpio priklausomybė	104
Subjektinė ir objektyvioji teisė	107
Teisės ir valstybės sąveika	111
Teisės šaltiniai (formos)	115
1. Norminiai teisės aktai — teisės šaltiniai	117
2. Įstatymai ir jų ypatybės	120
3. Kitos teisės normos	122
4. Teisės normų santykis su norminių aktų tekstais	124
Teisės aiškinimas	128
1. Aiškinimo būdai	129
2. Aiškinimo pagal subjektus rūšys	133
Teisės normos ir jų rūšys	135
Teisėssistema	145
. Materialioji ir proceso teisė	147
. Teisinio reguliavimo dalykas ir metodas — teisės skirstymo sakomis ir institutais pagrindas	147
. Teisės sistema ir įstatymų sistema, jų santykis ir tarpusavio ryšys	149
Teisės šakų apibudinimas. Funkciniai tarpšakiniai ryšiai	151
Nacionalinės ir tarptautinės teisės santykis	153
Įstatymų sisteminimas	153
Viešojo ir privatinė teisė	160
Teisinė sąmonė ir teisinė kultūra	163
Teisinės sąmonės struktūra ir rūšys	165
Teisės ir teisės aktų terminija ir teisine sąmonė	171
Teisinio nihilizmo ištakos ir jo profilaktika	172
Teisinis idealizmas, jo priežastys ir padariniai	173
Teisinė kultūra	174

XII. Teisėkūra	176
1. Teisėkūros procedūra ir stadijos	178
2. Įstatymų leidybos technika	181
3. Įstatymo požymiai ir struktūra	182
4. Teisės norma ir įstatymo straipsniai	186
5. Įstatymo logika, stilius ir kalba	189
XIII. Teisės veikimas	192
1. Teisinis reguliavimas	192
2. Teisinio reguliavimo struktūra	198
3. Teisinio reguliavimo tipai ir sistemos. Teisinis režimas	201
4. Teisės įgyvendinimas ir taikymas. Teisingumas	202
5. Teisėtumas ir jo ribos	206
XIV. Teisiniai santykiai	210
1. Teisinio santykio požymiai	211
2. Teisinių santykių rūšys	212
3. Teisinių santykių turinys	214
4. Teisinių santykių subjektas	216
5. Juridiniai faktai	217
6. Teisinių santykių objektas	218
XV. Teisės pažeidimai ir teisinė atsakomybė	220
1. Teisės pažeidimo sudėtis	221
2. Teisės pažeidimai ir kiti nukrypimai nuo teisėtvarkos	223
3. Teisės pažeidimų rūšys	224
4. Teisinės atsakomybės sąvoka, požymiai ir principai	225
5. Teisinės atsakomybės tikslai ir funkcijos	227
6. Teisinės atsakomybės rūšys	228
XVI. Teisėtas elgesys	230
1. Teisėto elgesio charakteristika	231
2. Teisėto elgesio skirstymas	233
XVII. Norminių teisės aktų galiojimas laiko, erdvės atžvilgiu ir asmenims	237
XVIII. Pozityviosios teisės spragos ir jų šalinimo būdai	241
XIX. Pagrindinės teisės sistemos	244
1. Teisės sistemų tipai	244
2. Nacionalinių teisės sistemų šeimos	246
Literatūra	255

Pirma dalis
VALSTYBĒS TEORIJA

I. Valstybės susidarymas

1. Valstybės susidarymo teorijų įvairovė

Valstybės susidarymo tyrinėjimas turi pažintinę ir politinę praktinę reikšmę. Jis padeda pažinti specifinę valstybės prigimtį, jos bruožus ir ypatumus, nustatyti atsiradimo ir raidos priežastis bei sąlygas, taip pat geriau suvokti būdingas valstybės funkcijas (pagrindines veiklos kryptis), jos reikšmę visuomenės gyvenimui ir politinei sistemai.

Valstybės ir teisės teoretikai valstybės susidarymą aiškina gana įvairiai. Visi sutinka, kad senovės Graikijos, Egipto, Romos valstybės buvo vergvaldinės. Nesiginčijama, kad dabartinėje Vokietijos, Lenkijos, Lietuvos, Rusijos teritorijoje vergovės nebuvo — čia susidarė ne vergovinės, o feodalinės valstybės. Tačiau nesutariama dėl valstybės susidarymo priežasčių, sąlygų, prigimties ir pobūdžio.

Teorijų autoriai išreiškia skirtingų grupių, sluoksnių, tautų ir kitų socialinių bendrijų požiūrį į valstybės kilmę. Sukurta dešimtys įvairiausių teorijų ir dėl valstybės prigimties vis dar tebesiginčijama.

Per visą žmonijos raidos istoriją sprendžiant šią problemą išskirtinis vaidmuo teko religijai. Dar senovės Egipte, Babilone ir Judėjoje buvo aiškinama dieviškoji valstybės kilmė. Ypač ši jos kilmės idėja plačiai diegta feodalizmo epochoje.

Vakarų Europoje ties XII-XIII a. sankirta plėtota „dviejų kardų“ teorija. Esą Bažnyčios įkūrėjai turėję du kardus: vieną įdėjo į makštį ir pasiliko, kadangi Bažnyčiai netiko naudotis kardu, o kitą įteikė valdovams, kad jie galėtų spręsti žemiškus reikalus.

Pagal teologus, Bažnyčia suteikė valdovams teisę įsakinėti žmonėms ir šie yra Bažnyčios tarnai. Teorijos paskirtis — įtvirtinti Bažnyčios viešpatavimą valstybei ir įrodyti, kad nėra valstybės ir valdžios, kilusios ne iš Dievo. Garsus to meto mokslininkas teologas Tomas Akvinietis tvirtino, kad valstybės atsiradimas ir raida yra analogiški tam, kaip Dievas kuria pasaulį. Religinis valstybės ir teisės kilmės mokymas gyvuoja ir šiandien, ypač musulmonų šalyse. Lygia greta gyvuoja dar senovės Romoje atsiradusios idėjos, kad valstybės kilmei, raidai ir žlugimui lemiamą įtaką turėjo žmonių silpnybės ir aistros: pinigų, valdžios ir garbės troškimas, gobšumas, išdidumas, žiaurumas ir panašiai. Romos istorikas Gajus Salustijus Krispas (I a. pr. Kr.) darbe „Katilinos sąmokslas“ rašė, kad pagrindinė Romos valstybės žlugimo priežastis yra papročių nesilaikymas, paleistuvystė, apsirijimas ir panašiai. Iš pradžių didėjo pinigų, paskui — valdžios alkis, neliko ištikimybės, garbės ir kitų gerų savybių. Kai turtas tapo pagarbos pagrindas, turto palydovai pasidarė garbė, valdžia, galybė ir neturtas virto gėda, o ne gobšumas tapo nepageidaujamas — visa tai paveikė jaunimą, pastūmėjo į nusikaltimus, melagingus liudijimus ir sukčiavimą. Autorius pabrėžia, kad visos negerovės pakirto moralinius valstybės pagrindus ir ši buvo pamerkta.

Geri ir blogi papročiai akivaizdžiai buvo ir tebėra svarbūs valstybei atsirasti ir plėtotis. Tačiau jie greičiau yra padarinys, o ne pirminė priežastis, nors, kaip Romos imperijoje, jie buvo svarbiausi.

Iš istorinės patirties matyti, kad svarbiausios valstybės atsiradimo ir raidos priežastys yra ne moralė ar religija — jos glūdi ekonomikoje ir socialiniame žmonių gyvenime. Moksliniai tyrimėjimai grindžia išvadą, kad valstybinė organizacija pakeitė gimininę gentinę organizaciją ir tai vyko ne dėl papročių, religinių pažiūrų, o dėl ekonominių pačios pirmą kartą visuomenės pokyčių. Būtent ekonominiai pokyčiai ardė pirmą kartą bendruomeninę tvarką ir galimybę naujomis sąlygomis papročiais reguliuoti visuomeninius pokyčius.

Pasaulioistorijoježinomididelidarbopasidalijimai:gyvulininkystės atsiskyrimas nuo žemdirbystės, amatų — nuo žemdirbystės, prekybos ir mainų atsiradimas lėmė gamybiniųjėgų paskatino žmones gaminti daugiau dalykų, nei būtina gyvybei laukti, savo egzistencijai garantuoti. Svetimas darbas tapo ekonomiškainaudingas.Karobelaisviaiiaunežudomi—jiepa<mi vergais ir verčiami dirbti, o nesuvalgti produktai — pasisavinami.

Iš pradžių tik pastebimas, vėliau kartu su darbo pasidalijimu prasidėjo turtinis visuomenės sluoksniavimasis — atsiradotingieji ir neturtingieji. Siekiant pagaminti kuo daugiau produktų, naudojamas ne vien belaisvių, bet ir savo bendruomenės narių darbas. Turtinė nelygybė lėmė socialinę nelygybę. Panbėgant amžiams, visuomenė išsiskyrė į dvi skirtingų interesų irskirtingospadėtiesgrupes.

Julius Cezaris rašė, kad visoje Galijoje yra tik dvi žmonių grupės, kuriosturipagarbairreikšmę,kadangi paprastus žmones laiko vergais. Dauguma kenčia nuo skolų, didelių mokesčių ir skriaudų, geruoju pasiduoda kilmingiesiems į vergiją ir šie visas ponų teises.

Visuomenėiskaidantisibuvusios bendros giminės narių išsiskyrė didikai. Atsirado įvairūs vadai, šventikai. Šie žmonės, naudodamiesi savo visuomeninė padėtimi, savinosididesnėkarogbio dalį, geriausius žemės sklypus, išgijo daug gyvulių, amatininkų dirbinių, darbo įrankių. Savo valdžią, ilgainiui tapusi paveldima, jienaudojonetiek visuomenės, kiek savo asmeninių interesų apsaugai, kad išlaikytų vergus ir savo genties narius klusnius. Šitaip įstančią giminę gentinę santvarką pradestumtivalstybiniopobūdžio organizacija. Gimininė gentinė organizacijanaujomis ekonominėmis sąlygomis, nesant turtinės ir socialinės nelygybės, pasirodė netinkama raidos prieštara draskomai visuomenei valdyti.

Valstybės institucijos ir organizacijos kūrėsi pirmą kartą bendruomeninėse santvarkose viduje, apskritai išstumdamos bendruomenės institucijas arba suteikdamos joms naują turinį.

Pirmasis valstybės požymis — tai ypatingo žmonių sluoksnio, gaminančio materialiujų dalykų, o užsiimančio vien valdymu, radimas. Šis sluoksnis gavo išskirtinių teisių ir valdžios įgaliojimų. Kartu nustatyti įvairūs mokesčiai ir rinkliavos jam išlaikyti. Visuomenė skirstėsi ne pagal kraujo giminystės ryšį, kaip anksčiau, opagaladministracinę teritorinį požymį. Atsiradonuo-
latiniai ginkluoti būriai, kurių paskirus — ginti teritoriją ir visuomenę nuo išorės antpuolių ir užkariauti naujas teritorijas. Valstybė visuomenei nebuvo primesta iš šalies — ji susidarė natūraliai ir tobule.

Azijos valstybių susidarymas. Pačios seniausios valstybės susidarė Nilo, Tigro ir Eufrato, Indo, Gango, Jangdzės upių žemumybose drėkinamose žemdirbystės zonose. Šios buvo labai derlingos ir dėl to sparčiai didėjo darbo našumas. Tai lėmė galimybę materialiai išlaikyti nieko negaminantį, bet reikalingą visuomenės raidai valdininkų aparatą. Drėkinamajai žemdirbystei reikėjo iškasti kanalus, plėsti irigacijos tinklus, statyti užtvankas ir šiai. Todėl reikėjo suvienyti atskiras bendruomenes ir centralizuotai joms vadovauti, kadangi visuomeninių darbų apimtys gerokai viršijo atskirų gimininių gentinių junginių galimybes ir jėgas.

Tačiau pasiliko žemės bendruomenės ir atitinkamai pagrindinės gamybos priemonės — žemės visuomeninė nuosavybės a.

Rytų šalių valstybingumo kūrimosi ypatybė — politinė valdžiarėmės kurios nors visuomeninės funkcijos vykdymu, visuomenine pareigybe. Pagrindinis bendruomenės valdžios uždavinys buvo valdyti rezervo fondus, kur sukaupta didelė dalis visuomeninio produkto. Todėl bendruomenės viduje išsiskyrė grupė pareigūnų, bendruomenės administratorių, išdininkų, kontrolierių ir panašiai. Neretai administracinės funkcijos derintos ko funkcijomis. Bendruomenės administratoriai stengėsi įtvirtinti savostatus ir padaryti pareigas paveldimas. Pamažu valdininkai darėsi privilegijuotais uždaros socialinės grupės sluoksniais ir tapo varbiausiu valstybiniu besiformuojančios valdžios elementu.

Šitaip valdantieji bendruomenės sluoksniai ir grupės panau-

dojo susidariusį valdymo aparatą ekonominių, politinių ir karinių funkcijų įgyvendinimo kontrolei. Tai buvo valstybingumo prielaida. Vykdydama minėtas funkcijas, gimininė gentinė diduomenė pamažu tapo atskira socialine grupe (kasta), kurios interesai skyrėsi nuo visuomenės interesų.

Administraciniai valstybės dariniai dėl ekonominio būtinumo atsirado anksčiau nei privatinė nuosavybė. Rytuose buvo uzurpuojamos ne pačios gamybos priemonės, o jų valdymas. Ekonomika rėmėsi valstybine ir visuomenine nuosavybe. Buvo ir privatinė nuosavybė. Valdininkų viršūnė turėjo rūmų, brangenybių, vergų, bet daugiausia visuomeninę gamybą lėmė laisvųjų bendruomenės narių darbas.

Prarasdami turimas pareigas, pareigūnai dažnai prarasdavo privatinę nuosavybę.

Esminės reikšmės ekonomikai neturėjo ir pirklių bei amatininkų privatinė nuosavybė, nes jie priklausė nuo monarchų. Be to, pirklių nuosavybė buvo susijusi ne su gamyba, o su paskirstymu. Amatininkai daugiausia priklausė bendruomenėms, o nepriklausančiųjų buvo mažiau, tad jų įnašas į gamybą buvo menkas.

Didėjant kolektyvinio darbo korporacijai, valstybės valdžios daigai virto bendruomenių junginių, kurie formavosi į mažas ir didesnes valstybes, valdymo institucijomis. Tokias valstybes vienijo centralizuota valdžia. Prievarta ideologiškai buvo pridengiama religine forma (valdžios sakralizacija) — valdžia duota Dievo, o valdovas yra Dievo ir žmonių tarpininkas.

Susidarė tokia struktūra: karalius — vietoj buvusio genties vadovo; vietoj seniūnų tarybos ir vadų — karaliaus patarėjai, viziriai ir galiausiai — žemesnieji valdininkai. Žemė buvo bendruomenės nuosavybė ir bendruomenininkai laikyti laisvais. Tačiau iš tikrųjų viskas buvo valstybės nuosavybė kartu su visų valdinių asmeniu ir gyvybe, valdinių, patekusių į neribotą valstybės valdžią, kurią įgyvendino biurokratinis valdininkų aparatas. Dauguma vergų buvo valstybės nuosavybė.

Valstybės susidarymas Rytuose — tai tolygus pirmą kartą gimininės gentinės visuomenės virtimas valstybe. Pagrindinės valsty-

bės atsiradimo priežastys: būtinumas atlikti didelius irigacijos darbus; poreikis šiems tikslams suvienyti daug žmonių ir dideles teritorijas; būtinybė centralizuotai vadovauti darbams ir žmonėms.

Pažymėtina, kad Rytų visuomenei būdingas sąstingis — ji nesirutuliojo ištisus amžius. Pavyzdžiui, Kinijos teritorijoje valstybė atsirado keletą amžių anksčiau nei Europoje, bet pati visuomenė iki XX a. liko beveik nepasikeitusi.

Europos valstybių susidarymas. Skirtingai nei Rytų šalyse, Vakaruose valstybės susidarė savitu, unikaliu būdu. Europos valstybės per trumpą istorinį laikotarpį pralenkė anksčiau susidariusias Rytų valstybes.

Lemiamas Europos valstybių susidarymo veiksnys — visuomenės sluoksnių atsiradimas. Pradinė pusiau valstybinė forma buvo karinė demokratija ir jos sąlygomis intensyviai formavosi privatinė žemės ir kitų gamybos priemonių nuosavybė. Akivaizdus tokio valstybės susidarymo pavyzdys yra senovės Atėnai. Čia valstybė kūrėsi tiek pertvarkant gimininės santvarkos institucijas, tiek išstumiant jas ir keičiant naujomis bei pamažu įtvirtinant tikrąsias valdžios institucijas. Ginkluotos visuomenės vietą užėmė atskirta nuo visuomenės ginkluota viešoji valdžia.

Jau ankstyvuojų etapu, yrant bendruomeninei santvarkai, buvo aristokratų, turinčių žemės valdų, gyvulių, vergų, ir paprastų bendruomenininkų, turinčių gerokai mažiau turto, turtinė nelygybė. Greta patriarchalinių vergų buvo samdiniai — bežemiai bendruomenės nariai.

Gausėjant privatinei nuosavybei, didėjo ekonomiškai stiprios grupės įtaka. Ši grupė stengėsi susilpninti liaudies susirinkimo ir basilėjo (kuris buvo karo vadas, vyriausiasis dvasininkas ir teisėjas) vaidmenį ir perduoti jo funkcijas savo atstovams. Paveldimos aristokratijos ir paprastų bendruomenės narių prieštaravimai skatino kitos grupės, kuri privatinę nuosavybę įgijo jūrų prekyba ir plėšikavimu, kovą dėl valdžios. Patys turtingiausieji pasiglemžė atsakingus valstybės postus ir gimininės diduomenės viršenybė buvo likviduota. Šitaip Atėnų valstybė susidarė kaip vidaus prieštaravimų rezultatas. Privatinė nuosavybė tapo turtingųjų

sluoksnių ekonominio išsigalėjimo pamatu. Tai leido jiems išsitvirtinti viešosios valdžios institucijose ir panaudoti jas savo interesams ginti. Atėnai laikomi klasikine valstybės susidarymo forma.

Senovės Spartos valstybė susidarė kiek kitaip. Spartiečių bendruomenė užkariavo kaimynines teritorijas ir jų gyventojus pavertė vergais — helotais. Šių buvo gerokai daugiau nei pačių spartiečių. Siekdami išlaikyti helotus paklusnius ir jiems vadovauti, spartiečiai turėjo sukurti naują valdymo aparatą. Kad nebūtų turtinės nelygybės ir socialinių nesutarimų, spartiečiai neturėjo žemės ir vergų privatinės nuosavybės. Žemė buvo valstybės nuosavybė ir dalyta į lygius sklypus pagal visateisių gyventojų skaičių. Nuolatinė helotų sukilimų grėsmė privertė Spartą tapti aristokratinėmis respublika. Ji valdyta beveik teroristiniais metodais su pirmą kartą bendruomeninės santvarkos elementais. Buvo įdiegta lygiavimas ir šitaip įtvirtinta esama tvarka, neleidžianti atsirasti socialinėms jėgoms, siekiančioms likviduoti pirmą kartą bendruomeninės santvarkos apraiškas.

Romos valstybė kūrėsi šimtmečius. Du šimtus metų vyko patricijų ir plebėjų — dviejų gimininių gentinės visuomenės grupių kova. Šios kovos išdava buvo demokratinė visuomeninė organizacija. Įsitvirtino visų piliečių lygybė, principas, pagal kurį kiekvienas pilietis buvo karys ir žemdirbys, o bendruomeninė žemė turėjo socialinę politinę reikšmę. Visa tai sulėtino turtinės ir socialinės piliečių nelygybės raidą. Tik II a. pr. Kr. pabaigoje valstiečiai prarado daug žemės ir dėl nuolatinių užkariavimų miestuose ir kaimuose atsirado daug vergų, o romėnų šeimos nįstengė jų išlaikyti paklusnių.

Būtinumas malšinti įvairių socialinių grupių priešišumą išlaikyti vergus paklusnius privertė II a. sukurti galingą valstybės aparatą.

Ateivių gimininių atstovai, asmeniškai laisvi ir nesusiję su romėnų giminėmis (plebėjai), praturtėjo iš pramonės ir prekybos ir jų turtai didėjo. Kova su patricijais dėl lygių teisių plėtėsi gau sėjant privatinės nuosavybės, o turtinė diferenciacija ardė gimininę gentinę santvarką ir tiesė kelią valstybei.

Kiek kitokiu būdu kūrėsi Frankų valstybė. Germanų gentys ilgai aprūpino frankus vergais. Jos ilgai išlaikė pirmąją tvarką plėtojant gamybos jėgas. Vergvaldystė germanų gentims buvo beik nenaudinga. Nuskurdę bendruomenininkai patekdavo turtingųjų priklausomybėn, o ne į vergiją, ir tai padėjo išsilaikyti kolektyviniam ūkininkavimui. Karinės priežastys ir pusiau klajoklinė žemdirbystė vertė išlaikyti kolektyvinę visuomeninio ūkio organizacijos formą ir todėl vergovei nebuvo sąlygų. Dėl turtingos ir socialinės nelygybės ilgainiui susidarė pusiau feodalinė vi-

Tai, kad frankai užkariavo didesnę Romos imperijos teritorijos dalį, rodė gimininės gentinės santvarkos nesugebėjimą išlaikyti ten gyvenančius žmones savo valdžioje ir paskatino kurti ankstyvojo feodalizmo valstybę. Užkariavus sugriuvo vergvaldinė tvarka ir greičiau pereita prie feodalizmo buvusioje galingoje mos imperijoje.

Panašiai kūrėsi senovės Rusijos, Islandijos, Lietuvos ir kitos valstybės.

Valstybė pakeitė gimininę gentinę santvarką, kai pirmąją visų lygybės ir pirminės bendruomeninės nuosavybės formos nei ir visuomenė susiskaldė. Toje santvarkoje buvo visuomeninė valdžia ir socialinės normos, reguliuojančios žmonių elgesį, nebuvo specialaus valdžios aparato, galinčio taikyti prievartą. Visuomenės reikalus tvarkė visi suaugę bendruomenės nariai savo susirinkime. Giminės susirinkimas buvo ir valdymo, ir teisinstancija. Ilgainiui pirmąšiai kolektyviniai gentiniai santykiai keitėsi ir pradėjo irti. Trys didieji darbopasidalijimai (nuo žemdirbystės atsiskyrė gyvulininkystė ir amatai), atskiras žmonių sluoksnis, besiverčiantis prekyba (mainais) ir tolygus (nuoseklus) darbo ir rankių tobulinimas, sukaupiant ir tistiek padidino darbo našumą, kad atsirado nemažai pridėtinų produktų ir galimybė juos sukaupti. Objektyviai tapo įmanoma aprūpinti žmonių grupę, kuris specializuotųsi vykdyti visuomenės svarbias funkcijas ir nedalyvautų gamyboje. Visuomeninis darbopasidalijimas šeiminį ir gimininių bendruomenių, fratrijų, kurių ir gen-

čių gyvenimo turinį ir formą. Pamažu skirstėsi ir socialinės funkcijos. Nuo pirmykštės bendruomeninės santvarkos prie valstybiškai organizuotos visuomenės pereita susidarant įtvirtintuose miestuose teritorinių bendruomenių ir gentinio gyvenimo centrams. Teritorinės bendruomenės sudėtį lėmė ne gimininiai santykiai, o apsigyvendinimas vienoje vietoje, kaimynystė. Teritorija tapo svarbiu valstybės susidarymo veiksmu.

Pagrindinės valstybės susidarymo priežastys – tai būtinumas:

1) tobulinti visuomenės valdymą, kadangi ji darėsi vis sudėtingesnė dėl gamybos plėtros, naujų šakų atsiradimo, darbo pasidalijimo, visuomeninio produkto paskirstymo sąlygų pasikeitimo, socialinių darinių išsiskyrimo, jų didėjimo, tam tikros teritorijos gyventojų gausėjimo; 2) organizuoti didelius visuomeninius darbus ir įtraukti į juos daug žmonių (ypač to reikėjo Rytų šalyse drėkinamajai žemdirbystei); 3) slopinti pavergtų giminių ir savų išnaudojamųjų pasipriešinimą; 4) palaikyti visuomenės tvarką ir užtikrinti visuomeninę gamybą, socialinę visuomenės stabilumą, o tai pasiekama garantuojant teisinę tvarką, taikant įvairias priemones, tarp jų ir prievartos, kad visi laikytųsi naujų teisės normų, ne visada atitinkančių tam tikrų grupių interesus ir laikomų neteisingomis; 5) kariauti – gintis ir užgrobti kaimynines teritorijas. Dėl to kaimynai buvo arba pavergiami, arba organizavosi į valstybę.

Visuomenėje vyraujanti gamybos priemonių nuosavybės forma iš esmės veikė valstybės susidarymą. Atsiradus privatinei nuosavybei, reikėjo sukurti mechanizmą, užtikrinantį savininkų interesų ir jų valios vienovę. Tam tiko respublikos valdymo forma ir platus visuomeninių santykių reguliavimas Atėnuose ir Romoje. Valstybinė žemės nuosavybė ir jos paskirstymas visuomenės elitui Spartoje sudarė sąlygas aristokratinėi respublikai.

2. Valstybės susidarymo teorijos

Yra gana nemažai įvairių valstybės kilmės, valdžios esmės, jos tikslų ir uždavinių bei raidos teorijų. Teorijų gausa aiškinama vals-

tybės, kaip socialinio reiškinių, sudėtingumu, jos formų įvairovė praeityje ir dabar, taip pat tuo, kad valstybė įgyvendina politinę valdžią, jos veikla tiesiogiai veikia įvairių socialinių grupių ir sluoksnių interesus. Be to, autoriai pripažįsta skirtingą ideologiją ir filosofinius aiškinimo metodus. Reikia turėti galvoje, kad kiekviena teorija remiasi tam tikrais faktiniais duomenimis, konkrečia gyvenimo aplinka. Visų aplinkybių ir teorinių apibendrinimų tyrimas sudaro galimybę plačiau ir giliau suvokti reiškinius ir procesus.

Esamos valstybės teorijas sąlygiškai galima skirstyti į keturias grupes: 1) valstybės esmės; 2) valstybės tikslų ir uždavinių; 3) valstybės veiklos priemonių ir metodų; 4) tolesnės valstybės raidos ir perspektyvų.

Svarbesnės yra tokios valstybės esmės teorijos:

1) *Elito teorija*. Ji atsirado XX a. pradžioje (autoriai V. Parėtas, G. Moskis). Maždaug amžiaus viduryje šią teoriją išplėtojo H. Lasalis, D. Sartori ir kiti. Teorijos esmė, kad liaudis nesugeba valdyti valstybės ir tai gali daryti tik visuomenės elitas (viršūnės, lyderiai). Elitas susidaro pagal kilmę, išsilavinimą, patirtį, gebėjimus ir papildo gabiausiais paprastais žmonėmis. Dabartiniai teorijos šalininkai mano, kad yra ne vienas elitas ir vyksta jų kova dėl valdžios, o liaudis kontroliuoja jų veiklą, naudodamasi rinkimų teise. Teorijos trūkumas — liaudies nušalinimas nuo valdžios. Privalumas, kad valdžią visada įgyvendina nedidelė žmonių grupė — deputatai, įvairių valstybės įstaigų darbuotojai. Reikia, kad šie žmonės tenkintų įvairių socialinių sluoksnių ir grupių interesus, o kad tai darytų, būtina veiksminga jų darbo kontrolė.

2) *Technokratinė teorija* atsirado trečiojo mūsų amžiaus dešimtmečio pradžioje ir plačiai paplito 1970–1980 metais. Jos šalininkai — D. Barncheimas, G. Saimonas, D. Belas ir kiti. Iš esmės tai šiuolaikinė elito teorijos interpretacija. Autorių nuomone, visuomenę turi valdyti

(ir dažnai valdo) specialistai — valdytojai, vadybininkai. Jie geba nustatyti tikrus visuomenės poreikius, optimalios raiškos būdus, būtinas priemones. Valdymas yra mokslinis ir užtikrina visuomenės pažangą. Šios idėjos būdingos ir kitų teorijų autoriams.

3) *Pliuralistinės demokratijos teorija* atsirado tai XX amžiuje. Jos atstovai - G. Laskis, M. Diuveržė, R. Darendorf, R. Dalis ir kiti. Teorija išreiškia socialdemokratų ir liberalų pažiūras. Jų manymu, šiuolaikinėje visuomenėje klasių nebeliko ir valdžiai neteko klasinio pobūdžio. Visuomenės sudaro žmonių socialinių grupių visuma. Tos grupės susidarė pagal įvairius požymius — amžių, profesiją, interesus, gyvenamąją vietą ir panašiai. Yra senelių ir jaunimo, sportininkų, nuotojų iralaus mėgėjų bei kitos grupės. Kiekvienas gus priklauso kuriai nors iš jų. Grupių pagrindas — politinės organizacijos, jos veikia valstybės institucijas ir orientuoja valstybės politiką. Tad kiekvienam žmogui, kiekvienai grupei tenka dalyvauti valstybės valdžios, jiedalyvauja valdant valstybę, o valstybės tampa visuotinės valios ir visos visuomenės interesų reikėja. Teorijos privalumas — jos demokratiškumas, grindžiamas visų piliečių dalyvavimu sprendžiant valstybės valdymo reikalus.

4) *Visuotinės gerovės valstybės teorija* atsirado po Antrojo pasaulinio karo. Ji prieštarauja vyrausia koncepcijai, kad valstybė neturi kištis į visuomenės gyvenimą, išskyrus teisės pažeidimų atvejus. Teorijos esmė ta, kad valstybė išreiškia visų valstybės sluoksnių interesus ir užtikrina visų gerovę. Teorijos pagrindas — pažeidimų šalinimas, ekonomikos laimėjimai ir aukšto gyvenimo lygio užtikrinimas, didelių valstybinių socialinio ir kultūrinio gyvenimo programų įgyvendinimas. Teorija pabrėžia kiekvieno žmogaus vertę ir teigia, kad tenkinti kiekvieno as-

mens interesus turi būti valstybės veiklos tikslas. Tai teorijos privalumas. Ji teikia pirmenybę žmogaus vertei, jo interesams ir teisėms.

5) *Teisinės valstybės teorija* aiškina, kaip būtina pasiekti valstybės tikslų klestint teisei visuose socialinio gyvenimo srityse ir kokiomis priemonėmis ir būdais turi funkcionuoti valstybė. Visa valstybės veikla grindžiama teise ir teisinėmis priemonėmis. Teorija siekia visuomenės demokratizavimo, savivalės panaikinimo ir tikslaus visų valstybės įstaigų įstatymų laikymosi.

6) *Konvergencijos teorija* atsirado šeštajame dešimtmetyje ir jos pagrindą sudaro dviejų sistemų valstybės tarpusavio įtakos nagrinėjimas. Teigiama, kad vyksta kapitalistinių ir socialistinių valstybių tarpusavio mainai ir kiekviena grupė paima iš kitos, kas geriausia. Šitaip iš esmės supanašėja valstybių organizacija, veiklos formos. Ilgainiui valstybių skirtumai išnyks, susidarys vieno tipo „poindustrinė“ visuotinės gerovės valstybė. Tačiau, socialistinės Europos valstybės žlugo.

7) *Istorinė materialinė valstybės koncepcija* yra išskirtinė. Ji grindžiama istorinio materializmo ir klasinės sampratos idėjomis. Valstybė yra valdžios įrankis, o valdžia yra ekonominiu atžvilgiu vyraujančios klasės rankose. Valstybės ypatybės lemia visuomenės ekonomika. Tikslas yra sukurti socializmą, o paskui — komunizmą. Sukūrus komunizmą, valstybė turi išnykti.

8) *Prigimtinės teisės (sutarties) teorija* aiškina valstybės atsiradimą žmonių susijungimu savanoriškos sutarties pagrindu. XVII-XVIII a. ši teorija atmetė baudžiavinę feodalinę monarchiją. Ją plėtojo ir skelbė mąstytojai ir švietėjai Hugas Grocijus ir Spinoza (Olandijoje), Tomas Hobsas ir Džonas Lokas (Anglijoje), Žanas Ruso, Polis Golbachas (Prancūzijoje), Aleksandras Radyščevas (Rusijoje) ir kiti. Jie atmetė dieviškąją valstybės kilmę ir tei-

gė, kad ji atsirado žmonių valia. Teorijos šalininkai mano, kad liaudis turi įgimtų, neatimamų teisių ne tik kurti valstybę visuotinės sutarties pagrindu, bet ir ją ginti, o valdžią, pažeidžiančią sutartį, pakeisti kita.

9) *Prievartos teorijos šalininkai* - vokiečių filosofas ir ekonomistas E. Diuringas, austras sociologas ir valstybės tyrinėtojas L. Gumplovičius ir Karlas Kautskis. Pagrindinė valstybės atsiradimo priežastis yra užkariavimas, prievarta ir vienu genčių valdžia kitoms. Nugalėtojai sudaro valdančiąją klasę, o nugalėtieji paversti darbininkų ir tarnautojų klase.

Yra ir daugiau teorijų. Viena iš jų - *patriarchalinė*. Jos kūrėjas yra senovės Graikijos filosofas Aristotelis. Valstybė atsirado susidarius ir išstobulėjus šeimai. Žmonės iš prigimties stengiasi bendrauti tarpusavyje ir iš keleto šeimų susidaro giminė, o iš keleto giminių — valstybė, apimanti visas kitas bendravimo ir jungimosi formas. Valstybę žmonės kuria dėl geresnio gyvenimo.

Psichologinė teorija valstybės atsiradimo priežastimis laiko žmogaus psichikos ypatybes, jo impulsus, emocijas, nes jos, anot L. Petražyckio, yra svarbiausios žmogui prisitaikant prie visuomenės gyvenimo sąlygų ir kuriant valstybę.

Organinė teorija prilygina valstybę žmogaus organizmui ir suteikia jai savarankišką valią ir sąmonę, besiskiriančią nuo valstybei priklausančių konkrečių žmonių valios ir sąmonės. Valstybė yra gamtos jėgų, sukuriančių ją greta visuomenės ir konkretaus žmogaus, veiklos rezultatas. Šios teorijos atstovas — anglas Herbertas Spenseris (XIX-XX a.).

II. Valstybės esmė

Valstybės sampratos, esmės ir vaidmens visuomenėje problemos yra pagrindinės ir diskusinės. Tai paaiškinama trimis priežastimis: 1) šios problemos tiesiogiai susijusios su įvairių visuomenės sluoksnių, politinių partijų ir visuomeninių judėjimų interesais; 2) jokia kita organizacija negali konkuruoti su valstybe sprendžiant daugybę uždavinių ir funkcijų, veikiant visuomenės likimą; 3) valstybė yra labai sudėtingas ir prieštaringas visuomeninis politinis reiškinys. Atsiradusi kaip visuomenės prieštaravimų rezultatas, pati valstybė tampa prieštaraujanti, prieštaringa jos veikla ir socialinis vaidmuo.

Labai svarbu tinkamai suvokti valstybės esmę. Kaip tai svarbu, paaiškėja, kai valstybę ištinka krizė ir jos veikla pradeda šlubuoti, kai ji metasi į kraštutinumus, griebiasi prievartos. Siekiant stiprinti valstybės pozicijas, reikia teisingai suprasti jos esmę.

Austrijos teisininkas H. Kelzenas pastebėjo, kad valstybės sampratą sunkina tai, kad šiuo terminu vadinami įvairūs dalykai ir reiškiniai. Plačiuoju požiūriu šiuo terminu apibūdinama visuomenė arba ypatinga jos forma. Siauruoju požiūriu — valdymo institucijos, teritorijos, kur gyvena šalies žmonės.

Pagal H. Kelzeną, valstybės sąvoka gali būti vartojama tokiomis prasmėmis:

- 1) teisiškai valstybė yra juridinis asmuo (teisinis fenomenas) kaip tam tikra korporacija, kadangi nuo kitų korporacijų valstybė skiriasi tik šalies mastu nustatyta teisine tvarka. Čia H. Kelzenas tapatina valstybę ir teisėtumą. Tačiau valstybės santykiai su teise turi būti tokie pat kaip ir individo, nors valstybė sankcionuoja teisę;

- 2) sociologiniu atžvilgiu valstybė yra socialinė bendrija, socialinė tikrovė, egzistuojanti nepriklausomai teisėtvarkos ir teisinės tikrovės. Šiuo požiūriu vaisi būdingavaldžiospaskirstymasįvairiomsinstitucijoms, kurioms veikiant visuomenėje atsiranda tam tikri v) jantys santykiai, daugybė įvairių valdymo aktų ir *pajungimo būdų*, kurių visuma vadinama socialine vaisi
- 3) valstybė suvokiama kaip gyvas „gamtos organizmas socialinės biologijos forma (organinė valstybės teori Visuomenė tapatinamasuorganizmu, ovalstybės paskirtis — aprūpinti savo piliečius;
- 4) H. Kelzenas apibrėžia valstybę ir kaip normų sistemą arba kaip „politiškai organizuotą visuomenę, valstybę-valdžią“. Valstybė yra politinė organizacijavispirmatodėl, kad nustatojėgosvartojimotvarkąir turi josvartojimomonopolį. Valstybė, visuomenės politinė organizacija, išplečia savo valdžią visai šaliai ir jos gyventojams, turišiamreikaluispecialųvaldymoaparata, leidžia visiems privalomus aktus ir sprendžia bendrus visuomenės reikalus.

Vakarų Europos autorių teorijose valstybė suprantama visuomenės sluoksnių grupių sutaikymo, socialinių prieštaravimų šalinimo, visų visuomenės interesų atstovavimo organizacija. Valstybės esmė parodo jos turinį, tikslus, funkcionavimą, t. y. valdžią, jos priklausomybę.

Valstybė atsirado, kai ekonomika pasiekė tam tikrą lygį, lygiavini visuomeninioproduktopaskirstymastapoobjektyviainenaudingasirdėltolės nės visuomenės raidosturėjo išsiskirtielitas, kuris užsiimtų valdymu. Tai lėmė socialinių visuomenės susisluokniavimą, anksčiau visiems priklausiusi valdžia įgavo politinį pobūdį ir buvopradėta įgyvendinti pirmiausia privilegijuotų socialinių grupių interesais. Tačiau siekianti išsamiai atskleisti šį dalyką vien vadinamojo klasinio valstybės esmės supratimo maža.

Valstybės valdžia gali priklausyti palyginti nedidelei socialinei grupei, neišreiškiančiai visų klasės interesų (totalitarinis biurokratinis režimas). Valstybių, neseniai išsivadavusių iš kolonijinės priklausomybės, viena klasė neturi pakankamai jėgų valdyti, todėl nacionalinei ekonomikai ir kultūrai plėtoti susidaro įvairūs valdžią turintys sluoksniai: buržuazijos, darbininkų, inteligentų, amatininkų.

Susidarius palankioms sąlygoms valdžia gali priklausyti visai tautai, kadangi pirmąją bendrą nacionalinį interesą. Nors ir esama socialinių prieštaravimų, visuomenė visada yra vieninga. Valdžią turinti klasė ar sluoksnis visada priversti tam tikru mastu rūpintis visais visuomenės sluoksniais, vykdyti bendras socialines funkcijas, veikti visos visuomenės interesais. Bendras nacionalinis valstybės vaidmuo yra esminis jos bruožas. Turinti valdžią grupė priversta derinti grupinius interesus su visos visuomenės interesais.

Valstybė yra visuomenės organizacijos forma, skirta visuomenės vientisumui ir jos valdymui užtikrinti. Ji vykdo naudingas visuomenei funkcijas ir tarnauja visuomenės interesams. Valstybė integruoja susiskaldžiusią visuomenę ir jai oficialiai atstovauja. Be valstybės būtų neįmanoma visuomenės pažanga, civilizuotos visuomenės egzistavimas ir raida.

Valstybės istorija neatsiejama nuo visuomenės istorijos. Neapažangiai valstybei būdingos netobulos institucijos ir jas apima iš esmės tik valstybės valdžia, besiremianti daugiausia prievarta. Valstybė tobulėja nuosekliai ir pasiekia tam tikrą civilizacijos ir demokratijos lygmenį. Remdamasi ekonominiais ir dvasiniais veiksniais, ji užtikrina šalies organizuotumą ir suteikia žmonėms valdžią, ekonominę laisvę, asmens autonomiją. Tada plėtoja savybės jos institucijos, socialinis potencialas. Valstybė kinta ir tobulėja ne savaime. Ją pertvarko, pritaiko prie pasikeitusių žmonių gyvenimo sąlygų patvisuomenė.

Labai sunku nuodugniai ištirti valstybės esmę, savybes ir bruožus. Tai įmanoma tik konkrečiai istoriškai nagrinėjant įvairius valstybės ir ekonomikos, visuomenės socialinio, politinio ir dvasinio gyvenimo ryšius.

Nuo senų senovės mąstytojai mėgino atsakyti į klausimą, kas yra valstybė. Romos filosofas Markas Tulijus Ciceronas teigė, kad tai bendra teisėtvara. Jam pritarė normatyvizmo teorijos kūrėjas H. Kelzenas. Rusijos teisininkas N. M. Korkunovas tvirtino, kad valstybė yra visuomeninė laisvų žmonių sąjunga, kai privalomai nustatyta, jog išimtinė teisė taikyti prievartą suteikta tik valstybės institucijoms.

Kapitalistinėje visuomenėje plačiai paplito valstybės apibrėžimas, kad tai yra žmonių sąjungos, žmonių gyvenamosios teritorijos ir valdžios visuma. Garsus valstybės žinovas Leonas Diugi skiria keturis valstybės elementus: žmonių visumą, tam tikrą teritoriją, suverenią valdžią ir vyriausybę. Kai kas tapatino valstybę su šalimi, kiti — su visuomene, dar kiti — su asmenų grupe, įgyvendinančia valdžią.

K. Marksas ir F. Engelsas skelbė, kad valstybė — tai forma, kai valdančiajai klasei priklausančios individai įgyvendina bendrus savo interesus ir sutelkiama visa pilietinė visuomenė. V. Leninas teigė, kad tai mašina, užtikrinanti vienos klasės valdžią kitoms.

Šiuolaikinėje mokslinėje literatūroje valstybė apibrėžiama kaip viešosios valdžios politiškai suvereni teritorinė organizacija, turinti specialų aparatą ir gebanti padaryti savo paliepiamus privalomus visai šaliai. Toks apibrėžimas apima esminius valstybės bruožus ir požymius ir būtų priimtinas, tačiau mažai atspindi valstybės ir visuomenės ryšius. Todėl būtų tikslesnis toks apibrėžimas: valstybė yra visos visuomenės politinė organizacija, užtikrinanti jos vienybę ir vientisumą, tvarkanti visuomenės reikalus, suverenia viešąją valdžią suteikianti teisei bendrai privalomą reikšmę, garantuojanti piliečių teises, laisves, teisėtumą ir teisėtvarą. Šiame apibrėžime pabrėžiama, kad valstybė yra visos visuomenės politinė organizacija. Ji vykdo gyvybiškai svarbias visuomenei funkcijas, užtikrina jos vienybę ir vientisumą, tvarko svarbiausius jos reikalus. Kartu ji visokeriopai garantuoja piliečių teises ir laisves, palaiko patikimą ir humanišką teisėtvarą.

1. Valstybės požymiai

Valstybės samprata konkretinama atskleidžiant jos požymius, kurie skiria ją nuo gimininės santvarkos ir nevalstybinių organizacijų. Tokie požymiai yra trys. Pirmasis iš jų — tai *gyventojų teritorinis suskirstymas ir viešosios valdžios teritorijoje Įgyvendinimas*. Gimininėje santvarkoje giminė neturėjo griežtai nustatytos teritorijos. Valstybiniu pagrindu organizuotoje visuomenėje valstybė turi griežtai lokalizuotą teritoriją, kurią apima jos suvereni valdžia, o jos gyventojai yra valstybės piliečiai. Šitaip valstybėje pasireiškia naujas teisės institutas — pilietybė.

Su gyventojų teritorine organizacija susijęs ne tik valstybės atsiradimas, bet ir šalių kūrimasis. Todėl valstybės ir šalies sąvokos daugumos elementų atžvilgiu sutampa.

Valstybė skiriasi nuo nevalstybinių organizacijų (profsajungų, politinių partijų ir pan.). Valstybė atstovauja visiems gyventojams ir išplečia jiems savo valdžią. Profsajungos ir partijos telkia tik dalį gyventojų, jos sudaromos savanoriškai siekiant patenkinti interesus.

Antrasis požymis - viešoji valdžia. Viešąją ji vadinama todėl, kad nesutampa su visuomene, tik veikia jos vardu. Valdžia buvo ir iki susidarant valstybei, bet tai tebuvo visuomeninė valdžia, kylanti iš visos liaudies ir panaudojama savivaldai. Nebuvo valdininkų ir valstybės aparato. Esminė viešosios valdžios ypatybė, kad ją įkūnija valdininkija, t. y. profesinis valdytojų, iš kurių sudaromos valdymo institucijos (valstybės aparatas), luomas. Suasmeninta valstybės institucijose ir įstaigose, viešoji valdžia tampa valstybine, t. y. realia jėga, užtikrinančia valstybės prievartą. Sprendžiamąją galią taikant prievartą turi ginkluoti būriai ir specialiosios įstaigos (armija, policija, kalėjimai). Valstybės aparatas dažniausiai išreiškia pirmiausia ne visos visuomenės, o tam tikrų sluoksnių, socialinių grupių interesus. Kiekvienas žmogus gimdamas įgyja tam tikrų ryšių su valstybe tapdamas jos piliečiu ir turi pareigą paklusti valstybės nurodymams ir teisę gauti valstybės globą ir apsaugą.

Trečias požymis - tai *valstybės suverenitetas*. Suvereni samprata atsirado viduramžiais, kai reikėjo atskirti valstybės valdžią nuo bažnytinės ir suteikti jai išimtines reikšmes. Šiandien suverenitetas yra būtinas valstybės požymis. Jo neturinti šalis arba kolonija, arba dominija.

Suverenitetas, kaip valstybės valdžios atributas, pasireiškia viršenybe, savarankiškumu ir nepriklausomybe. Valstybės valdžios viršenybė šalies viduje reiškiasi:

a) universalumu galios, apimančios visus gyventojus, visas partijas ir visuomenines organizacijas;

b) jos prerogatyvomis (valstybės valdžia gali panaikinti, pažintinė kitių bet kokių visuomeninės valdžios pasireiškimą, pažeidžiantį įstatymus. Tik valstybės valdžia turi teisę leisti visai visuomenei privalomus norminius aktus);

c) viešojo valdžia turi tokių poveikio priemonių, kurių visuomeninė valdžia neturi. Valstybės valdžios savarankiškumas ir nepriklausomybė nuo bet kurios kitos valdžios šalies viduje pasireiškia jos išimtinė teise laisvai spręsti visus reikalus.

2. Valstybės funkcijos

Valstybės funkcijų pagrindimas turine viena teorine, bet ir politinė praktinė reikšmė. Tai leidžia išsiaiškinti valstybės esmę, vidinę jos sandarą ir turinį ne tik formaliai, bet ir apžvelgiant visokeriopą veiklą. Funkcijos padeda tiksliai nustatyti valstybės veiklos pobūdį, atiteisingai tam tikru etapais pasirinkti prioritetai, valstybės organizuotumo ir veiklos efektyvumo laipsnį.

Valstybės funkcijos tradiciškai yra apibrėžiamos kaip pagrindinės veiklos kryptys, lemiamos valstybės esmės ir turinio, tam tikru etapu siekiamų tikslų, uždavinių ir valstybės socialinės paskirties.

Dauguma valstybės teoretikų dabar mano, kad valstybės funkcijos apima valstybės veiklos dalyką ir turinį, taip pat veiklos būdus ir jos užtikrinimą.

Valstybės funkcijos skiriasi nuo kitų valstybinių ir nevalstybinių reiškinių tokiais aspektais:

- 1) funkcijos yra kompleksinio sintetinamojo pobūdžio, kaip pagrindinės veiklos kryptys, nesutampa su pačia veikla ar tam tikrais jos elementais, ir jas vykdo įvairios valstybės institucijos sąmoninga ir tikslinga veikla;
- 2) funkcijų turinys, pobūdis ir paskirtis išreiškia socialinę esmę. Jomis pasireiškia realus, socialiai orientuotas valstybės vaidmuo sprendžiant ekonomikos plėtros, visuomenės ir pačios valstybės raidos uždavinius;
- 3) valstybės funkcijos parodo tiesioginį jos ryšį su socialine esme bei turiniu ir valstybei iškilusius uždavinius. Funkcijų pobūdį lemia valstybės tipas, socialinė jos prigimtis, paskirtis, tikslai ir uždaviniai. Funkcijos yra tikslų įgyvendinimo ir pagrindinių valstybės uždavinių sprendimo priemonės, todėl jos priklauso nuo tikslų ir uždavinių pobūdžio. Pavyzdžiui, smukus ekonomikai, o ypač ekonominės krizės sąlygomis sprendžiami ekonomikos stabilizavimo ir jos kilimo uždaviniai ir tada pirmenybė teikiama ekonominėms funkcijoms. Kilus karui (užpuolimo) pavojui, pradės veikti gynybos organizavimo funkcija. Dabar Lietuvoje reikia spręsti ekonomikos uždavinius ir mažinti nusikalstamumą. Nuo to priklauso visuomenės ir valstybės tikslų bei visų valstybės funkcijų įgyvendinimas;
- 4) valstybės funkcijų nereikia tapatinti su konkrečių jos institucijų ir nevalstybinių organizacijų funkcijomis. Jų funkcijos, nors ir turi reikšmę visuomenės ir valstybės gyvenimui, tačiau, palyginti su valstybės funkcijomis, yra siauros, lokalios;
- 5) valstybės funkcijos išsiskiria įgyvendinimo formomis ir metodais ir nesusipina su jų taikymo sritimis. Atsižvelgdama į siektinus tikslus ir spręstinus uždavinius, valstybė, įgyvendindama funkcijas, gali taikyti skatinimo, įtikinimo, o prireikus — ir prievartos metodus. Pagrindinės teisinės valstybės veiklos formos yra teisėkū-

ra, vykdomoji tvarkomoji veikla ir teisėsauga. Taikomos, funkcijos ne visada viena su kita sutampa. Toje pačioje valstybės veiklos srityje gali būti įgyvendinamos kelios funkcijos, ir atvirkščiai, ta pati funkcija gali reikštis keliuose visuomenės gyvenimo srityse.

Funkcijų klasifikavimo kriterijai ir funkcijų rūšys. Galima išskirti keturias funkcijas, kurias vykdo bet kuri valstybė: *ekonominę* (normalaus ekonomikos egzistavimo ir raidos saugant esamas nuosavybės formas, visuomeninių darbų, išorinių ekonominių ryšių, užsienio prekybos organizavimo ir panašiai užtikrinimas); *politinę* (valstybės ir visuomenės saugumo užtikrinimas, socialinės ir nacionalinės santarvės palaikymas, suvereniteto apsauga, slopinimas besipriešinančių socialinių jėgų ir pan.); *socialinę* (gyventojų teisių ir laisvių apsauga, žmonių socialinių poreikių tenkinimo priemonių įgyvendinimas, būtino gyvenimo lygio palaikymas, būtinų darbo sąlygų užtikrinimas, socialinis aprūpinimas ir kt.); *ideologinę*, (tam tikros ideologijos, taip pat religinės, palaikymas, švietimo organizavimas, mokslo raidos skatinimas, kultūros puoselėjimas).

Randasi ir kitos savarankiškos funkcijos, pavyzdžiui, *teisinės valstybės kūrimas, gamtos apsauga*.

Kai kurie autoriai tvirtina, kad valstybei yra būdingos tik iš jos esmės išplaukiančios funkcijos — politinės valdžios įgyvendinimas ir valstybė turi tik teisėkūros, vykdomąją ir teismo funkcijas. Kartais išskiria dar vieną — priežiūros funkciją. Kitomis funkcijomis, autorių nuomone, rūpinasi pati visuomenė.

Valstybės funkcijų klasifikavimas leidžia jas plačiau ir giliau pažinti ir veiksmingiau taikyti. Tai sudaro galimybę parengti praktines rekomendacijas pagrindinėms valstybės veiklos kryptims atsižvelgiant į konkrečias veiklos rūšis tobulinti.

Teorijoje ir praktikoje yra daug funkcijų klasifikavimo kriterijų. Mėginama skirstyti pagal jų egzistavimo ir veikimo trukmę (nuolatinės ir laikinos); pagal jų socialinę reikšmę (išreiškia

interesus valdančiųjų sluoksnių, grupių ar koncentruotai — visos visuomenės); pagal taikymo sritis (politinės, ideologinės, socialinės, ekonominės); pagal įgyvendinimo formas (teisėkūros, teisėsaugos, teisės taikymo ir pan.). Jos klasifikuojamos ir pagal valstybės teritorijas, kur yra vykdomos, apimtį: federacijoje — federacijos apskritai ir jos subjektų, unitarinėje valstybėje — įgyvendinamos visos valstybės mastu.

Pastaruoju metu dar mėginama valstybės funkcijas klasifikuoti valdžių padalijimo principu ir jos skirstomos į teisėkūros, valdymo ir teismo.

Plačiai paplitęs funkcijų skirstymas į vidines ir išorines. Vidinės funkcijos yra įvairi valstybės vidaus veikla sprendžiant visas visuomenės gyvenimo problemas: ekonomines, socialines, politines, dvasines. Greta ekonominių, socialinių, politinių funkcijų, sutampančių su visuomenės gyvenimo sritimis, išskiriamos nesutampančios: teisėtvarkos apsauga visuomenėje, nuosavybės teisės apsauga, piliečių teisių ir laisvių apsauga, socialinių paslaugų teikimas, demokratijos užtikrinimas, kultūrinis auklėjimas ir panašiai. Čia vadovaujamasi labiau vidinių funkcijų doktrina ir tapatinama su pagrindinėmis visuomenės gyvenimo sritimis.

Išorinės funkcijos - pagrindinės valstybės veiklos kryptys, susijusios su valstybės tikslų ir uždavinių įgyvendinimu tarptautinėje arenoje. Jos priklauso nuo valstybės politinio režimo ir valstybės tipo, nuo jos raidos etapų, tarptautinio klimato, valstybių tarpusavio santykių. Pavyzdžiui, svarbiausia Lietuvos išorinė funkcija - integruotis į Europos Sąjungą ir NATO, taip pat palaikyti gerus santykius su kaimyninėmis valstybėmis.

Valstybės funkcijų įgyvendinimo formos ir metodai. Valstybė turi vykdyti savo funkcijas tam tikromis formomis ir savo veiklai taikyti įvairius metodus. Skiriamos teisinės ir neteisinės valstybės funkcijų įgyvendinimo formos. Teisinės formos atspindi valstybes ir teisės ryšį, valstybės pareigą vykdyti savo funkcijas remiantis teise ir neperžengiant įstatymų ribų. Be to, tos formos parodo, kaip dirba valstybės institucijos ir pareigūnai, kokius tei-

sinius veiksmus jie atlieka. Paprastai skiriamos trys teisinės formos: teisėkūra, teisės įgyvendinimas ir teisinė apsauga.

Teisėkūra - tai teisės norminių aktų rengimas ir priėmimas, nes be jų negali būti įgyvendinamos kitos funkcijos.

Teisės įgyvendinimo funkcija yra labai svarbi. Nuo jos priklauso, bus įgyvendinti įstatymai ir kiti teisės aktai ar pasiliks tik gerais norais. Teisės įgyvendinimo funkciją, vadovaujamos vyriausybės, atlieka valdymo institucijos. Tai kasdienis darbas sprendžiant įvairius valdymo klausimus. Valdymo institucijos leidžia atitinkamus aktus, kontroliuoja, kaip pareigūnai atlieka savo pareigas.

Teisinė apsauga — tai operatyvinė ir teisės taikymo veikla užtikrinant teisėtvarką, piliečių teisių ir laisvių apsaugą, teisės pažeidimų prevenciją, teisinių bylų nagrinėjimą, patraukimą atsakomybėn ir panašiai.

Dabar didėja sutartinės formos vaidmuo vykdant valstybės funkcijas. To reikalauja besiplečianti rinkos ekonomika ir valstybės valdymo demokratizavimas. Valstybės institucijų sprendimai vis labiau derinami su sutartine forma — ji taikoma santykiams su visuomenės dariniais ir piliečiais.

Neteisinės formos taikomos daugeliui organizacinių parengiamųjų darbų įgyvendinant valstybės funkcijas. Pavyzdžiui, parengiamasis darbas renkant, informant ir tiriant įvairią informaciją, nagrinėjant teises bylas, tiriant piliečių skundus ir prašymus. Tai nėra tipiška veikla, turinti teisinių padarinių.

Funkcijų įgyvendinimo metodai yra gana įvairūs. Vykdydama apsaugos funkciją, valstybė taiko įtikinimo ir prievartos metodus. Ekonominėi funkcijai vykdyti būtini prognozavimo, planavimo, investicijų, kreditavimo, valstybės subsidijų, vartotojų teisių gynybos ir kiti metodai.

II. Valstybės tipologija

Valstybė yra daugiašalis, daugiabriaunis reiškinys, turintis įvairių bruožų ir požymių. Visa tai sudaro galimybę kurti jos klasifikavimo sistemas. Vienas iš tokio klasifikavimo variantų yra valstybių tipologija, grindžiama pagrindiniais jų požymiais. Dabar yra du valstybių tipologijos požūriai: civilizacijos ir formacijos. Civilizacijos požūriu valstybės priskiriamos prie atitinkamos civilizacijos. Vadovaujantis skirtingu požūriu į civilizacijos sampratą, galima išskirti tokias civilizacijos rūšis ir jas atitinkančius valstybių tipus: rytų, vakarų ir mišrias (tarpines); senovės, viduramžių ir šiuolaikines; valstiečių, pramonines ir mokslines technines; industrines ir poindustrines; lokalias, ypatingas ir šiuolaikines.

Pirmajame (civilizacijos) tipologijos variante neišskiriama tai, . apibūdina valstybę, — politinės valdžios priklausomumas. Si tipologija nėra reikiamai ištirta ir tai rodo daugybę pagrindų skirtingant pačias civilizacijas ir valstybių tipų priskyrimas prie jų.

Rytų valstybė

Rytų valstybė yra pirmoji žmonių civilizacijos istorijoje. Jos Egiptas, Indija, Kinija, Senovės Graikija) susikūrė prieš keturis penkis tūkstančius metų. Ekonominės jų susidarymo prielaidos buvo staigus darbo našumo pakilimas įdiegus drėkinimo sistemas. Tokia žemės ūkių gamyba vertė išsaugoti bendruomenę, kadangi pavienė šeima neįstengė atlikti irigacijos darbų. Todėl ten neatsirado privačios žemės nuosavybės, nesusidarė klasių - gamybos priemonių savininkų. Susiklostė piramidė tipu visuomenė: viršūnėje — vienvaldis monarchas (faraonas, chanas, caras), žemiau — artimiausio patarėjai (viziriai, ministrai) ir po jų —

žemiausio rango valdininkai. Šios piramidės pagrindas buvo žemės ūkio bendruomenės. Jos buvo išnaudojamos didelių valstybės mokesčių pavidalu. Rytų visuomenėje žmogaus priklausomybę lėmė ne formali gamybos priemonių nuosavybė, o tikroji padėtis visuomenės ir valstybės piramidėje — jis buvo bendruomenės narys arba valstybės tarnautojas. Žemiausio rango pareigūnai gyveno bendruomenėse ir buvo jų ir aukštesnių institucijų ryšininkai.

Rytų visuomenėje buvo ir privati nuosavybė. Monarchams, jų artimiesiems priklausė vergai, rūmai, brangenybės. Kapitalo ir materialiujų vertybių turėjo pirkliai ir amatininkai.

Rytų valstybės skyrėsi viena nuo kitos. Į Egipto, Babilono ekonomiką didelius turtus įnešė valstybės ir šventyklų vergai. Kinijoje buvo vadinamoji patriarchalinė (namų) vergovė. Tačiau Rytų valstybės turi daugiau bendra: jos rėmėsi valstybine ir visuomenine nuosavybe ir subjekto padėtis priklausė ne nuo žemės nuosavybės, o nuo vietos hierarchinėje valstybės sistemoje. Valstybės turėjo gausų valdininkų aparatą, kuris buvo faktinis gamybos priemonių savininkas. Valstybės aparatas buvo griežtai centralizuotas, jo vadovas — absoliutinis monarchas, įkūnijęs valstybę ir kartu Dievą žemėje. Šių valstybių teisės sistemos neišplėtotos ir pagrįstos dieviškumu, įtvirtintos religinėse dogmose. Valstybės pasižymėjo pastovumu ir kito gana lėtai.

2. Vergovinė valstybė

Vergovinė valstybė apėmė dvi raidos stadijas. Pirmoje stadijoje buvo nemažai pirmykštės bendruomenės liekanų. Gyvavo primityvios patriarchalinės vergovės ir ūkininkavimo formos. Vergai turėjo savo turto ir šeimą.

Antroji stadija - vergovė Graikijoje ir Romoje. Pirmykštės bendruomenės liekanos išnyko, gyvavo įvairios vergų išnaudojimo formos, valstybė buvo pažangi. Tokios valstybės ekonominį pagrindą sudarė vergvaldžių privatinė gamybos priemonių ir vergų nuosavybė. Įvairių valstybių vergų padėtis buvo nevienoda.

Demokratinės Atėnų valstybės įstatymai draudė mušti ir užmušti vergus, o Romoje jokių ribojimų nebuvo. Vergų visada buvo daugiau nei vergvaldžių, todėl tvirtinimas, kad vergų fizinis darbas buvo vien prievartinis, neturi pagrindo. Taikyta ideologiniai metodai ir ekonominis skatinimas.

Romoje imperijos laikotarpiu vergai dirbo gydytojais ir mokytojais, daugelis vertėsi amatais ir prekyba. Paleisti į laisvę vergai turėjo net valstybės tarnybą.

Europoje dauguma vergovinių valstybių susidarė ir gyvavo kaip miestai respublikos. Tokia valstybės forma leido išaiškinti bendrą gamybos priemonių savininkų valią. Privatine nuosavybė lėmė demokratinį formų būtinybę. Reikėjo reguliuoti lygiaiteisių savininkų interesus, todėl buvo sukurtos teisės sistemos ir valstybės institucijos rengė įstatymus.

3. Feodalinė valstybė

Feodalinė valstybė pakeitė vergovinę ir susidarė dviem pagrindiniais būdais. Pirmasis būdas — tai nuoseklus vergovinės ekonominės ir socialinės santvarkos irimas ir feodalinės santvarkos pradų formavimasis. Šitai būdinga visoms vergvaldinėms valstybėms ir visuomeninėms politinėms sistemoms.

Antrasis būdas — nuosekli pirmykštės bendruomeninės santvarkos raida, vėliau - jos irimas ir feodalinės santvarkos formavimasis. Giminių seniūnai, karo vadai, visi giminės kilmingieji pasidarė žemės ir gyvulių savininkai. Pasisavinę bendruomenės žemes ir gyvulius ir paėmę savo valdžion nuskurdusius giminės narius, giminių kilmingieji pamažu tapo žemės aristokratais, o ekonomiškai priklausomi nuskurdę nariai tapo valstiečiais.

Yrant pirmykštei bendruomenei, gimininės santvarkos institucijos virto feodalinės valstybės institucijomis: giminės seniūnas ar vadas tapo karaliumi, seniūnų taryba — karaliaus artimųjų taryba, šauktinė kariuomenė — nuolatine armija (nuolatiniais kariniais būriais).

Nors feodalinės santvarkos susidarė įvairiai, procesas visur buvo vienodas: randantis tambiajai žemė valdai, giminės kilmieji tapo feodalais: yrant žemės bendruomenei, atsirado bendruomenės nariai laisvieji valstiečiai ir nelaisvi žemės valdytojai, priklausomiuo stambiųjų žemvaldžių ar bavalstybės. Ji nebuvo žemės savininkai, tačiau turėjo nedidelį ūkį, asmeninę žemės dirbimo įrankių nuosavybę, namą, ūkinį pastatą, inventorių ir gamino žemes ūkioproduktus. Feodaliai tadavė dalį produktų, likusius naudavo kaip savo nuosavybę. Skirtingai nuo vergų, jie buvo suinteresuoti didinti gamybą, o tai rodo, kad feodalinis gamybos būdas ir pati santvarka, palyginti su vergovine, buvo pažangesnė.

Valstiečiai turėjo mokėti feodalamstrijūrūšių rentą: atodirbinę (lažas), natūrinę (činsas) ir piniginę. Dažnai atodirbis derintas su natūrine ir pinigine (mišria) renta. Greta ekonominės valstiečiams ir amatininkams taikyta ir kitokia prievarta.

Feodalinė valstybė, vykdydama feodalų valią ir tenkindamą jų interesus, įgyvendino nemažai vidinių funkcijų: pirmiausia išlaikyti baudžiauninkus visiškai priklausomus nuo feodalų; įtvirtinti ir apsaugoti feodalų žemės ir kitų gamybos priemonių nuosavybę; ideologiškai paveikti ir dvasiškai slopinti paprastus žmones; organizuoti ir konsoliduoti feodalų luomą bei reguliuoti santykius luomoviduje; sudaryti palankias sąlygas naudoti paprastų žmonių darbą.

Žemės nuosavybės hierarchinė struktūra ir hierarchinė visuomenės politinė sistema, vasaliniai santykiai sudarė sąlygas valstybei apsaugoti ekonominę ir socialinę politinę santvarką, išlaikyti luominių feodalų solidarumą, ovalstiečius — paklusnius ir slopinti jų pasipriešinimą. Didelį vaidmenį vaidino Bažnyčia. Ji valdė dvasinį gyvenimą, tvarkė švietimą ir kultūrą.

Feodalinė valstybė patyrė ketą raidos stadijų. Iš pradžių susidarė centralizuotos monarchijos, o vėliau, kai monarchas dalijo žemę kilmingiesiems už tarnybą, prasidėjo vieningos valstybės skaidymasis. Susidarė hercogystės, grafystės, kunigaikštystės ir jos tik formaliai įėjo į pirminės valstybės sudėtį. Dar vėliau vėl prasidėjo žemių vieningumas ir susidarė luominė atstovaujamoji ir absoliutinė monarchija.

Nepriklausomuose miestuose (Venecijoje, Genujoje, Gdanske, Naugarde, Pskove ir kt.) klestėjo pirkkliai, jie turėjo privatinę nuosavybę ir ten gyvavo respublikinė valdymo forma.

Feodalinė valstybė vykdė ir išorines funkcijas: stengėsi užgrobti ir apiplėšti svetimas teritorijas, užmegzti ir palaikyti prekybinius ryšius ir ginti savo teritoriją nuo priešų puolimų.

Tik susidariusi, valstybė kūrė ir įtvirtino feodalinę nuosavybę ir grobė svetimas teritorijas. Ilgainiui, jau esant išplėtotam feodalizmui, daugiausia dėmesio valstybė skyrė susiklosčiusiam gamybos būdui įtvirtinti, nuosavybei apsaugoti ir išnaudojamųjų pasipriešinimui slopinti. Yrant feodalizmui, stiprėjant kapitalistiniams pradams, valstybė stengėsi visomis priemonėmis sustabdyti irimą.

Valstybės funkcijas vykdė valstybės aparatas, o svarbiausios jograndys buvo kariuomenė, feodalų nuosavi kariniai būriai, policija, žandarmerija, administracinės ir teismo įstaigos.

Vienose rankose buvo žemės nuosavybė ir politinė valdžia, ūkio valdymo aparatas ir administracinių, finansinių, policinių ir teismo funkcijų įgyvendinimas.

Valstybės aparatui išlaikyti įvesti dideli mokesčiai, įvairios baudos, rinkliavos, kurias mokėjo miestuose pirkkliai ir amatininkai, o daugiausia — valstiečiai.

4. Kapitalistinė valstybė

Kapitalistinė valstybė atsirado kaip buržuazinių revoliucijų rezultatas. Subjektyvios ir objektyvios revoliucijų prielaidos atsirado feodalinėje visuomenėje. Yrant feodaliai santvarkai, gana sparčiai plėtojosi kapitalistiniai gamybos santykiai ir didėjo stiprėjančių kapitalistų ir politinę valdžią turinčių feodalų prieštaravimai.

Po revoliucijos pergalės feodaliniai gamybos santykiai buvo likviduojami. Paėmusi valdžią buržuazija modernizavo ir pritaikė naujoms sąlygoms valstybės mechanizmą. Tai aiškiai rodo buržuazinės demokratinės Anglijos, Prancūzijos ir kitų šalių revoliucijos.

Ekonominis buržuazinės valstybės pagrindas iš pat pradžių buvo privatinė gamybos priemonių ir pagrindinių darbo irankių

nuosavybė ir atitinkama ūkininkavimo sistema. Privatinė nuosavybė paskelbiama šventa ir neliečiama bei saugoma visomis teisėmis priemonėmis.

Greta privatinės nuosavybės teisės materialiaisiais kapitalizmo požymiais, sudarančiais ekonominį pagrindą, Vakarų politinėje ir sociologinėje literatūroje laikoma konkurencija siekiant gauti pelno, techninių ir technologinių procesų skatinimas, siauros specializacijos (ypač finansinių operacijų srities) plėtojimas, nacionalinių ir transnacionalinių korporacijų stiprėjimas, periodinės ekonominės depresijos, dalinė vyriausybinių privataus sektoriaus kontrolė, darbininkų organizacijų, darančių nemažą poveikį darbo santykiams, gausėjimas.

Privatinė nuosavybė yra ekonominės laisvės pamatas ir matas. Ekonominė laisvė yra žmogaus asmeninės laisvės pagrindas. Kuo daugiau asmuo turi turto, tuo labiau jam garantuojamos konstitucinės teisės. Vokietijos konstitucinės teisės žinovas Konradas Hesas knygoje „Vokietijos Federacinės Respublikos konstitucinės teisės pagrindai“ (1981 m., rusų k.) rašė: „Bedarbiui kelti profesinės laisvės klausimą yra beprasmiška. Laisvė gauti išsimokslinimą ir laisvai pasirinkti mokymo įstaigą reikšminga tik tiems, kurie turi pakankamai lėšų įgyti norimą išsilavinimą ir galimybę įstoti į mokymo įstaigą. Nuosavybės teisės garantija turi realią reikšmę tik savininkams, buto neliečiamybė — tik turintiems butą.“ (p. 11 s2)

Nuosavybės šaltinis ir jos tolesnis kaupimas yra darbinė veikla ir dalinis dirbančiųjų darbo rezultatų pasisavinimas. Kitas šaltinis po Antrojo pasaulinio karo buvo privatinės ir valstybinės nuosavybės nacionalizacija, o vėliau — denacionalizacija nerentabilių įmonių ir net kai kurių pramonės šakų, kurioms reikėjo didelių kapitalo investicijų. Atsigavusios dėl valstybės subsidijų, tokios įmonės vėl grįždavo į privačias rankas. Šitaip nuosavybė ir valdžia telkta finansinio pramoninio kapitalo rankose.

Kapitalistinės visuomenės pagrindinės klasės yra buržuazija ir darbininkai. Greta jų yra inteligentų sluoksnis, smulkūs verslininkai ir įvairios grupės klasių viduje.

Vakarų sociologų ir politologų požiūriu, visuomenė susideda iš trijų dalių — aukščiausios, vidurinėsios ir žemiausios klasių. Kiekviena klasė apima visus tuos, kurie turi santykiškai vienodas pajamas, vienodą socialinį statusą ir panašų prestižą visuomenėje.

Aukščiausia, arba „turinti laisvo laiko“, klasė yra sukaupusi didelius turtus, gauna daug pajamų, tiesiogiai nesiverčia gamyba. Materialųjį tokios privilegijuotos padėties pagrindą gali sudaryti gautas palikimas, žemės ar kitos nuosavybės dividendai, tam tikros privilegijos.

Prie vidurinėsios klasės priskiriami gaunantieji vidutinės pajamas: smulkūs ir vidutiniai savininkai, smulkūs verslininkai, valdininkai, mokslininkai ir fermeriai.

Žemiausia klasė — darbininkų, palyginti su pirmosiomis, gauna mažai pajamų ir yra žemesnės socialinės padėties.

Valstybės mechanizme vyrauja aukščiausios klasės atstovai — jie nustato valstybės politiką, pagrindines jos veiklos kryptis. Valdžiai įgyvendinti jie sudaro įvairias socialines politines institucijas — politines partijas, visuomenines organizacijas. Pagrindinį vaidmenį vaidina valstybė. Valstybė išsiskiria ir tuo, kad turi kariuomenę, policiją, žvalgybą, kalėjimus. Šios institucijos suteikia valdančiajam elitui realią jėgą. Valstybė disponuoja galingomis ekonominėmis, politinėmis ir teisinėmis visuomeninių santykių ir institucijų poveikio priemonėmis, leidžiančiomis jai užimti visuomenės politinėje struktūroje vadovaujamą vietą.

Didėjant valstybės ekonominei, politinei, ideologinei galiai, ypač kalbant apie gamybos, paskirstymo ir vartojimo sritis, valstybė vis labiau tampa svarbiu ekonominiu veiksnium ir reiškiasi kaip ekonominė ir socialinė politinė jėga.

Sukaupdama savo rankose, be biudžeto, nemažai pramonės, transporto ir kitų gamybos įmonių, taip pat prekybos, kredito, mokslo tiriamųjų ir kitų įstaigų, valstybė politinėje ir ekonominėje visuomenės sistemoje dabar veikia kaip stambus gamintojas, pirkėjas ir vartotojas, kaip materialųjų ir dvasinių priemonių savininkas. Atitinkamos jos institucijos teikia įvairias socialines paslaugas.

Specifinis valstybės bruožas ir ypatybė, kad jos veikla tenkina ne konkrečių frakcijų ar pavienių kapitalistų interesus, o grindžiama visų bendrais tikslais ir interesais. Valstybė švelnina prieštaravimus ir mažina įvairių visuomenės sluoksnių skirtumus, derina įvairių frakcijų ir grupių interesus, nustato bendrus strateginius visuomenės raidos tikslus ir uždavinius, užtikrina nenutrūkstamą ekonomikos raidą, politinės sistemos stiprėjimą ir ideologijos lygio kilimą.

5. Socialistinė valstybė

Socialistinė valstybė, pagal marksizmo-leninizmo teoriją, atsiranda: 1) kaip socialistinės revoliucijos rezultatas; 2) sunaikinus seną valstybės aparatą, išskyrus bankus, sindikatus, apskaitos įstaigas ir pan.; 3) pereinamuoju laikotarpiu iš kapitalizmo į socializmą esant proletariato diktatūrai; 4) valstybei išgyvenus keletą raidos etapų: proletariato diktatūros, socialistinės valstybės ir visos liaudies valstybės; 5) kai valstybės forma yra respublika, valstybė sandaros atžvilgiu yra unitarinė, sutvarkyta demokratinio centralizmo principais, tačiau tam tikromis sąlygomis galima ir federacija; 6) nuolat sąveikaujant valstybei ir teisei, teisei esant uždavinių sprendimo priemonei; 7) valstybei ir teisei nunykstant, kai nuosekliai kuriama komunistinė visuomenė, neturinti klasių ir grindžiama visuomenine komunistine savivalda.

Praktiškai viskas buvo atvirkščiai. Gamybos priemonių nacionalizavimas nereiškė, kad darbo žmonės yra jų savininkai. Įvestas lygiavinis darbo užmokestis neskatinė darbo našumo ir pavertė jį prievartiniu. Pramonės, žemės ūkio, mokslo, kultūros laimėjimai pasiekti prievartos metodais ir visuotinėmis represijomis. Tikrasis gamybos priemonių savininkas buvo partinis valstybinis aparatas, turintis neribotą valdžią. Liaudies dalyvavimas įgyvendinant valdžią buvo formalus. Jos politinės ir asmeninės teisės ir laisvės buvo formalios, taip pat buvo formali ir demokratinių institucijų, pavyzdžiui, Aukščiausiosios Tarybos ir vietinių tarybų, veikla. Valstybę ištiko neišvengiama krizė ir ji žlugo.

6. Teisinė valstybė

Teisinė valstybė nesusilieja su visuomene arba su kitomis visuomeninėmis politinėmis organizacijomis. Ji turi specifinių, taip pat bendrą valstybės požymių ir bruožų (viešąją valdžią, veikia kaip visų visuomenės sluoksnių atstovas, turi specialų valdymo ir prievartos aparatą, susidedantį iš įvairių institucijų ir organizacijų, susijusių bendrais sudarymo ir funkcionavimo principais. Aparatui laikyti nustatomi mokesčiai ir sudaromas biudžetas).

Teisinė valstybė turi teisinių priemonių sistemą rinkos ekonomikai operatyviai valdyti, visuomeniniams santykiams efektyviai veikti.

Valstybės institucijos, turinčios atitinkamus įgaliojimus, atsižvelgdamos į savo kompetenciją, leidžia norminius teisės aktus auklėjimo, skatinimo arba įtikinimo būdais užtikrina jų įgyvendinimą, o būtinais atvejais taiko ir prievartą.

Teisinė valstybė turi suverenitetą, pasireiškiantį aukščiausią valdžia piliečiams ir jų susivienijimams. Turėdama suverenitetą, teisinė valstybė organizuojasi ir nustato visiems privalomas elgesio taisykles.

Minėti požymiai ir bruožai yra bendri teisinėms ir neteisinėms valstybėms.

Teisinės valstybės ypatumai yra tokie:

- 1) *įstatymų viršenybė*. Nei viena valstybės institucija, pareigūnas, kolektyvas, valstybinė ar visuomeninė organizacija, nei vienas žmogus neatleidžiamas nuo įstatymų laikymosi. Čia turima galvoje ne apskritai teisės, o konkrečių teisės aktų viršenybė, kad jie neištirptų įstatymus papildančiuose žinybiniuose aktuose. Iš tikrųjų visa kur vadovaujamasi įstatymais, o juos papildantys aktai neturi jiems prieštarauti, iškreipti jų esmės ir turinio. Kuriant teisinę valstybę, žinybinių aktų turi tolydžio mažėti;
- 2) *piliečių teisių ir laisvių neliečiamybė ir garantijos, piliečių ir valstybės tarpusavio atsakomybės nustatymas*. Valstybės valdžia turi būti atsakinga piliečiams. Piliečių ir

valstybės savitarpio atsakomybė turi būti įtvirtinta konstitucijoje;

3) *valdžių padalijimo principas*. Remiantis šiuo principu, kad valstybė galėtų normaliai funkcionuoti, turi būti nepriklausomos viena nuo kitos valdžios: įstatymų leidžiamoji, vykdomoji ir teisimo. Įstatymus leidžia parlamentas, juos vykdo vyriausybė, teisingumą vykdo teismas. Šios teorijos paskirtis, kad valdžios nesukauptų asmenų grupė ar net vienas asmuo;

4) *demokratinio režimo, teisėtumo ir konstitucingumo visuomenėje kūrimas ir palaikymas*. Turi būti realiai užtikrintos piliečių teisės ir laisvės (sudarytas jų garantijų ir apsaugos mechanizmas). Gyvenime turi oficialiai derėti piliečių teisės ir laisvės bei jų konstitucinės pareigos.

Norint sukurti teisinę valstybę, pirmiausia reikia pasiekti aukštą politinio ir teisinio sąmoningumo lygį, būtiną žmonėms aktyviai dalyvauti politiniame, kultūriniame visuomenės gyvenime. Taip pat reikia, kad piliečiai įgytų patirties ir kompetencijos sąmoningai tvarkyti valstybės ir visuomenės reikalus. Todėl svarbu politiškai ir teisiškai šviesti visuomenę. Būtina stipri teisinė tvarka, nepažeidžiamas teisėtumas ir konstitucingumas. Visose valstybės ir visuomenės gyvenimo srityse turi vyrauti nuomonių ir samprotavimų pliuralizmas, centre ir vietose — visuomenės savivalda. Į ekonomiką, politiką, kultūrą, mokslą, socialinį gyvenimą reikia diegti tikrosios demokratijos principus. Taip pat būtina kiek įmanoma tobulesnė teisės sistema.

Teisinei valstybei kurti ir funkcionuoti reikia pilietinės visuomenės. Literatūroje iš sudedamųjų pilietinės visuomenės dalių pirmiausia išskiriami klubai, universitetai, Bažnyčia, šeima, verslininkų susivienijimai ir panašiai. Visi junginiai yra santykiškai savarankiški bendraudami tarpusavyje ir nepriklausomi nuo valstybės. Sąveikaudama su valstybe, pilietinė visuomenė, t. y. įvairūs socialinės grupės ir sluoksniai, stebi valstybės veiksmus, kad nebūtų pažeisti teisėtumas ir konstitucingumas. Ji gali imtis teisėtų prie-

monių ir priversti valstybę ir jos įstaigas, kai šios pažeidžia galiojančius įstatymus, pašalinti pažeidimus. Pilietinė visuomenė yra civilizacijos ir teisinės valstybės gyvavimo ir tolesnės raidos garantas.

Teisinė valstybė yra ne tik socialinė vertybė, kurios paskirtis — stiprinti žmoniškumo pradus ir teisingumą, bet ir praktinė institucija, ginanti piliečių laisves, jų garbę ir orumą, kovos su biurokratija priemone, visuomenės valdžios įgyvendinimo forma.

Teisinės valstybės kūrimas susijęs su žmogaus ir piliečio teisių ir laisvių užtikrinimu, valstybės atsakomybe piliečiams ir piliečių atsakomybe valstybei nuosekliai laikantis įstatymų reikalavimų. Valstybės įstaigos, visuomeninės organizacijos, kolektyvai, teisėsaugos institucijos turi stiprinti įstatymų autoritetą ir tiksliai juos vykdyti.

Teisinės valstybės požymiai išreiškia tautos suvereniteto idėją, rodančią, kad tauta yra visos valdžios šaltinis.

Valstybės valdžios suvereniteto stiprinimas ir teisės viršenybės įtvirtinimas yra neatsiejami kuriant teisinę valstybę. Suverenitetas suponuoja valstybės valdžios teisinę organizaciją, visų valstybės įstaigų teisinio statuso apibrėžimą ir jų veiklos procedūrą, asmens teisinės padėties nustatymą, taip pat visų visuomeninių junginių ir politinės sistemos grandžių statusą.

Teisės viršenybės galima pasiekti tik sistema valstybės valdžios, organizuotos teisiniais pagrindais, užtikrinančios teisės reikalavimų pripažinimą ir jų įgyvendinimą įvairiomis savo veiklos formomis (įstatymų leidyba, jų vykdymu ir teismu). Teisinės valstybės suverenitetas – tai valstybės valdžių ir teisės viršenybė. Viešoji politinė valdžia valstybiškai organizuotoje visuomenėje gali būti tik valstybės institucijos. Dėl valstybės pripažinimo ir apsaugos teisė (jos normos, principai ir reikalavimai) yra bendrojo privalomojo pobūdžio.

Apibendrinant galima nurodyti tokius teisinės valstybės požymius:

- 1) visų valstybinio reguliavimo prerogatyvų sutelkimas valstybės institucijų sistemoje;

- 2) valdžių padalijimas, t. y. draudimas vienos valdžios vykdomas funkcijas pakeisti kitos valdžios funkcijomis;
- 3) pilietinė visuomenė;
- 4) sukurtas antimonopolinis mechanizmas, neleidžiantis sutelkti įgaliojimų kurioje nors vienoje grandyje ar institucijoje;
- 5) konstitucinių įstatymų viršenybė ir tiesioginis galiojimas;
- 6) įstatyminis valstybės valdžios įtvirtinimas ir praktinis įgyvendinimas;
- 7) įstatymų leidybos institucijos sudarymas visuomenei įgyvendinant rinkimų teisę ir jos veiklos kontrolė;
- 8) nacionalinių įstatymų ir tarptautinės teisės normų ir principų vienovė;
- 9) teisinė visų subjektų apsauga nuo savavališkų visų institucijų sprendimų;
- 10) teismo, kaip priemonės, užtikrinančios teisinį valstybingumą, autoriteto stiprinimas;
- 11) įstatymų ir teisės principų atitikimas ir teisinė valdžios organizacija;
- 12) piliečių teisių ir pareigų vienovė;
- 13) valstybės ir asmens tarpusavio atsakomybė.

IV. Valstybės formos

Valstybės forma tiesiogiai išreiškia valstybės esmę ir turinį. Atskleistą valstybės esmę – tai išsiaiškinti, kurių visuomenės sluoksnių ir rūpių valią ir interesus ji išreiškia ir gina. Išsiaiškinti valstybės turinį reiškia nustatyti, kaip ir kokiomis kryptimis ji veikia. Ištirti valstybės formą yra nustatyti jos sandarą, pagrindines sudedamąsias dalis, pagrindinius valstybės valdžios įgyvendinimo metodus.

Teisės teorijoje nėra vieningos nuomonės, kas yra valstybės forma. Yra įvairių nuomonių dėl valstybės formos sampratos ir jos turinio. Dauguma autorių tvirtina, kad valstybės forma susideda iš valdymo formos, valstybės vidaus sandaros (sutvarkymo) valstybinio (politinio) režimo. Valstybės forma suprantama kaip valdžios organizavimas ir jos santvarka. Forma apibūdinama neatsiejamai nuo valstybės turinio. Turinys atskleidžia valstybės valdžios priklausomumą, jos objektus, atsako į klausimą, kas įgyvendina valdžią, o forma parodo, kaip yra organizuota valstybės valdžia, kokios institucijos jai atstovauja, kokia jų sudarymo tvarka, įgaliojimų laikas, kokiais metodais ji įgyvendinama.

Valstybės formos problema turi ne vien teorinę, bet ir praktinę reikšmę. Nuo to, kaip organizuota ir įgyvendinama valstybės valdžia, priklauso valstybinio vadovavimo, valdymo veiksmingumas, vyriausybės prestižas, teisėtumo ir teisėtvarkos padėtis šalyje.

Valstybės forma, t. y. valstybės santvarka, jos organizacija turinio atžvilgiu reiškiasi įvairiais aspektais: 1) tai aukščiausių valdžios ir valdymo institucijų sudarymo ir organizacijos tvarka; tai valstybės teritorinio sutvarkymo būdas, centrinės, regioninės ir vietinės valdžių tarpusavio santykiai; 3) tai politinės valios įgyvendinimo būdai ir metodai.

1. Valdymo forma

Valdymo forma — aukščiausios valstybės valdžios organizacija, ypač jos aukščiausių ir centrinių institucijų struktūra, kompetencija, sudarymo tvarka, jų įgaliojimų trukmė, santykiai su gyventojais, jų dalyvavimas sudarant instituciją. Valdymo forma yra svarbiausias valstybės formos elementas.

Dar Aristotelis skyrė valdymo formas pagal tai, kas įgyvendina aukščiausią valdžią: vienasmeniškai monarchas (monarchija), ribotas aristokratų skaičius (aristokratija) ar visi gyventojai (demokratija). Šie kriterijai taikomi ir šiandien.

Valdymo formos skiriamos atsižvelgiant į tai, aukščiausią valdžią turi vienas asmuo ar ji priklauso renkamai kolegialiai institucijai. Šitaip yra skiriamos monarchinė ir respublikinė valdymo formos.

Monarchijoje valdžios šaltinis yra monarchas, o respublikoje renkama valstybės institucija.

Buvo ir tebėra įvairių rūšių monarchijų ir respublikų. Tai priklauso nuo valstybės tipo ir nuo jos susidarymo ir funkcionavimo sąlygų.

Šiuolaikiniu visuomenės ir valstybės raidos etapu yra dviejų rūšių monarchijos — duali ir parlamentinė. Dualios monarchijos ypatybė, kad formaliai teisiškai valstybės valdžia padalyta tarp monarcho ir parlamento. Vykdomoji valdžia yra monarcho rankose, o įstatymų leidžiamoji - parlamento rankose, nors yra atvejų, kai parlamentas pavaldus monarchui.

Parlamentinei monarchijai būdinga tai, kad monarcho statusas formaliai ir faktiškai apribotas visose valstybės valdžios įgyvendinimo srityse. Pavyzdys gali būti Jungtinė Karalystė, Olandija, Švedija ir kitos valstybės. Parlamentinė monarchija dar vadinama konstitucine. Monarchija buvo būdinga valdymo forma feodalizmo laikotarpiu.

Kapitalistinės valstybės, atsižvelgiant į jų susidarymo sąlygas ir raidą, yra įvairių valdymo formų. Kapitalistinei valstybei būdingos dvi pagrindinės valdymo formos: konstitucinė monarchija

ir respublika. Jų skirtumą lemia valstybės vadovo — monarcho ar prezidento, padėtis.

Monarchijoje valstybės vadovas paveldi sostą ir jo valdžia formaliai teisiškai laikoma nepriklausoma nuo bet kurios kitos valdžios, kitos valstybės institucijos ar gyventojų. Tuo tarpu respublikoje valstybės vadovą renka gyventojai nustatytam laikui ir jo valdžia teisiškai priklauso nuo rinkėjų arba jų išrinkusio parlamento.

Konstitucinė monarchija atsirado tose šalyse, kur kapitalistai dėl įvairių istorinių priežasčių išsivertino ekonominiu ir socialiniu politiniu požiūriu, ėjo į kompromisus su bajorais ir dalijosi su jais valstybės valdžią. Buržuazija, vadovaudama antifeodalinei revoliucijai, vykdydama ekonominę ir socialinę politinę pertvarką, kartais apsiribodavo daliniais pokyčiais ir reformomis. Tai lėmė šalies socialinių jėgų santykiai, kapitalistinių sluoksnių ir valstiečių bei darbininkų prieštaravimų aštrumas. Kiekvienos šalies ekonominė padėtis veikė valstybės valdymo formą.

Konstitucinė monarchija yra dviejų rūšių — parlamentinė ir duali. Dabar labiausiai paplitusi parlamentinės monarchijos forma. Čia vyriausybę sudaro partija, gavusi per rinkimus daugumą vietų parlamente, arba kelios partijos, sudarančios parlamente daugumą (koalicinė vyriausybė). Rinkimus laimėjusios partijos lyderis tampa vyriausybės vadovu (ministru pirmininku). Karaliaus valdžia yra apribota visose valstybės gyvenimo srityse, ir pirmiausia leidžiant ir vykdant įstatymus. Valdantieji sluoksniai konstitucinę monarchiją laiko papildoma savo interesų gynybos priemone paaštrėjus socialiniams konfliktams.

Įstatymus priima parlamentas ir tvirtina karalius, tačiau šio prerogatyva, kaip ir kiti įgaliojimai, yra formali. Pagal susiklosčiusius konstitucinius papročius, karalius neatsisako pasirašyti parlamento priimtų aktų. Vyriausybė, pagal konstituciją, atsakinga ne karaliui, o parlamentui.

Esant dualiai monarchijai vyriausybė sudaroma nepriklausomai nuo partinės parlamento sudėties ir yra atsakinga karaliui. Valdžia yra dvejopo (dualaus) pobūdžio. Ji teisiškai ir faktiškai padalyta tarp vyriausybės, kurią sudaro karalius (ir yra jam atsa-

kinga), ir parlamento. Karalius išreiškia feodalų, o parlamentas — kapitalistų interesus. Duali monarchija gyvavo 1871–1918 m. Vokietijoje, dabar yra Irane, Etiopijoje ir kitose valstybėse.

Respublika laikoma aukščiausia valdymo forma, yra pažangiausia ir demokratinė. Ji yra taip pat dviejų rūšių: parlamentinė ir prezidentinė. Tai priklauso nuo nemažai veiksnių, tačiau lemiami yra valstybės stabilumo interesai, o ne laikinos politinės problemos ir paaštrėję socialinių jėgų santykiai.

Būdingi parlamentinės respublikos bruožai yra: parlamento viršenybė, vyriausybės atsakomybė parlamentui, vyriausybė sudaroma iš partijų, turinčių balsų daugumą parlamente, lyderių; prezidentas renkamas tiesiogiai parlamento arba specialios kolegijos, sudarytos parlamento. Prezidentas nevaizdina esminio vaidmens tarp kitų institucijų. Vyriausybę sudaro ir jai vadovauja ministras pirmininkas. Tokios respublikos yra Austrija, Vokietija, Italija ir kitos.

Tokios respublikos trūkumai: daugiapartiškumas ir dėl to fragmentiška parlamentinė koalicija, nestabili vyriausybė, įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžių nesutarimai. Parlamentinė dauguma gali įvesti savo diktatūrą, jeigu partija, turinti absoliučią daugumą, yra diktato šalininkė.

Partijų likimas ir partinė struktūra priklauso ir nuo rinkimų sistemos — ši yra mažoritarinė ar proporcinė.

Prezidentinės respublikos požymiai: prezidento rankose yra valstybės vadovo ir vyriausybės įgaliojimai, vyriausybė neatsakinga parlamentui, parlamentas nerenka prezidento ir nesudaro vyriausybės, vyriausybė atsakinga prezidentui, kurio rankose yra didelė politinė, karinė ir socialinė ekonominė valdžia, parlamentas neturi teisės pareikšti vyriausybei nepasitikėjimą (pvz., JAV, Prancūzijoje).

Prezidentinė respublika kartais vadinama dualia, pabrėžiant stiprios vykdomosios valdžios sutelkimą prezidento, o įstatymų leidžiamosios valdžios — parlamento rankose.

Prezidentinės respublikos trūkumai: 1) gali kilti konstitucinė krizė, nes yra prezidento ir parlamento prieštaravimų gali-

mybė, jeigu prezidentas ir parlamento dauguma yra skirtingų partijų nariai; 2) svarbų vaidmenį vaidina prezidento rinkimai, ne visad priklausantys nuo prezidento.

Vienoje ar kitoje šalyje, atsižvelgiant į politinių jėgų santykius, tradicijas ar įgyvendinamas reformas, galima mišri valdymo forma tarp parlamentinės ir prezidentinės respublikos (pvz., Lietuvoje).

2. Valstybės sandaros formos

Valstybės sandaros forma yra valstybės valdžios administracinė teritorinė organizacija, valstybės įrą sudarančių sudedamųjų dalių, konkrečių valstybės dalių, taip pat centrinių ir vietos institucijų tarpusavio santykių pobūdis. Valstybės sandaros forma glaudžiai susijusi ne tik su viešąja valdžia, bet ir su gyventojų teritorine organizacija. Nuo valstybės sandaros tobulumo daug priklauso gyventojų teisių ir laisvių apimtis bei kokybė. Tinkama sandara užtikrina valstybės stabilumą, veiksmingą jos funkcionavimą. Netinkama sandara, neatitinkanti valstybės pobūdžio ir uždavinių, gali būti viena iš jos žlugimo priežasčių (pvz., Tarybų Sąjungos žlugimas).

Pagal sandarą valstybės skirstomos į unitarines (vieningas) ir federacines (santykiškai savarankiškų teisės požiūriu valstybių junginių: sąjunginių respublikų, autonominių respublikų, kantonų, žemių ir pan.); konfederacijas (valstybinio pobūdžio junginius, suverenių valstybių sąjungas).

Unitarinė valstybė yra politiškai vieninga ir nedaloma. Atskiri administraciniai teritoriniai vienetai sritys, išsiskiriančios tam tikru savitumu, neturi įstatymų leidybos, atskiros teisų sistemos. Visi administraciniai teritoriniai vienetai savo teritorijos ribose (rajo, apskrities) turi vienodas teises. Valstybės valdžia apima visą teritoriją. Yra viena konstitucija, teisės sistema, teisų sistema, pilietybė. Apygardos, sritys ar kiti administraciniai vienetai vykdo tik administracines funkcijas.

Federacija yra sąjunginė valstybė, susidedanti iš valstybių — federacijos narių. Joje yra bendros visai sąjungai valdžios ir vai-

dymo institucijos ir kiekvienas federacijos narys turi savo valdžios ir valdymo institucijas. Federacijos nariai turi savo įstatymus, teismo, mokesčių sistemą, konstituciją ir teisės sistemą. Dauguma federacijų susidarė ne pagal nacionalinį, o pagal teritorinį arba nacionalinį teritorinį požymius dėl geografinių, istorinių ir socialinių politinių priežasčių.

Federalizmas — tai ne paprastas geografinis šalies padalijimas (ypač daugianacionalinės šalies) į teritorinius vienetus su vertikalio priklausomybe, taip pat visiška priklausomybe nuo centro. Federacija susideda iš savarankiškų valstybių arba valstybinių junginių, tačiau tai leidžia funkcionuoti didelei valstybei kaip visuomenės politinės valdžios organizacijai.

Galimas paprastas federacijos modelis, kai centrinė vyriausybė kaip arbitras koordinuoja regioninių vyriausybių veiklą, sprendžia jų tarpusavio prieštaravimus, užtikrina išorinį saugumą, pinigų emisiją, vidaus prekybą, federalinių programų vykdymo kontrolę ir panašiai. Tačiau galima ir tokia federacija, kur nepaneigta regioninė arba nacionalinė autonomija, bet dėl etninių ir nacionalinių ypatumų reikia stiprios centro valdžios.

Konfederacija — tai suverenių valstybių sąjunga, sukurta siekti tam tikrų tikslų. Suverenos valstybės konfederacijoje yra tarptautinės teisės subjektai, turi savo pilietybę, valdžios institucijų sistemą ir teismus. Jos savarankiškai įgyvendina valdžią, priima savo konstitucijas. Konfederacijos įstaigų priimti teisės aktai turi būti aprobuoti konfederacijos narių. Nariai turi savo pajamų šaltinius — jų dalis gali būti skirta ir konfederacijos biudžetui. Konfederacijos kariuomenė susideda iš konfederacijos narių pasiuntinių, perduodamų bendrai karinei vadovybei.

3. Politinis režimas

Politisinis režimas, kai kurių autorių teigimu, — tai politinis reiškinyss ir yra politinio gyvenimo ir visuomenės politinės sistemos dalykas. Kiti laiko jį tik valstybinio gyvenimo dalyku, konkrečiau kitus valstybės formos elementus — valdymo formą, vals-

tybės sandaros formą ir valstybės funkcijų įgyvendinimo formas bei metodus.

Politinį režimą reikia suprasti plačiai ir siaurai, nes visuomenėje politiniai procesai apima dvi sritis - valstybinę ir visuomeninę politinę, politinės sistemos pobūdis taip pat apima valstybę ir nevalstybines visuomenines politines organizacijas.

Visos politinės sistemos sudedamosios dalys: partijos, visuomeninės organizacijos, darbo kolektyvai, Bažnyčia, visuotiniai judėjimai, yra veikiami valstybės ir pajunta jos funkcijų pobūdį, veiklos formas ir metodus. Kartu yra ir atgalinis ryšys, nes valstybę veikia visuomeninė politinė aplinka. Sis poveikis apima valstybės formą ir jos politinį režimą.

Valstybės formos sampratai yra svarbus politinis režimas siauroju požiūriu (kaip valstybinio vadovavimo būdų ir priemonių visuma) ir plačiuoju požiūriu (asmens demokratinių teisių ir laisvių garantijų lygis, oficialių konstitucinių ir teisinių formų ir politinių realijų atitikimas, valdžios institucijų santykio su valstybės ir visuomenės teisiniais pagrindais pobūdis).

Politinį režimą veikia: valstybės esmė ir jos forma, įstatymų leidybos pobūdis, faktiniai valstybės institucijų įgaliojimai ir teisinės jų veiklos formos, visuomeninių ir politinių jėgų santykis, gyvenimo lygis ir ekonominė padėtis, socialiniai prieštaravimai. Turi reikšmę šalies istorinės tradicijos ir tarptautinė padėtis.

Įvairiais istoriniais etapais tų pačių valstybių politiniai režimai buvo nevienodi. Vergovinėje valstybėje gyvavo despotinis, teokratinis-monarchinis, aristokratinis, oligarchinis ir demokratinis, feodalizmo epochoje buvo absoliutinis (feodalinės demokratijos miestuose respublikose), karinis policinis, apšviestojo absoliutizmo režimas.

Kapitalizmo laikotarpiu yra liberalusis, demokratinis, bonapartistinis, karinis policinis, fašistinis, klerikalinis-fundamentalistinis, autoritarinis, totalitarinis, liaudies režimai. Visus režimus galima skirstyti į demokratinius ir antidemokratinus. Demokratiniams būdinga įstatymų leidžiamosios valdžios rinkimai, įstatymuose įtvirtintos piliečių socialinės ekonominės ir politinės tei-

sės ir jų įgyvendinimas nepriklausomai nuo lyties, rasės, tautybės, turtinės padėties, išsilavinimo ir tikėjimo. Esant demokratiniam režimui gyventojai ir tiesiogiai dalyvauja sprendžiant valstybės reikalus (referendumuose arba per savo atstovus parlamente). Demokratinis režimas garantuoja paskelbtas teises ir laisves, teisėtumą ir teisėtvarką, įvairias nuosavybės formas ir nuomonių pliuralizmą. Toks režimas neįmanomas be daugelio partijų, aukšto gyvenimo lygio, sėkmingos kovos su nusikalstamumu.

Antidemokratinį režimą turinys beveik vienodas ir priešingas demokratinio režimo turiniui. Vyrauja viena partija ar judėjimas, oficiali ideologija, viena nuosavybės forma, tėra politinių teisių ir laisvių minimumas, gyventojai susiskaldę į luomus, žemas ekonomikos lygis, gausu represinių priemonių, agresyvi užsienio politika.

V. Valstybės vieta

visuomenės politinėje sistemoje

Pirmoji visuomenės politinė organizacija buvo valstybė. Visoms susidarančioms valstybėms būdinga: darbo įrankių tobulėjimas darbo pasidalijimas, rinkos santykių atsiradimas ir turtinė nelygybė, socialinių grupių, luomų, kastų susidarymas ir šių grupių žmonių savo bendrų interesų išsąmoninimas. Objektiviai susiklostę žmonių santykiai sudarė sąlygas naujoms politinėms formoms atsirasti. Greta valstybės ir jos ribose susidarė įvairūs nevalstybiniai junginiai, išreiškiantys tam tikrų sluoksnių, grupių, tautybių interesus ir dalyvaujantys visuomenės politiniame gyvenime (partijos, profsąjungos, moterų, jaunimo, verslininkų kitos organizacijos). Tačiau svarbiausią vietą politiniame ir visuomeniniame bet kurios šalies gyvenime užima valstybė.

Valstybė yra kaip alternatyva įvairioms socialinėms grupėms sluoksniams nevaisingai kovojant dėl prieštaringų interesų ir padedagvyuoti politinei sistemai. Ne kas kitas, o valstybė įtraukia savo piliečius į tarpusavio ir regioninius konfliktus. Vienais atvejais valstybė buvo ir yra tam tikrų politinių grupuočių įrankis, išreiškiantis valdančiųjų sluoksnių interesus, kitais atvejais ji gina ir išreiškia bendrus visos tautos interesus.

Valstybę galima suvokti kaip asmenų organizavimosi formą, kaip sąjungą žmonių, susijungusių bendram gyvenimui. Individų istoriniai, ideologiniai, socialiniai ekonominiai ryšiai su valstybe koncentruotai pasireiškia politine teisine pilietybės kategorija. Kiekvienas valstybės bendrijos narys suinteresuotas valstybe, kadangi asmens nepriklausomybę ir laisvę sąveikaujant su kitais piliečiais, šeimos ir nuosavybės apsauga, asmeninio gyveni-

mo neliečiamumą užtikrina valstybė. Pilietis įgyja politinę galimybę dalyvauti politiniame šalies gyvenime, visuomeninių politinių susivienijimų ir judėjimų, politinių partijų veikloje. Kartu egzistuoja daugybė valstybės ir pavienių piliečių tarpusavio prieštaravimų. Tai prieštaravimai tarp demokratijos ir biurokratijos leidžiant ir vykdant įstatymus, tarp savivaldos raidos tendencijų ir ribotų jos įgyvendinimo galimybių.

Valstybei atsirasti didelę įtaką turėjo socialinis visuomenės susisluoksniavimas ir valstybė pasidarė ekonominiu požiūriu vyraujančių sluoksnių politinė organizacija. Tačiau dėl savo socialinės paskirties valstybė negali būti tik valdymo ir prievartos aparatas. Istorija rodo, kad diktatoriški režimai yra laikini. Valstybės ir politinės sistemos uždaviniai yra tie patys: visuomenės grupių kovą nukreipti civilizuota politine, demokratijos ir teisės principais grindžiama linkme ir visų junginių veiklą orientuoti konstruktyviai spręsti bendrus socialinius uždavinius ir šitaip baigti tarpusavio kivirčius.

Valstybė tapo pirmuoju žmonių politinės veiklos rezultatu, vienaip ar kitaip organizuotų ir išreiškiančių tam tikrų sluoksnių ir grupių interesus. Valstybė apėmė visus bendrus politinius reiškinius ir tapo socialinių ir nacionalinių junginių, įvairių organizacijų ir partijų bendrabūvio forma. Valstybė įstatymais nustato politinių partijų ir visuomeninių susivienijimų veiklos taisykles ir įgyvendindama savo politiką mėgina atsižvelgti į įvairius, kartais antagonistinius jų interesus. Demokratinė valstybė turi užtikrinti ne tik normalų politinį bendrabūvį, bet ir taikų valstybės valdžios pasikeitimą.

Valstybė, kaip politinio bendrabūvio forma, teritorijoje sutampa su visuomenės politine sistema. Turinio ir funkcijų atžvilgiu ji yra politinės sistemos elementas, svarbiausias integruojamasis veiksnys, sujungiantis į vieną visumą politinę sistemą ir pilietinę visuomenę. Valstybė priversta rūpintis bendrais socialiniais reikalais: senelių namais, ryšių priemonėmis, transportu, energetika, ekologija. Savo aparato padedama, ji saugo politinės sistemos neliečiamumą, užtikrina teisėtumą ir teisėtą tvarką. Socialia

ir demokratine gali būti laikoma tik ta valstybė, kur sudarytos sąlygos įgyvendinti žmogaus teises ir laisves.

Politinei sistemai svarbią konsoliduojamąją reikšmę turi valstybės valdžios suverenumas. Tik valstybė turi teisę šalies viduje ir užsienyje atstovauti visuomenei ir veikti jos vardu. Konkrečios visuomenės politinės sistemos išsilyginimas j pasaulio politinę bendriją priklauso nuo valstybės suvereniteto įgyvendinimo.

Visi politinės sistemos elementai ir komponentai vienija, derina socialinių grupių interesus, parengia politinius sprendimus. Valstybei tenka spręsti problemas susiklosčius išskirtinei padėčiai. Bet kuri politinė veikla galiausiai vienaip ar kitaip susijusi su valstybės valdžia. Valstybės valdžia reikalinga žmonių politinei veiklai ir jų junginiams. Tačiau ši valdžia turi veikti neperžengdama teisės normų ribų.

VI. Valstybė ir pilietinė visuomenė

Visuomenė, skirtingai nuo valstybės, egzistavo visada, bet ne visada ji buvo pilietinė. Šioji atsirado atsiskyrus valstybei nuo socialinių junginių, atskyrus valstybę nuo santykiškai savarankiškos visuomenės gyvenimo srities, daugybės visuomeninių santykių ir išlaisvinus juos nuo valstybės kontrolės. Klostantis pilietinei visuomenei kūrėsi ir šiuolaikinė valstybė.

Ikikapitalistinės luominės visuomenės valstybė praktiškai sutapo su tam tikra visuomenės dalimi ir buvo atskirta nuo gyventojų daugumos. Vyraujanti socialinė grupė organizavosi į valstybę, palaikančią luomų ribas, saugančią aukštųjų luomų, kurių vardu buvo įgyvendinama valdžia, privilegijas.

Luominėje visuomenėje valstybė reglamentavo daugelį visuomenės gyvenimo sričių: ekonominę, buitinę, dvasinę. Pilietinė visuomenė formavosi panaikinant luominę nelygybę ir išlaisvinant visuomeninius santykius nuo valstybės diktato.

Pilietinės visuomenės susidarymas ir raida apima keletą amžių ir šis procesas dar nesibaigė. Pavienių elementų buvo Graikijoje ir Romoje, kur amatų ir prekybos plėtojimasis sukūrė prekinę gamybą ir įtvirtino šios srities santykius romėnų privatinėje teisėje.

Pilietinė visuomenė Amerikos ir Europos regionuose visos šalies mastu pradėjo kurtis naujaisiais laikais.

Galima išskirti tris pilietinės visuomenės raidos etapus. Jų kaita pasižymi esminiu visuomenės ir valstybinės santvarkos pasikeitimu, socialiniais ir politiniais judėjimais, visuomenės sluoksnių susidūrimais.

Pirmuoju etapu, maždaug XVI–XVII a., klostėsi ekonominės, politinės ir ideologinės prielaidos: pramonės ir prekybos plė-

tojimasis, gamybos specializacija, didesnis darbo pasidalijimas, prekių piniginių santykių raida. Palaikant miestams ir miestų luomams, nemažai šalių susikūrė centralizuotos nacionalinės valstybės, turinčios šiuolaikinių valstybių bruožų (suverenitetą, išdą, valdymo aparatą). Tuo metu vyko visuomenės ideologijos perversmas, ryškus meno ir kultūros kilimas, susikūrė prigimtinės teisės teorija, įsivyravo bendra idėja, kad pilietinė visuomenė yra Socialinis politinis idealas.

Nemažą vaidmenį kuriant pilietinę visuomenę suvaidino susidariusios centralizuotos valstybės, kurios stengėsi šalinti nelybę ir teisės įvairovę. Nauja valstybė turėjo paversti luominę visuomenę pilietine lygyateise.

Antruoju etapu, XVII-XIX a., pažangesnėse šalyse kapitalistiniais pagrindais susikūrė pilietinė visuomenė, kur buvo visuotinė teisinė lygybė ir laisvė, laisvas verslas ir iniciatyva. Įstatiminis žmonių teisinis lygybės pripažinimas suteikiant jiems teises ir laisves buvo esminis pilietinės visuomenės požymis ir jos pagrindas. Pilietinės visuomenės tikrovės pagrindus padėjo „Teisių bilis“ (Anglijoje ir JAV) bei Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija (Prancūzijoje). Tokioje visuomenėje teisė privaloma ir valstybės valdininkams. Teisės viršenybė užtikrinama valdžių padalijimu, aukšta įstatymų leidžiamosios valdžios padėtimi, jos priklausomybe nuo tautos, visiems piliečiams vienodai teisingu ir pasiekiamu teismu.

Kartu susiklostė ir pažiūra į konstituciją kaip į pagrindinį šalies įstatymą, būtinai nustatantį piliečių teises ir laisves, o ne vien valstybės įstaigų statusą. Pati konstitucija tapo visuomenės ir valstybės susitarimu ir atribojo jų veiklos sritis (valstybei — bendrų interesų, o visuomenei — individualių laisvių ir privačių interesų sritis).

Valstybės ir visuomenės santykiai visada buvo sudėtingi dėl pačios visuomenės įvairovės, jos susiskirstymo į nuolatinės socialines grupes, besistengiančias daryti įtaką politikai ir valstybei veikiančios teisės turinį.

Pilietinės visuomenės susidarymas ir raida lėmė naują valstybės ir teisės raidos etapą. Tai vadinamoji „šiuolaikinė atstovaujamoji valstybė“, kuriai būdingi tokie bruožai: valstybė suvereni, ji turi aukščiausią valdžią ir prievartos monopolį visoje šalyje ir yra nepriklausoma nuo kitos valstybės valdžios, Bažnyčios, nevalstybinių organizacijų, veikia visų gyventojų vardu, gina jų interesus.

Tobulėjant pilietinei visuomenei, valstybės institucijų struktūroje atsiranda ir nustatomos atstovaujamosios įstaigos (parlamentai, turintys teisę tvirtinti mokesčius ir rinkliavas, priimti norminius aktus). Atstovaujamosios demokratijos atsiradimасыra pilietinės visuomenės susidarymo epochos reiškinys.

Valstybė turi valdymo aparatą, nustato ir renka mokesčius, juos išlaiduoja, pripažįsta piliečių lygybę, jų teises ir laisves ir jas garantuoja. Valstybės atskyrimas nuo visuomenės ir visuomenės — nuo valstybės atstovaujamųjų įstaigų iš pagrindų pertvarkė valstybę ir jos santykius su pilietine visuomene.

Valstybės atskyrimas nuo visuomenės ir visuomenės nuo valstybės pasireiškė jų darinių skirtybėmis, jų sudarymo principais. Bet kuri valstybė sudaryta kaip vieningo centro vadovaujama vertikali sistema, valstybės įstaigų ir pareigūnų, kurie varžomi pavaldumo santykių ir valstybinės disciplinos, hierarchija. Svarbiausias nuolatinis valstybės tikslas yra jos sistemos pateisinimas ir teisėtumas, visuomenės apsauga ir bendrų jos reikalų tvarkymas.

Skirtingai nei valstybė, pilietinė visuomenė sudaro piliečių įvairių ryšių ir santykių, taip pat jų susivienijimų, sąjungų, kolektyvų horizontalią sistemą. Šie ryšiai grindžiami lygybe ir asmenine iniciatyva. Piliečių ir jų sąjungų tikslai yra įvairūs ir keičiasi pagal jų interesus.

Pilietinės visuomenės ir valstybės darinių skirtybės veikia privačių ir viešųjų santykių teisinio reguliavimo būdus. Valstybės įstaigos ir pareigybės sukuriamos teisės ir veikia teisiniu pagrindu. Pilietinės visuomenės narių gyvenimas ir veikla teisės nenustatyti. Junginių sudarymas ir veikla gali būti reguliuojami įsta-

tymų, tačiau jie sudaromi ir egzistuoja tik laisva jų dalyvių valia. Piliečiai yra teisnūs ir turi plačių galimybių sudaryti įvairias sutartis. Valstybės įstaigos ir pareigūnai turi nustatytą kompetenciją ir veiklos ribas.

Antruoju pilietinės visuomenės raidos etapu plėtėsi atstovaujamojo įstaigų vykdoma vykdomosios valdžios įstaigų kontrolė, plėtėsi rinkimų teisė, atstovaujamosios įstaigos darėsi vis labiau priklausomos nuo politinių partijų ir judėjimų.

XIX-XX a. ribą galima laikyti pilietinės visuomenės raidos trečiojo etapo pradžia. Pramonė ir prekyba iš privačių verslininkų rankų perėjo pramonės, prekybos ir finansų korporacijoms. Ginti demokratines teises ir laisves stėjo darbininkų profsąjungos, politinės partijos ir judėjimai. Valstybė reiškėsi ne vien kaip „naktinis sargas“, vykdamas tik apsaugos funkciją. Vis daugiau vietos jos veikloje užėmė socialinė rūpyba, švietimo reikalai, sveikatos apsauga ir panašiai. Didėjo valstybės vaidmuo reguliuojant ekonominius santykius. Valstybės kontrolė ir kišimasis į ekonomiką sumažino ir vėliau šalino krizės reiškinius.

Šiuolaikinė civilizuota valstybė yra teisinė ir socialinė, pasižymi pažangiomis institucijomis, jai būdinga atstovaujamoji ir tiesioginė demokratija, įvairios savivaldos formos, pareigūnų paklusnumas įstatymams ir atstovaujamojo įstaigų kontrolei, daugelio valdymo aparato darbuotojų rinkimai, valstybės veiklos viešumas ir pareigūnų atsakomybė bendram visiems teismui.

Demokratijos institutais, įstatymais, pripažįstančiais ir ginančiais žmogaus teises ir laisves, visuomenės nuomone, daugiapartinė sistema, įtakingomis grupėmis ir laisva spauda pilietinė visuomenė stengiasi paveikti valstybę ir ši tampa visuomeninio kompromiso pasiekimo priemone, socialinių prieštaraimų ir jų mažinimo, visuomenės reikalų valdymo mechanizmu.

VII. Valstybės valdžia

Valstybės valdžia yra pagrindinė valstybės teorijos kategorija ir bene sunkiausiai suvokiamas žmonių gyvenimo fenomenas. Valdžios problema teisės teoretikų ir politologų sprendžiama labai nevienodai.

Valstybės valdžia yra socialinės valdžios atmaina ir turi visus socialinės valdžios požymius ir kokybės ypatumus. Svarbiausias jos ypatumas yra politinė prigimtis. Mokslinėje literatūroje valstybės ir politinė valdžios tapatinamos. Valstybės valdžia visada yra politinė.

Marksistai valstybės valdžią laikė organizuota vienos klasės prievarta, skirta kitai klasei slopinti. Demokratinė valdžia nėra organizuota prievarta, atvirkščiai, tikroji liaudies valdžia yra didelė kuriamoji jėga, gebanti valdyti žmonių veiklą ir poelgius, spręsti socialinius prieštaravimus, derinti individualius ar grupinius interesus, palenkti juos vieningai valdžios valiai įtikinimu, skatinimu, o esant būtina, taikyti ir prievartą. Dar viena valdžios ypatybė, kad jos subjektas ir objektas paprastai nesutampa. Valdantysis ir valdomasis dažniausiai yra aiškiai atskirti. Demokratinėje visuomenėje vyrauja valdžios subjekto ir objekto suartėjimo tendencija. Kiekvienas pilietis yra ne tik pavaldus, bet ir, kaip visuomenės narys, turi teisę būti valdžios reiškėjas ir jos šaltinis. Jis turi teisę aktyviai dalyvauti sudarant atstovaujamąsias institucijas, siūlyti ir rinkti kandidatus, kontroliuoti jų veiklą, būti reformų iniciatorius ir panašiai.

Pilietis turi teisę dalyvauti įvairiomis demokratijos formomis priimant valstybinius ir regioninius sprendimus.

Gyvuojant demokratiniam politiniam režimui nėra vien valdantieji ir valdomieji, bet virš aukščiausių instancijų yra aukščiausia

visuomenės valdžia. Visuomenė vienu metu yra valdžios objektas ir subjektas, nors visiškai vis dėlto nesutampa. Kitaip valstybės valdžia netektų politinio pobūdžio ir pavirstų tiesiog visuomenine, turinčia valstybės institucijų ir valstybės valdymo funkcijų.

Valstybės valdžia įgyvendinama valstybės valdymu — tikslingu valstybės, jos institucijų poveikiu visuomenei, jos ekonominei, socialinei, dvasinei sritims. Šitaip užtikrinamas visuomenės uždavinių ir funkcijų vykdymas.

Dar viena valstybės valdžios ypatybė, kad ji pasireiškia viešųjų institucijų ir įstaigų, sudarančių valdžios mechanizmą, veikla. Valstybės valdžią praktiškai įgyvendina valstybės mechanizmas, todėl ji šitaip ir vadinama.

Dažnai valstybės valdžia tapatinama su aukščiausiomis viešųjų institucijomis. Moksliškai tai neleistina. Pirmiausia viešės valdžią gali įgyvendinti visuomenė referendumo būdu. Be ir kitos institucijos dalyvauja priimant svarbius valstybinius sprendimus. Antra, valstybės valdžia iš pat pradžių priklauso ne valstybei ir jos institucijoms, o elitui, klasei arba liaudžiai. Valdantysis subjektas neperduoda valdžios valstybės institucijai, o tik suteikia valdžios įgaliojimus.

Valstybės valdžia gali būti silpna arba stipri, tačiau, netekusi organizuotos jėgos, ji netenka ir savo valdžios kokybės, nes nesugeba įgyvendinti valdančiojo subjekto valios praktiniame gyvenime, užtikrinti teisėtumo ir teisėtvarkos. Valstybės valdžia nebepagrindovadinama centralizuotą jėgos organizacija — kiekvienai valdžiai reikia autoriteto jėgos. Ku geriau valdžia išreiškia žmonių interesus (visų sluoksnių), tuo daugiau ji remiasi autoriteto jėga ir savanorišku, sąmoningų jos klausymu. Tačiau, kol egzistuos, valstybės valdžia turės ir materialią jėgos šaltinių — ginkluotus žmonių būrius (kariuomenę, policiją, saugumą įstaigas), kalėjimus.

Organizuota jėga užtikrina prievartinį valstybės valdžios gebėjimą įgyvendinti savo funkcijas ir yra jos garantas. Tačiau, jeigu valstybės valdžia remsis tik materialia jėga, tai bus jos nestabilumo ir silpnų pozicijų visuomenėje įrodymas. Tad vals-

tybės valdžia yra ir valios, ir jėgos koncentruota išraiška, valstybės galios išraiška, įkūnyta valstybės institucijomis ir įstaigomis. Ji užtikrina stabilumą ir tvarką visuomenėje, gina piliečius nuo kėsinosi iš išorės įvairiais metodais, net valstybės taikoma prievarta ir karine jėga.

Valstybės valdžios įgyvendinimo metodai yra gana įvairūs. Vyrauja moralinio ir materialiojo skatinimo metodai, kuriais valdžios institucijos veikia žmonių interesus ir daro juos pavaldžius savo valiai. Bendrieji yra įtikinimo ir prievartos metodai.

Įtikinimas — tai aktyvus poveikis žmogaus valiai ir sąmonei idėjinėmis dorovinėmis priemonėmis siekiant paveikti jų požiūrį ir supratimą, kokia yra valstybės valdžios esmė, tikslai ir funkcijos. Įtikinimas yra visuma ideologinių, socialinių psichologinių individualios ar grupinės sąmonės poveikio priemonių, kurių rezultatas yra individo ar kolektyvo tam tikrų socialinių vertybių išsąmoninimas ir priėmimas. Idėjų ir pažiūrų virtimas įsitikinimu susijęs su žmonių sąmone ir jausmais. Įsitikinimas tuo ir skiriasi nuo paprasto žinojimo, kad jis neatskiriamas nuo žmogaus asmenybės. Įtikinimo metodu skatinama iniciatyva ir ugdoma atsakomybė už savo veiksmus ir elgesį. Tobulėjant civilizacijai, kylant politinei kultūrai, šio metodo reikšmė ir vaidmuo įgyvendinant valstybės valdžią dėsningai didėja.

Valstybės prievarta — tai psichologinis, materialus ir fizinis įgaliotų institucijų ir pareigūnų poveikis asmeniui siekiant priversti jį veikti pagal valdančiojo subjekto valią valstybės interesais. Tai gana aštri socialinio poveikio priemonė, pagrįsta organizuota jėga, išreiškianti ir galinti užtikrinti besąlyginį valdančiojo subjekto valios vyravimą. Valstybės prievarta riboja žmogaus laisvę ir jis patenka į padėtį, kai nėra pasirinkimo, o tik valdžios siūlomas privalomas elgesys.

Prievarta stabdomi, silpninami antisocialinio elgesio interesai ir motyvai ir skatinamas visuomenei naudingas elgesys. Valstybės prievarta gali būti teisinė arba neteisinė. Neteisinė būdinga despotinėms ir totalitarinėms valstybėms.

Teisinę prievartą reglamentuoja teisės normos. Valstybės teisinės prievartos teisėtumas, pagrįstumas ir teisingumas yra kontroliuojami, juos galima skųsti teismui.

Valstybės prievarta šalies teritorijoje turi būti bendra ir visuotinė, teisės normos privalo reglamentuoti jos apimtį, taikymo sąlygas ir turinį ir ją privalu taikyti griežtai laikantis proceso normų. Demokratinėje valstybėje galima tik valstybės teisinė prievarta.

Valstybės prievartos formos gana įvairios. Galimos prevencijos (išpėjamosios) priemonės: dokumentų tikrinimas siekiant išvengti teisės pažeidimo, transporto eismo ribojimas, administracinis sulaikymas, atvesdinimas į policijos skyrių, krata ir panašiai.

Galimos gynybos priemonės — garbės ir gero vardo grąžinimas, kiti pažeistų teisių gynybos būdai.

VIII. Valstybės aparatas

Valstybės aparatas — tai valstybės institucijų sistema, kuria įgyvendinama valstybės valdžia, vykdomos pagrindinės funkcijos, sprendžiami valstybės uždaviniai ir siekiama užsibrėžtų tikslų. Aparatas yra bene svarbiausias bet kurios valstybės sudedamasis elementas.

Aparato sudarymo ir jo funkcionavimo pagrindus lemia objektyvūs ir subjektyvūs veiksniai. Jie daro įtaką svarbiausiems jo vidinės struktūros ypatumams, veiklos formoms ir metodams, įvairių sudedamųjų grandžių susiejimui į vieną sistemą. Valstybės aparato funkcionavimą ir jo kaitą lemiantys veiksniai yra: bendras įvairių valstybės institucijų ekonominis pagrindas — ūkio sistema ir įvairios gamybos priemonių nuosavybės formos; bendras visų institucijų ir organizacijų politinis pagrindas; visų vienodi sudarymo ir funkcionavimo principai; visų bendri tikslai ir uždaviniai.

Valstybės aparato sampratos nereikia tapatinti su glaudžiai su ja susijusia visuomenės politinės sistemos samprata. Visuomenės politinės sistemos samprata apima įvairiausių valstybinių ir nevalstybinių įstaigų ir organizacijų, dalyvaujančių šalies politiniame gyvenime arba valstybės valdžios įgyvendinimo veikloje, kompleksą. O valstybės aparato samprata apima tik valstybės institucijų sistemą. Teisės teorijos moksliniuose darbuose sprendžiamas valstybės mechanizmo ir aparato santykio klausimas. Valstybės mechanizmas suprantamas kaip įvairių valstybės institucijų, organizacijų, ginkluotųjų pajėgų, valstybės valdžios materialiujų priemonių visuma. Valstybės aparatas laikomas tik valstybės institucijų sistema.

Yra ir kita nuomonė, kurios autoriai valstybės mechanizmą ir aparatą laiko identiškais sampratomis. Jie valstybės mechanizmą suvokia plačiai, o aparatą – siaurai. Ir vienu, ir kitu atveju svarbiausios valstybės aparato dalys yra valstybės įstaigos. Nuo jų lygio, kompetencijos ir veiklos srities tikslumo, tarpusavio santykių ir ryšių su nevalstybinėmis organizacijomis, priklausančiomis visuomenės politinėms sistemai, labai priklauso valstybės aparato kokybė ir veiklos efektyvumas.

Kiekviena valstybės institucija santykiškai yra savarankiška valstybės aparato grandis, sudaryta griežtai nustatyta valstybinei veiklai vykdyti, ir jai suteikta atitinkama kompetencija, grindžiama organizacine, materialiaja ir prievartine valstybės jėga. Valstybės institucijas nuo nevalstybinių įstaigų ir organizacijų skiria tokie požymiai: 1) valstybės institucijose sudaromos valstybės valia ir gyvendinas savo funkcijas jos vardu; 2) kiekviena institucija vykdo įstatymuose nustatytus būdais ir formomis griežtai apribotą veiklą; 3) kiekvienas organizacinis darinys įtvirtintais teisiškai, nustatytos teritorinės jėgos veiklos ribos, tam tikra padėtis valstybės aparate ir santykiai su kitomis valstybės institucijomis bei organizacijomis; 4) valdžios įgaliojimų suteikimas. Tokie įgaliojimai yra būdingiausios valstybės institucijos požymis.

Minėti požymiai leidžia tiksliai atskirti valstybės institucijas valstybinių organizacijų (įmonių ir įstaigų) ir nuo nevalstybinių įstaigų ir organizacijų.

Valdžios įgaliojimai praktiškai pasireiškia leidžiant valstybės vardu norminius ir individualius teisės aktus, vykdam šiuos aktus laikymosi priežiūrą, užtikrinant jų apsaugą nuo pažeidimų, taikant tikinimą, skatinimą, oprireikus – ir prievartą.

Kiekvienoje valstybės institucijoje dirba žmonės, tiesiogiai vykdanys jiems suteiktus įgaliojimus, ir techniniai darbuotojai, užtikrinantys įgaliojimų ir funkcijų vykdymą.

Skiriasi valstybės aparato institucijų (jo sudedamųjų dalių) sudarymo tvarka, valstybės veiklos vykdymo būdai, kompetencijos pobūdis ir apimtis, įgaliojimų vykdymo ypatumai, formos ir metodai.

1. Valstybės aparato struktūra

Valstybės aparato struktūra - tai valstybės aparato vidinė sandara, jo grandžių išdėstymo tvarka ir jų tarpusavio sąveika, funkcionavimo principai. Bendroji aparato sistema susideda iš dalinių sistemų, t. y. funkcijų, vidinės sandaros, tikslų, veiklos būdų atžvilgiu vienuose valstybės įstaigų. Svarbiausios valstybės aparato sistemos yra: valstybės valdžios institucijų sistema, valstybės valdymo institucijų sistema, teismo institucijų sistema ir prokuratūros sistema. Pirmos trys sistemos yra atitinkamos valstybės valdžios — įstatymų leidžiamosios, vykdomosios ir teismo, reiškėjos.

Mokslinėje literatūroje nėra vienos nuomonės, kaip turi sąveikauti valdžios ir jų reiškėjos — valstybės institucijos: jos turi būti lygiateisės ar laikytis subordinacijos ir būti tam tikro pavaldumo. Vieni autoriai tvirtina, kad visų valdžių ir jų reiškėjų padėtis turi būti vienoda. Autoritarinio režimo šalyse teigiama, kad turi pirmauti vykdomoji valdžia. Demokratinėse šalyse vyrauja koncepcija, kad valstybės valdžios šaltinis yra tauta ir todėl ji turi pirmauti. Šiuolaikinė valstybė yra piliečių ir jų organizacijų įvairių poreikių ir interesų derinimo mechanizmas, kad būtų užtikrinama visų gerovė.

Pagrindinis valstybės valdymo tikslas yra žmogaus teisių ir laisvių apsauga ir pripažinimas bei teisingumo užtikrinimas.

Būtinai sudedamieji teisingumo elementai yra: laisvi periodiniai rinkimai; atstovaujamoji valdymo forma, kai vykdomoji valdžia atskaitinga įstatymų leidžiamajai valdžiai arba rinkėjams; valstybės valdžios institucijų pareiga laikytis konstitucijos ir veikti pagal įstatymus; aiškus valstybės ir politinių partijų skirtumas; vykdomųjų institucijų ir teismo veikla įstatymų nustatyta tvarka; kariuomenė ir policija kontroliuojama civilinės valdžios ir jai atskaitinga; žmogaus teisių ir laisvių garantas — įstatymas ir išpareigojimai pagal tarptautinę teisę.

Valstybės valdžios mechanizmo ląstelė žmogus — valstybės valdžios reiškėjas. Mechanizmo elementai skirtingais būdais jun-

giasi ir sudaro institucijas. Politinės partijos, lobistai, žiniasklaida veikia valstybės valdžios formavimą ir jos įgyvendinimą. Valstybės valdžia turi būti viešoji, t. y. politinė valia, išreiškianti vyraujančius visuomenėje socialinius grupinius interesus, ir bendrai privalomo teisiškai įtvirtinto pobūdžio. Politinė valia turi būti užfiksuota teisės normose. Valstybės valdžios institucijos sudaromos valdžių padalijimo pagrindu — racionalios organizacijos ir funkcionavimo kontrolės principu.

Įstatymų leidžiamoji valdžia yra. atstovaujamoji. Rinkimų būdu tauta perduoda valdžią savo atstovams ir juos įgalioja ją įgyvendinti. Atstovaujamosios institucijos valstybės valdžios mechanizme yra pirminės, prioritetinės ir aukščiausios. Aukščiausia nereikia, kad įstatymų leidžiamoji institucija yra visavaldė. Visavaldė yra tik tauta, o parlamentas priklausomas nuo rinkėjų valios. Atstovaujamoji institucija politiškai teisiškai apribota, kad įstatymai neliktų popierinėmis frazėmis, o atitiktų politines ir teises realijas ir visų pirma konstituciją. Įstatymų leidžiamoji valdžia yra deleguota kolegiali valdžia. Greta įstatymų leidybos ji tvirtina biudžetą, kai kurių pareigūnų skyrimą, vykdo vyriausybės darbo ir kitų vykdomosios valdžios pareigūnų veiklos kontrolę. Įstatymų leidžiamoji valdžia gali pateikti vykdomosios valdžios atstovų darbo politinį vertinimą ir šiuo pagrindu patraukti politinę atsakomybėn (apkalta).

Taigi įstatymų leidžiamoji valdžia yra tautos deleguota savo atstovams valstybės valdžia, kolegialiai įgyvendinama leidžiant norminius aktus ir kontroliuojant vykdomąją valdžią.

Įstatymų leidžiamąją valdžią įgyvendina renkamas parlamentas — aukščiausia atstovaujamoji institucija. Daugumoje šalių jis yra dvejų rūmų: aukštųjų ir žemųjų. Dvejų rūmų struktūra apsaugo nuo skubotų žemųjų rūmų sprendimų. Aukštųjų rūmų įgaliojimų laikas ilgesnis, jų deputatai — vyresnio amžiaus, rūmai atnaujinami rečiau ir sudaromi netiesioginių rinkimų tvarka. Priešlaikinis paleidimas taikomas tik žemesiems rūmams.

Parlamentui vadovauja paprastai vienasmeniškai pirmininkas, o prezidiumai reti. Pirmininkas atstovauja parlamentui san-

tykiuose su kitomis institucijomis, vadovauja diskusijoms, balsavimui, koordinuoja parlamento vidaus įstaigų darbą.

Parlamentas sudaro komitetus (komisijas), kurie iš anksto nagrinėja įstatymų projektus, gali turėti įstatymų leidybos iniciatyvą, vyriausybės darbo kontrolės teisę.

Parlamentas nustato mokesčius, priima valstybės biudžetą, dalyvauja užsienio politikoje, ratifikuoja sutartis, sprendžia gynybos klausimus. Jis gali inicijuoti bylą prezidentui ir vyriausybės nariams. Parlamentas turi savo statutą (reglamentą), dirba sesijomis.

Įstatymų leidybos tvarka nustatyta statute: leidybos iniciatyva, projektų svarstymas plenariniuose posėdžiuose ir komitetuose, priėmimas, tvirtinimas ir paskelbimas.

Vykdomoji valdžia yra antraeilės reikšmės, išvestinė valdžia. Visi jos veiksmai ir aktai remiasi įstatymais ir orientuoti į įstatymų vykdymą. Pagrindiniai jos požymiai tokie: universalumas ir dalykiškumas, nuolatinė jos institucijų veikla visoje valstybės teritorijoje.

Vykdomosios valdžios turinys skirtingas nei įstatymų leidžiamosios valdžios, ji remiasi žmonėmis ir materialiaisiais, finansiniais ir kitais ištekliais, taiko tarnybinio paaukštinimo ir skatinimo priemones. Vykdomosios valdžios rankose yra grėsminga jėga, kadangi valdžia pasireiškia valdininkų, armijos, administracijos, policijos ir teismų pagalba. Todėl vykdomąją valdžią turi kontroliuoti parlamentas ir teismas.

Taigi vykdomoji valdžia yra antrinė valstybės valdžios šaka, esanti universali, dalykinė, organizacinė ir skirta įstatymų ir kitų teisės aktų vykdymui užtikrinti.

Vykdomąją valdžią įgyvendina vyriausybė, prezidentas ir vietos vyriausybės įstaigos. Vyriausybei ir prezidentui priklauso aukščiausias politinis vadovavimas ir bendras dalykų tvarkymas.

Vyriausybės valdžia gali būti prezidento arba kolegialios institucijos rankose. Jeigu valdžią turi prezidentas, tai vyriausybės nariai yra artimiausi jo patarėjai ir vyriausybės įgaliojimai yra išvestiniai iš prezidento įgaliojimų. Kitas atvejis, kai vyriausybė specialios pro-

cedūros tvarka sudaroma dalyvaujant parlamentui. Tada ji yra palaikoma parlamento daugumos, tačiau turi savo įgaliojimus.

Vyriausybė turi užtikrinti viešąją tvarką, ginti valstybės interesus užsienyje, įgyvendinti ekonomines, socialines ir kitokias funkcijas. Vyriausybė ir prezidentas skiria aukštus pareigūnus ir jos žinioje yra administracinis aparatas. Ji leidžia įstatymus papildančius teisės aktus, kai kuriose šalyse turi deleguotą įstatymų leidybos teisę. Vyriausybė turi įstatymų leidybos iniciatyvos teisę ir rengia įstatymų projektus.

Vyriausybė atsakinga už savo veiklą solidariai politiškai. Parlamentas gali pareikšti jai nepasitikėjimą ir tada ji turi atsistatydinti. Tačiau gali būti paleistas ir parlamentas, o vyriausybė — neatsistatydinti.

Ministras pirmininkas ir ministrai už nusikaltimą gali būti perduoti teismui. Tada kaltina žemieji parlamento rūmai, o sprendimą priima aukštieji rūmai.

Vyriausybė vietose turi savo paskirtus valdininkus — viršinininkus, gubernatorius, prefektus. Šis vietos aparatas yra centrinio aparato dalis.

Vietos savivaldos įstaigos turi tam tikrą savarankiškumą. Jos yra renkamos, administracinės ir sudaro municipalinę išlaikomą iš vietos biudžeto administraciją.

Atsižvelgiant į įgaliojimų turinį ir apimtį, valdymo institucijos skirstomos į bendrosios, šakinės ir specialiosios kompetencijos. Bendrosios kompetencijos valdymo institucijos (ministrų taryba, valdyba) vienija ir perduoda vadovavimą visoms ar daugumai valdymo šakų. Šakinės ir specialiosios (funkcinės) kompetencijos įstaigos (ministerijos, įvairūs komitetai, departamentai) vadovauja konkrečioms valdymo šakoms.

Teismo valdžia yra trečioji valstybės valdžios šaka, vaidinanti ypatingą vaidmenį valdžios mechanizme ir atsvarų bei stabdymo sistemoje. Teismas yra arbitras sprendžiant ginčus dėl teisės, Tikteismas vykdo teisingumą. Jis nepriklausomas, garantuoja piliečių teises ir laisves bei valstybingumą apskritai. Teismas yra ir tam tikras arbitras leidžiant įstatymus.

Teismas operatyviai derina teisėtvarką su gyvenimo reikalavimais. Jis aiškina teisę, gali taikyti analogiją, t. y. priimti sprendimus ne vien paraidžiui, o vadovaudamasis įstatymų dvasia ir teisės principais. Teismas yra teisės ir teisingumo visuomenėje garantas.

Teismo valdžios požymiai yra: viešumas, rungimasis, nepriklausomumas. Teismas užtikrina, kad kitos valdžios neperžengtų konstitucijos ir įstatymų ribų.

Valdžių padalijimo principas nėra absoliutus. Valstybinės teisės jo įgyvendinimo formos priklauso nuo nacionalinių tradicijų, konkrečios socialinės ekonominės ir politinės padėties.

Tradiciniai organizaciniai teisiniai bruožai yra: 1) nedaloma suvereni valdžia priklauso tautai; 2) nėra institucijos, kur sutelkta įstatymų leidžiamoji, vykdomoji ir teismo valdžia; 3) trijų valstybės valdžios šakų nepriklausomybė ir valdžią įgyvendinančių institucijų nepriklausomybė yra santykinė; 4) atsvarų ir stabdymo sistema riboja kiekvienos valstybės institucijos valdžią ir kliudo sukaupti ją vienosė rankose kitų sąskaita.

2. Pagrindiniai valstybės aparato organizacijos ir veiklos principai

Pagrindiniai valstybės aparato organizacijos ir veiklos principai — tai svarbiausios idėjos ir nuostatos, pagal kurias sudarytas ir funkcionuoja valstybės aparatas. Tokie principai yra: optimalus valstybės aparato sudarymas ir jo struktūra, jo veiksmingumas, teisėtumas ir konstitucingumas, tarnautojų profesionalumas ir aukštų etikos reikalavimų laikymasis. Šie principai yra konstitucijoje ir specialiuosiuose įstatymuose.

Svarbus yra valstybės aparato sudarymo ir veiklos teisėtumo ir konstitucingumo principas. Tai pagrindinis įvairių valstybės įstaigų ir organizacijų funkcionavimo metodas. Visų įstaigų ir pareigūnų veikla turi griežtai atitikti konstituciją, įstatymus ir juos papildančius aktus pagal juose nustatytą kompetenciją. Šis principas reiškia užtikrinimą, kad visos įstaigos ir organizacijos griežtai vykdys norminių aktų reikalavimus, kovos su korupcija ir įvai-

riais piliečių teisių ir laisvių, visuomeninių organizacijų ir darbo kolektyvų teisių pažeidimais.

Taip pat svarbus principas, reikalaujantis aukšto valstybės tarnautojų profesionalumo ir etikos normų laikymosi. Nuo to priklauso viso valstybės aparato veiklos pobūdis, stilius ir veiksmingumas bei apskritai visuomenės reikalai.

Valdininkai niekada sąmoningai ir savanoriškai neprisipažįsta esą neprofesionalūs ar nesugebą atlikti pareigų. Daugelyje šalių yra valstybės tarnautojų garbės ir elgesio kodeksai ir specialūs įstatymai, reguliuojantys jų elgesį.

3.Valstybės valdžios įgyvendinimo teisinės formos

Valstybės funkcijos vykdomos konkrečiais veiksmais, atliekamais valstybės valdžios subjektų. Skiriamos teisinės ir neteisinės valstybės funkcijų įgyvendinimo formos. Teisinės formos — tai veikla, susijusi su juridiskai reikšmingų veiksmų atlikimu įstatymuose griežtai nustatyta tvarka. Juos atlieka atitinkami valstybės valdžios subjektai neperžengdami savo kompetencijos ir įgaliojimų ribų.

Yra įvairi valstybės valdžios įgyvendinimo teisinių formų klasifikacija. Labiausiai paplitęs skirstymas į teisėkūros, teisės įgyvendinimo ir teisėsaugos formas. Teisėkūra reiškia valstybės valdžios subjektų veiklą kuriant, keičiant ir naikinant teisės normas; teisės įgyvendinimas reiškia teisės normų nurodymų vykdymą, teisėsauga reiškia teisės normų apsaugą nuo pažeidimų.

Pastaruoju metu siūloma sutartinė valstybės valdžios įgyvendinimo forma. Sutartis turėtų būti politinių ir valdymo santykių teisinio reguliavimo pagrindas. Demokratinės politinės sistemos ir teisinės valstybės pagrindas yra piliečių sutikimas pripažinti valstybės valdžią ir ją palaikyti. Visais galimais atvejais visuomeniniai santykiai turi būti reguliuojami ne potvarkiais, o sutartinėmis priemonėmis ir valstybiniai sprendimai turi būti suderinti su sutartinėmis tarpusavio santykių formomis.

Administracinių sutarčių naudai pateikiama gana svarių argumentų: 1) taikant sutartį, šalių tarpusavio santykiai supapras-

tinami, jos dėl sutarties vykdymo gali kreiptis viena į kitą tiesiogiai, o įstaiga, suinteresuota sutarties įvykdymu, tiesiog panaudoti priemones, užtikrinančias įvykdymą; 2) sutartis leidžia tiksliai reguliuoti šalių santykius, o administracinis vienašalis aktas negarantuoja, kad bus deramai atsižvelgta į kitos šalies interesus; 3) sutartinė veikla sudaro galimybę geriau kontroliuoti ir padeda intensyvuoti valdymo įstaigos darbą; 4) sutartinė forma išplečia viešumą ir demokratizuoja valstybės valdymą.

Viena administracinės sutarties šalis visada yra valdymo institucija. Dažnai tokia sutartis reguliuoja tarpšakinius santykius. Visada pasireiškia valstybės įstaigos valdymo kompetencija. Šalių atsakomybė nustatoma pagal instancijas: valstybės įstaiga atsakinga aukštesnei instancijai, o visuomeninė organizacija gali pareikalauti iš valstybės įstaigos įvykdyti įsipareigojimus per aukštesnę įstaigą ir ši privalo imtis priemonių, kad sutartinis įsipareigojimas būtų įvykdytas.

Valstybės įstaiga negali priversti visuomeninės organizacijos įvykdyti įsipareigojimą. Tačiau sutartį visuomeninės organizacijos vardu paprastai sudaro renkama taryba ar valdyba ir ši atsakinga išrinkusiam visuotiniam susirinkimui, galinčiam ją paveikti, kad sutartiniai įsipareigojimai būtų įvykdyti.

Be teisinių, įgyvendinant valdžią taikoma daug neteisinių organizacinių formų. Si veikla nereikalauja griežto teisinio įforminimo ir nesusijusi su svarbių veiksmų atlikimu, neturi teisinių padarinių. Tačiau tai nereiškia, kad teisė visiškai nereguliuoja organizacinės veiklos. Ji vykdoma neperžengiant įstatymų ir vienos ar kitos įstaigos kompetencijos ribų. Teisė reguliuoja tik bendrą procesą atliekant veiksmus. Organizaciniams veiksmams nereikia specialių teisės aktų ir jie atliekami kaip bendros valdymo veiklos dalis. Veiklos rezultatai gali būti užfiksuoti ir teisiškai.

Be organizacinių veiksmų, neteisinėmis priemonėmis ir formomis atliekamos materialinės techninės operacijos (medžiagos rengimas teisės aktų leidybai, žinių rinkimas, ataskaitos ir pan.).

Organizaciniai veiksmai gali pasireikšti: 1) valstybės įstaigų, pareigūnų ir nevalstybinių organizacijų inspektavimu; 2) jų

instruktavimu; 3) teisės aktų tikslų ir jų turinio aiškinimu; 4) nevalstybinių organizacijų ir piliečių įtraukimu į valstybės aparatodarbą.

Valstybės tarnyba

Tarnyba valstybės įstaigose yra piliečių teisės į darbą įgyvendinimo forma. Ją atlieka atitinkamos kategorijos tarnautojai profesionalai. Valstybės tarnyba yra teisės institutas, kuris sudaro teisės normas, nustatančios valstybės tarnautojų teisinį statusą. Jis reglamentuoja įstojimo į tarnybą ir jos atlikimo sąlygas bei tvarką, pareigas ir teises, skatinimo būdus ir atsakomybę. Tai kompleksinis teisės institutas, apimantis administracinės, darbo, finansų, civilinės teisės normas, reguliuojančias valstybės tarnybos tykius.

Pagal valstybės veiklos rūšis skiriami atstovaujamųjų valdžios įstaigų tarnautojai, vykdomosios ir teismo valdžios tarnautojai. pagal darbo pobūdį tarnautojai skirstomi į vadovaujančius, specialistus ir techninį personalą.

Pagal teises pareigybių savybes tarnautojai skirstomi į turinčius valdžios įgaliojimus ir jų neturinčius. Turinčiųjų įgaliojimus veiktis sukelia tam tikrų teisinių padarinių, o patys tarnautojai, atsižvelgiant į jų įgaliojimų ypatumus, skirstomi į pareigūnus (turinčius teisę atlikti veiksmus, sukeliančius teisinių padarinių) ir valdžios atstovus (turinčius teisę valstybės vardu reikšti reikalavimus ir jų nevykdantiems įstaigoms ir asmenims taikyti poveikio priemones, nors įstaigos ir asmenys jiems nepavaldūs).

Tarnautojo teisinio statuso ir pačios sąvokos pagrindas yra pareigybė ir asmenų teisinė padėtis turį ją atitikti. Pareigybė apibūdina atliekamo darbo pobūdį, tarnautojo teises ir pareigas, atsakomybę, profesinio pasirengimo reikalavimus.

Dabar Vakarų šalyse pastebima tendencija pereiti nuo pareigų ėjimo sistemos prie kadrinės tarnybos. Esant tokiai sistemai tarnautojai stabilesni ir rečiau keičiami. Tarnyba gauna konkurso

tvarka arba tiesiog paskiriant. Vyrauja konkursas, nes parenkami tinkamiausi žmonės ir pašalinamas protekcionizmas.

5. Valstybė ir asmuo

Šiuolaikinės visuomenės neišmanoma suvokti neišsiaiškinus įvairių asmens santykių su valstybe. Tarp veiksmų, lemiančių žmogaus padėtį visuomenėje, išimtinis vaidmuo priklauso valstybei.

Valstybės santykiai su asmeniu ir visuomene yra santykiškai nepriklausomi ir gana savarankiški. Valstybė yra ne tik ypatingu būdu organizuota kategorija žmonių, sistemiškai užsiimančių valdymu ir taikančių prievartą, bet ir vidinė visuomenės sandara, išskirtinė žmonių visuomenės organizacijos rūšis, užtikrinanti teritorinę, teisinę ir politinę gyventojų bendrumą.

Valstybė reiškiasi kaip oficialus, visos visuomenės įgaliotas atstovas. Žmogaus ir visuomenės santykiai yra valstybinio teisinio pobūdžio, kadangi visuomenės vardu veikia valstybė.

Valstybės valdžia yra suvereni, todėl bet kuris valstybės teritorijoje esantis žmogus priklauso jos jurisdikcijai ir privalo vykdyti visiems bendrus įsakymus.

Nuolatinis žmogaus ryšys su valstybe pasireiškia pilietybės institutu. Pilietybė yra nuolatinis politinis teisinis asmens ir valstybės ryšys. Jis parodo teisinę asmens priklausomybę konkrečiai valstybei, tarpusavio teises ir pareigas. Pilietybė apibūdina žmogaus padėtį visuomenėje. Pilietybės turėjimas yra teisinis ir moralinis pagrindas atlikti piliečio pareigas, naudotis teisėmis ir laisvėmis, kurias suteikia valstybė savo piliečiams.

Asmens ir valstybės santykiai gali būti įvairūs. Visuomenėje, kur klesti teisingumas, žmoniškumas, demokratija, žmonės stengiasi palaikyti darnius santykius. Valstybė siekia derinti įvairių socialinių grupių interesus ir jos pastangas kontroliuoja visuomenė. Pagrindinės žmogaus teisės ir laisvės yra valstybės kišimosi į visuomenės gyvenimą tikslas ir kartu tokio kišimosi riba. Valstybė pripažįsta ir užtikrina žmogaus teisių ir laisvių neįsilaikymą, išipareigoja tenkinti piliečių interesus.

Valstybės įstatymuose nustatytų teisių, laisvių ir pareigų visuma yra asmens teisinis statusas. Asmens teisės — tai formaliai apibrėžtos, teisiškai garantuotos galimybės naudotis socialinėmis gėrybėmis, oficialus galimo elgesio valstybėje ir visuomenėje matas. Valstybės pareiga sudaryti materialiąsias ir ideologines sąlygas asmeniui realiai pasinaudoti savo teisėmis ir laisvėmis ir sąžiningai atlikti pareigas. Asmens teisės ir pareigos yra tarpusavyje susijusios. Teisių ir pareigų savitarpis ryšys yra asmens, valstybės ir visuomenės interesų derinimas. Tinkamas kiekvieno asmens savo pareigų atlikimas yra būtina sąlyga ir kitų piliečių teisių, pareigų ir teisėtų interesų įgyvendinimo garantija ir užtikrinama valstybės ir visuomenės interesus.

Teisinis statusas yra bendrojo pobūdžio, apima visus šalies piliečius ir paprastai konkretinamas tam tikroms piliečių kategorijoms ir grupėms.

Teisinis statusas sąveikauja su žmonių faktine padėtimi visuomenėje ir vadinamoji socialinė padėtis čia yra pagrindinė, nes ji yra pirminė teisinio statuso priežastis. Teisės ir laisvės klasifikuojamos pagal svarbiausias visuomenės gyvenimo sritis, kur jos atsiranda ir yra įgyvendinamos, t. y. pagal socialinę paskirtį. Skiriamos politinės, asmeninės, socialinės ekonominės, kultūrinės teisės ir laisvės.

Politinės teisės ir laisvės — tai žmogaus galimybės valstybės ir visuomenės politiniame gyvenime politiškai apsispręsti ir laisvai dalyvauti valdant valstybę. Prie jų priklauso teisė vienytis, mitingų, demonstracijų laisvė, teisė rinkti ir būti išrinktam į valdžios institucijas, vienoda teisė gauti tarnybą, dalyvauti referendume ir t. t.

Asmeninės teisės ir laisvės - tai žmogaus galimybė gintis nuo neteisėto ir nepageidaujamo kišimosi į asmeninį gyvenimą ir asmeninį pasaulį, užtikrinantį asmens autonomiją. Žmogus turi teisę į gyvybę, asmens neliečiamybę, teisę gauti pagalbą, būti gerbiamas, išpažinti sąžinės laisvę, turi teisę į būsto neliečiamumą, teisę laisvai kilnotis, pasirinkti gyvenamąją vietą.

Socialinės ekonominės teisės ir laisvės — tai asmens galimybės užtikrinti savo ekonominių ir dvasinių poreikių tenkinimą

gaunant ir skirstant materialiąsias gėrybes. Prie jų priklauso teisė į darbą, poilsį, socialinį aprūpinimą, paveldėjimo teisė ir kita.

Kultūrinės teisės ir laisvės - tai galimybė naudotis dvasinėmis, kultūrinėmis gėrybėmis ir laimėjimais, dalyvauti jas kuriant. Prie jų priklauso teisė naudotis kultūros laimėjimais, teisė į mokslą, kūrybinės meninės veiklos laisvė.

Skiriamos bendrosios ir specialiosios asmens teisės. Bendrosios priklauso visiems piliečiams, kad ir kokia būtų jų socialinė padėtis, profesija ar kitos savybės. Tokios yra konstitucinės teisės: rinkimų, teisė į darbą, mokslą, garbės apsaugą ir kitos. Specialiosios papildo bendrąsias ir skirtos specifinėms žmonių grupėms, pavyzdžiui, kariškiams, deputatams, pensininkams, vaikams. Gali būti skiriamos konstitucinės teisės ir laisvės ir tos, kurios numatytos paprastuose įstatymuose.

Gyvenime visos teisės ir laisvės tarpusavyje glaudžiai susijusios. Pavyzdžiui, be socialinių ekonominių nebus daugelio politinių ir asmeninių teisių ir laisvių.

Pagrindinės žmogaus teisės ir laisvės yra įtvirtintos tarptautinėse konvencijose ir deklaracijose ir yra ginamos tarptautinių organizacijų ir tarptautinio teismo.

6. Ekonominė valstybės veikla

Valstybė gali veikti ekonomiką trejopai, o būtent: veikti ekonomikos raidos kryptimi (tada ekonomika plėtosis greičiau); veikti priešinga kryptimi (tada ekonomika anksčiau ar vėliau bus sužlugdyta); sudaryti kliūčių plėtotis ekonomikai viena ar keliomis kryptimis ir skatinti jos raidą kita linkme (tada raida bus vienpusė).

Valstybė yra įvairių ekonominių, politinių, socialinių, ideologinių ir kitokių santykių subjektas. Ekonomika taip pat daro įtaką valstybei ir jos gana aktyviai sąveikauja. Valstybės ir ekonomikos tarpusavio santykiai priklauso nuo rinkos santykių lygio. Tarpusavio santykių formos ir metodai, ryšių principai, poveikio ribos priklauso nuo to, rinkos santykiai tik klostosi ar jie yra gerai išplėtoti.

Šalyse, kur rinkos santykiai tik klostosi, valstybės ir ekonomikos santykiai pasižymi tokiais bruožais: 1) valstybės institucijų santykiai su ekonominiais dariniais artėja prie partnerystės; valstybė netenka vis daugiau monopolio teisių ir nuosavybės; keičiasi valstybės poveikio ekonominiams santykiams metodai; 4) administraciniai vadovavimo metodai ir poveikio ekonomikai priemonės pamažu keičiasi į įvairias finansines ir rinkos santykių skatinimo priemones (mokesčių lengvatas); 5) palaikydami partnerystės santykius ekonominiai dariniai orientuojasi į savo finansus ir pelno gavimą; 6) keičiasi finansų, civilinė, komercinė, mokesčių, bankininkystės teisės, susijusios su ekonomika. Tačiau valstybė turi parengti vidaus ir užsienio politiką, teisiškai užtikrinti rinkos santykius, nustatyti ekonominių santykių subjektus ir jų teisinę padėtį, parengti socialinę politiką ir veiksmingas gyventojų ekonominių ir kitų interesų gynbos priemones, uždrausti ir užkirsti kelią ūkininkavimui ir komercijai pažeidžiant įstatymus, sudaryti palankias sąlygas nacionalinei gamybai, ginti ją nuo nesąžiningos konkurencijos, protekcijų ir užsienio kapitalo puolimo, rekomenduoti ekonominių ginčų sprendimo tvarką ir nustatyti atsakomybę už įstatymų pažeidimą. Šalyse, kuri išplėtoti rinkos santykiai, valstybė nustato partnerystės santykius su ekonominiais dariniais, mažiau kišasi į ekonomiką, derina administracinę teisines priemones su finansinėmis, kitomis liberaliomis formomis veikia ekonominius santykius. Valstybė turi savo rankose tik minimumą sau funkcionuoti reikalingų materialųjų priemonių. Jos rankose yra finansų ir mokesčių sistemos. Privatinė nuosavybė vyrauja, palyginti su valstybine ir kitomis nuosavybės formomis.

Valstybinis ekonomikos reguliavimas yra valstybės valdymo ~~našas~~ Valstybė nustato ir užtikrina visuomeninių santykių subjektams bendras veiklos taisykles, kontroliuoja teisės normų laikymąsi, atitinkamų santykių dalyviams nustato ir koordinuoja bendrą kryptį, gina jų teises ir teisėtus interesus, nustato ir tei-
:ai įtvirtina valstybės ekonominės politikos prioritetus, reglamentuoja sutarčių sudarymo, jų registracijos, licencijavimo ir kitą

tvarką. Teisinės valstybinio ekonomikos reguliavimo formos yra įstatymai, juos papildantys aktai ir teismų aktai.

Be to, valstybės reguliavimo priemonės yra mokesčiai, rinkliavos, standartai, įvairūs tarifai, valstybės užsakymai, kurie privaloma tvarka transformuojasi į vienus ar kitus teisės aktus ir teisės formas. Šios priemonės leidžia valstybei subsidijuoti nerentabilias, bet reikalingas įmones ir žemės ūkį, palaikyti prioritetines sritis, pritraukti užsienio kapitalą. Vakarų teisės literatūroje atsižvelgiant į konkrečius tikslus valstybinis ekonomikos ir socialinės sritys reguliavimas klasifikuojamas taip: ekonominis, socialinis ir politinis.

Ekonominis reguliavimas skirstomas atsižvelgiant į bendrus ir dalinius tikslus. Siekiant bendrų tikslų, jis orientuojamas į antimonopolinių priemonių taikymą, prieš ekonominės galios sutelkimą vienoje rankose, nesąžiningas prekybos operacijas. Daliniai tikslai yra prioritetinių ekonomikos šakų palaikymas, dalyvavimas nerentabilioje gamyboje, smulkaus verslo palaikymas, žemės ūkio rėmimas, naujų technologijų diegimas.

Socialiniu reguliavimu siekiama apdrausti piliečių gyvybę ir sveikatą, saugoti aplinką, tvarkyti reklamą ir ginti vartotojų teises.

Pagal formą valstybės reguliavimas skirstomas į politinį ir įstatyminių administracinių. Politinis reguliavimas — tai valstybės įstaigų veiklos kontrolė, papildomų mokesčių įmonėms nustatymas, nepaprastųjų ekonominių priemonių įvedimas ir panašiai.

Įstatyminis administracinis reguliavimas taikomas verslo veiklai, priimant antimonopolinius įstatymus, žemės naudojimui, kainoms, įvairioms prekybos operacijoms.

Valstybinis ekonomikos reguliavimas turi ribas. Jas lemia objektyvūs ir subjektyvūs veiksniai. Tarp objektyvių veiksnių, darančių įtaką valstybės kišimosi į ekonomiką riboms, yra ekonominės ir politinės sąlygos, kuriomis vykdomas reguliavimas. Svarbus ekonominių santykių pobūdis (centralizuoti, planiniai, rinkos ar mišrūs), valstybės, visuomenės, ekonomikos ir teisės lygis, esamos techninės galimybės, tradicijos, papročiai ir įpročiai.

Iš subjektyvių veiksnių reikia išskirti visuomeninius, grupinius, valstybinius, individualius ir kitus interesus, kurių valstybė negali nepaisyti, nes prarastų savo socialinę bazę ir patirtų politinę krizę.

7. Valstybės vaidmuo saugant gamtą

Valstybių ekologinė politika grindžiama tam tikrais konceptualiais principais: 1) santykių reguliavimu visuomenei sąveikaujant su gamta siekiant išsaugoti jos turtus ir įgimtą žmonių gyvenimo aplinką; 2) nuspėti žalingą poveikį gamtai, žmonėms plečiant ūkinę ir kitokią veiklą; 3) gerinti miestų ir rajonų, ypač kur gerokai didesnė oro tarša ir yra neigiamų padarinių gyvūnijai ir augmenijai, ekologinę padėtį; 4) išsaugoti unikalius ir tipinius gamtos kompleksus ir ekosistemas, taip pat konkrečias gyvūnų ir augalų rūšis.

Bendrieji valstybės bruožai:

- 1) valstybe yra suvereni, ji turi aukščiausią valdžią ir išskirtinę teisę taikyti prievartą šalies teritorijoje, nepriklauso nuo kitos valstybės, Bažnyčios, nevalstybinės organizacijos;
- 2) valstybe veikia gyventojų vardu, išreiškia ir gina visos tautos interesus;
- 3) civilizuotoje visuomenėje sudaromi bendri atstovaujamieji organai (parlamentas, turintis teisę nustatyti mokesčius, priimti norminius teisės aktus);
- 4) valstybe turi valdymo aparatą, susidedantį iš profesionalių tarnautojų;
- 5) valstybė sudaro biudžetą, renka mokesčius ir išlaiko savo valdymo aparatą ir kariuomenę;
- 6) šiuolaikinė atstovaujamoji valstybė oficialiai pripažįsta piliečių teisinę lygybę, jų teises ir laisves ir jas garantuoja; pagrindinis jos tikslas, jos pateisinimas ir teisėtumas yra visuomenės apsauga ir interesų derinimas.

Skirtingai nuo valstybės, civilizuota visuomenė yra piliečių įvairių rūšių ir santykių, jų grupių, sąjungų ir kolektyvų sistema. Šie ryšiai grįsti lygybe ir asmenine iniciatyva, savarankišku gyvenimo priemonių įsigijimu.

Antra dalis

TEISĒS TEORIJA

I. Teisės teorijos dalykas ir studijavimo metodai

Teisės mokslai pagal nusistovėjusią schemą skirstomi į tokias dideles grupes: fundamentinius, istorinius teorinius, šakinius ir specialiuosius. Dabartiniam labai greitam praktiniam gyvenimui būdinga ne tik išskirtinės mokslo kryptys, bet ir naujų teisės šakų ir pošakių susidarymas. Mokslo žinių specializacija, tam tikrų procesų raida lėmė tam tikrų teisės šakų, o būtent: kosmoso, atominės, kompiuterinės, ekologinės, gamtos apsaugos ir panašių, atsiradimą. Naujų sudėtingų teisinių reiškinių (hipotekos, privatizacijos, komercijos), naujų teisės subjektų (bankų, akcinių bendrovių, komercinių darinių) atsiradimas, civilinės apyvartos plėtra, piliečių teisių plėtimas skatina teisininkus kurti naujas teisės šakas ir posakius.

Šakiniai ir specialieji teisės mokslai tyrinėja kurią nors vieną valstybės teisinio gyvenimo sritį ar kryptį. Skirtingai nuo jų, teisės teorija tyrinėja bendruosius specifinius teisės ir valstybės raidos dėsningumus. Teisės teorija neapsiriboja vienos šalies ar regiono patirties analize. Remdamasi įvairių istorinių epochų teisės ir valstybės tyrinėjimais, ji nustato bendruosius ir specifinius jų raidos dėsningumus, pagrindinius požymius ir esminius būdingus bruožus.

Teisės teorija teisės mokslų sistemoje išsiskiria kaip savarakiška mokslo žinių šaka, kadangi realiame gyvenime veikia objektyvūs valstybiniai teisiniai dėsningumai, būdingi visiems teisiniams ryšiams ir reiškiniams. Nepažinus šių bendrų dėsningumų, neįmanoma pažinti viso to, ką tyrinėja šakiniai ir specialieji teisės mokslai. Antai nesant bendro mokslinio teisės esmės, turi-

nio ir formos, teisės šakų ir institutų, teisės ir teisinės sistemos, teisės normų ir teisinių santykių suvokimo, nė viena teisės šaka neištengs veiksmingai plėtotis ir pasiekti norimų socialinių rezultatų. Neturint bendrosios teisėto elgesio, teisės pažeidimo ir teisinės atsakomybės bei teisingumo sampratos, negalima tikėtis sėkmingai kovoti su nusikaltėliais ir ypač su įvairių formų organizuotu nusikalstamumu.

Be pagrindinių dalykų: valstybės esmės ir jos raiškos, turinio ir formų, socialinio vaidmens ir paskirties sampratos, neįmanoma išaiškinti įvairių istorinių tipų valstybių ypatybių, jų raidos etapų, nustatyti demokratinės socialinės teisinės valstybės uždavinių ir veiklos krypčių.

Teisės teorija, sakytume, vadovauja kitiems teisės mokslams, orientuoja juos ir turi metodologinę reikšmę. Teisės teorija apibendrina, sintetina ir sistemina šakinių teisės mokslų išvadas. Tačiau tai nereiškia, kad ji tik susieja tas išvadas į visumą. Teisės teorija susijusi su praktika ne tik per šakinius ir specialius teisės mokslus, bet ir tiesiogiai. Sakiniai teisės mokslai skiria dėmesį šiuolaikinei valstybės praktikai, galiojančiai teisei, o teisės teorijos tyrinėjimų laikas ir erdvė neriboja. Galiausiai teisės praktikos sprendimai, visuomeninių santykių reformos, įvairių teisės subjektų veiksmų teisėtumo užtikrinimas, teisinio reguliavimo tobulinimas įgauna objektyvų mokslinį pagrindimą.

Teisės teorija yra visuomenės mokslas apie teisės atsiradimo, jos raidos ir funkcionavimo dėsningumus, teisinę sąmonę, teisės ir valstybės tipus, jų politinę ir bendrą žmogiškąją esmę, turinį, formas ir funkcijas.

Mokslo dalykas yra tai, ką jis tyrinėja. Teisės teorijos dalykas yra teisiniai ir valstybiniai reiškiniai, jų atsiradimo dėsningumai ir raida. Dalykas apima objektyvius socialinius dėsningumus, kurie apibūdina išskirtines teisės ir valstybės savybes, bruožus, požymius, jų tarpusavio ryšį ir sąveiką, uždavinius ir vaidmenį sąveikaujant su kitais visuomenės gyvenimo reiškiniais.

Dalyką sudaro teisiniai ir valstybiniai santykiai, teisiniai ir valstybiniai reiškiniai ir sąvokos, leidžiantys pažinti teisės ir vals-

tybės esmę, turinį ir formas, tobulinti jų tarnybinių vaidmenį visuomenėje, jų valdymo, reguliavimo ir apsaugos funkcijas, pagaliau panaudoti teisę ir valstybę reformuojant ekonominius visuomenės gyvenimo pagrindus, pertvarkyti visuomeninius politinius procesus ir vertybes.

Teisės teorija apima tokias sudėtingas teisės kategorijas: teisinius santykius ir teisės įgyvendinimą, teisėtumą ir teisėtumą, teisės sistemą ir teisės formas.

Be to, teisės teorijos dalykas yra ne vien realūs valstybiniai teisiniai santykiai, procesai, reiškiniai ir kategorijos, bet ir žmonių išsivaizdavimas, kokie jie turi būti. Teisės teorijos dalykas apima tą dalį visuomeninės sąmonės, kuri yra susijusi su teise ir jos nulemta. Teisė, valstybės valdžia, įstatymų leidyba, teisiniai santykiai egzistuoja ir iš esmės kuriami pagal žmonių išsivaizdavimą, susiję su jų sąmone, psichologija ir ideologija. Teisės teorija domisi ne tik visos visuomenės, bet ir paskirų visuomenės grupių, individualia ir ypač profesine pareigūnų, valdžios atstovų, teisininkų praktikų ir mokslininkų teisine sąmone.

Taigi teisės teorijos dalykas yra teisė ir valstybė kaip visuomeninio gyvenimo reiškiniai, jų atsiradimo, funkcionavimo dėsningumai, politinė ir visuomeninė jų esmė, turinys ir teisinės kultūros ypatumai.

Prisimintina, kad teisės ir valstybės neįmanoma suprasti tyrinėjant atskirai nuo ekonomikos, politikos, visuomeninės sąmonės ir sandūros su kitų mokslų dalykais, nes tik visa tai susiejant paaiškėja tikroji teisės ir valstybės paskirtis, esmė ir vaidmuo visuomenės gyvenime. Teisės sąvokas ir normas bei jų kriterijus lemia visuomenės gyvenimo sąlygos. Savaime aišku, kad teisės normų kūrimas neišsivaizduojamas be detalios pažinties su kuria nors socialinio reguliavimo sritimi. Teisės normų kūrimą lemia specifiniai visuomenės gyvenimo sritys, kur jos bus taikomos, bruožai ir požymiai.

Teisės teorija nagrinėja labai plačius klausimus: teisė visuomeninių santykių norminio reguliavimo sistemoje, teisės principai, formos ir šaltiniai, socialinis teisės vertingumas, teisė ir mo-

ralė, teisinė sąmonė ir teisinė kultūra, profesinė teisininko sąmonė, teisės normos, teisiniai ir teisiniai norminiai teisės aktai, teisės sistema ir įstatymų sistema, teisiniai santykiai, teisėkūra, teisės įgyvendinimas, teisinė sistema.

1. Teisės teorijos dalyko ir metodų ryšys

Metodologijos vaidmuo yra lemiamas pažįstant teisę. Metodo sampratą apibūdino senovės graikai ir suprato kaip tiriamų objektų mokslinio pažinimo būdą ir tiesos nustatymą. Negalima manyti teisės teoriją esant baigtu tiesų, kanonų ar dogmų rinkiniu. Taikant pažinimo metodus teisės teorija tobulinama: ji geriau ir kūrybiškiau padeda panaudoti teisės ir valstybės institutus praktiniam gyvenimui.

Teisės teorijos metodologiją taiko ir specialiosios teisės disciplinos, tiriančios konkrečių valstybės veiklos sričių teisinio reguliavimo formas ir sąlygas. Savo ruožtu konkrečių teisės šakų metodika praturtina teisės teorijos metodologiją.

Teisės teorija plačiai rėmėsi metodologiniais filosofiniais dėsniais, kad galėtų atsakyti į teisės atsiradimo, jos esmės, visuomeninės paskirties klausimus arba atskleisti bendrąsias sąvokas — įstatymas, įstatymų leidyba, teisės norma, teisinis reguliavimas ir panašiai. Savo ruožtu teisės teorija moksliniais tyrimais ir duomenimis, metodiniais atradimais padeda socialiniams mokslams pažinti savodalyką.

Teisės teorijos dalykas glaudžiai susijęs su tyrimo metodu. Teorija išaiškina teisinių ir valstybinių reiškinių prigimtį, esmę ir dėsningumus, o metodas orientuoja į atitinkamus šios prigimtį, esmės ir dėsningumų pažinimo būdus. Metodo pagrindas — teorija, nes be teorijos metodas būtų nedalykiškas, mokslas be turinio. Tačiau tik taikydami adekvatų pažinimo metodą teoretiškai gali moksliškai ištirti dalyką.

Dalykas gali tapti metodu, mokslinio pažinimo uždavinio sprendimo priemonės virsti jo rezultatais, ir atvirkščiai, objektivių žinių sistema gali tapti šakinės mokslo disciplinos meto-

dologija. Naujas atrastas reiškiny, mokslo dėsnis išsirutulioja į tyrinėjimo principą, mąstymo būdą ir žinojimą, kaip pasiekti norimą rezultatą.

Teorija ir metodas atsiranda tuo pačiu metu ir jiems keliama panašūs reikalavimai, kad ne tik rezultatai, bet ir kelias į juos būtų teisingas. Kintant teorijos turiniui, reikia tobulinti metodus. Nors teorija ir metodas susiję, tačiau nėra tapatūs ir negali pakeisti ar pavaduoti vienas kito.

Teisės teorijos mokslinę metodologiją galima apibrėžti kaip filosofinės pasaulėžiūros nulemtą tam tikrų teorinių principų, loginių būdų ir specialių tyrimo metodų visumos taikymą tiriant teisės ir valstybės reiškinius.

Teisės teorija grindžiama filosofiniu pasaulėžiūros pagrindu ir vadovaujasi juo kaip metodu. Be to, teisės teorija, kaip fundamentinis teisės mokslas, kuria savo metoda, būdingą loginių tyrimo priemonių kompleksą, kuris yra metodologinis šakinių ir specialiųjų teisės disciplinų pagrindas. Istorinė pasaulinė teisės raida, ilgametis įvairių mokyklų teisinių ir valstybinių dalykų tyrimas daugelyje šalių suponuoja teisės ir valstybės tyrinėjimo būdų įvairovę.

Daugumą politinių ir teisinių doktrinų galima sugrupuoti. Yra agnosticizmo teorijos, paneigiančios teisės pažinimo galimybę. Pripažįstant galimybę pažinti pasaulį, jo objektyvumą ir žmogaus gebėjimą pasiekti tiesą, skirsis įvairios metodologinės mokyklos, empirinis ir racionalusis teorinis, istorinis ir loginis metodai. Empirinis metodas tiesiogiai skirtas objektui ir grindžiamas stebėjimo ir eksperimento duomenimis, o racionalusis teorinis yra susijęs su teisės ir valstybės teorijos sąvokų tobulinimu ir juo siekiama visapusiškai pažinti objektyvią tikrovę, esminius jos ryšius ir dėsningumus. Abu šie metodai susiję ir suponuoja vienas kitą. Empirinis metodas leidžia nustatyti naujus stebėjimo ir eksperimento duomenis, skatina teorinius tyrimus ir kelia jiems naujus uždavinius. Teorinis metodas plėtoja ir konkretina racionalų mokslo turinį, numato naujas perspektyvas, paaiškina faktus, apibendrina ir orientuoja empirinius tyrimus.

Loginis ir istorinis metodai susiję su mokslo vartimu iš abstraktaus į konkretų. Jie nustato apibrėžimų, sąvokų, kategorijų, sudarančių teorijos turinį, formulavimo tvarką ir eiliškumą. Loginis metodas parodo istorinio supratimo laipsnį, o istorinis įeina į loginio sudėtį. Šių abiejų metodų vienovę pagrindė Hėgelis. Teisės teorija teikia pirmenybę loginiam metodui.

Mokslas grindžiamas principiniu filosofiniu pagrindu. Yra dialektinis ir metafizinis pažinimo principai, materialistinis ir idealistinis metodai, gnosticizmas ir agnosticizmas, monizmas, dualizmas arba pliuralizmas.

Materializmas, dialektika, istorizmas atsirado įvairiais mokslinio pažinimo raidos etapais ir buvo kuriami daugelio kartu mokslininkų.

Filosofinis teisės teorijos pagrindas yra dialektika, mokslas, nagrinėjantis tikrovės visuotinį ryšį, judėjimą ir raidą, joje vykstančius pokyčius aiškinantis kiekvieno objekto ar proceso vidiniais prieštaraivais, priešingomis tendencijomis. Bendriausi dialektikos dėsniai yra: kiekybinių pokyčių perėjimas į kokybinius; priešybių vienybė ir kova; neigimo neigimo dėsnis (jauna teisės sistema visada turi senosios elementų ir naujosios sistemos daigų).

Dialektikos dėsnis neatsiejamai susijęs su loginėmis pažinimo priemonėmis, turinčiomis integralią reikšmę tiriant teisės procesus. Pavyzdžiui, analizė ir sintezė leidžia pereiti nuo mažiau konkretios į konkretesnę teisinę tikrovę. Analizės padedama, ištisinė teisinė medžiaga dalijama į sudedamąsias dalis (teisės normas, teisės pažeidimus, teisinius faktus ir pan.). Kiekviena dalis tirama atskirai, o paskui visos dalys sujungiamos sąmonėje ir atkuriami teisinės tikrovės įvairiausios raiškos vienovė. Dialektikai būdingos nustatytos kategorijos: kokybė ir kiekybė, forma ir turinys, esmė ir reiškinys, ir visa tai teisės teorijai yra svarbiausia.

Ekonominė bazė svarbi teisės teorijai, tačiau teisė priklauso ir nuo politikos, moralės, tradicijų, religijos, kultūros. Net subjektyvūs veiksniai (įstatymų leidėjo intelektas, mentalitetas) kartais daro įtaką teisiniams procesams.

Svarbus yra istorizmo principas. Valstybė ir teisė suprantama kaip besikeičiantys per laiką dėsningi vidiniai raidos procesai. Istorizmo metodas rekomenduoja nagrinėti teisę ne paprastai raidos atžvilgiu, o nuosekliai keičiantis vienam istoriniam tipui kitu, pažangesniu. Be to, nė vieno istorinio teisės tipo negalima teigti esant baigtu pavyzdžiu.

Teisės teorijos mokslas privalo būti deideologizuotas ir metodiškai atnaujintas. Plėtojant mokymo veiklą jį būtina kūrybiškai ir objektyviai nagrinėti, ir čia neturi būti vietos scholastikai ir dogmoms.

2. Konkretūs ir specialieji teisės pažinimo metodai

Sudėtingiems teisės teorijos institutams tirti vieno dialektikos metodo nepakanka, taikytini ir kiti specialieji metodai. Be bendrųjų mokslo sąvokų, nusakančių teisės esmę, turinį ir formas, įstatymų sistemingumą ir teisės sistemą, be bendrosios teisėkūros, teisės įgyvendinimo, jos aiškinimo, teisinių santykių ir teisėto elgesio, teisinės atsakomybės, teisės taikymo sampratos nė viena teisės šaka negali kūrybiškai nustatyti savo srities dalykų.

Savarankiški teisės tyrinėjimo metodai yra: konkretusis sociologinis, teisės lyginamasis, formalusis teisinis, teisinio modeliavimo, arba statistikos, matematinis.

Konkretusis sociologinis metodas gali būti veiksmingai taikomas siekiant ištirti teisės institutų veiklos sritis, priimtų sprendimų rezultatyvumą, teisinio reguliavimo tinkamumą laiko atžvilgiu ir tikrumą arba teisinę apsaugą. Šis metodas leidžia ne tik iš esmės, atsižvelgiant į praktinį visuomenės gyvenimą, teisingai spręsti sudėtingus teisės klausimus, bet ir laiku atskleisti naujas spręstinas problemas.

Pereinant prie rinkos santykių, nepakanka nustatyti bendrojo principus, ypatumus ir teisės raidos tendencijas. Reikia žinoti, kaip šie veiksniai veikia realius santykius, kaip užtikrinti vaisingą visos teisinės sistemos ir kiekvieno jos sudedamojo instituto funkcionavimą. Šis metodas reikalauja nuodugniai taikyti

stebėjimo, anketavimo, eksperimento būdus, ir tik tada bus įmanoma rasti optimalius teisinius sprendimus, prognozuoti specialias teises reformas, kovos su nusikalstamumu būdus ir formas.

Mokslines rekomendacijas reikėtų grįžti visais — teigiamais ar neigiamais, trukdančiais ar skatinančiais visuomenės raidą socialiniais veiksniais. Būtina visapusiškai įvertinti visų teisinių sprendimų veiksmingumą, socialinę jų reikšmę ir padarinius.

Teisės lyginamasis metodas taikytinas reformuojant ir tobulinant teisinę sistemą ir praktinę veiklą. Būtina lyginti subvuisia tam tikrais periodais savo šalies ir ypač kitų šalių teisinę sistemą, praktinę veiklą ir taikyti jų patirtį.

Formalusis teisinis metodas yra būdingas tradicinis teisės mokslo metodas. Dar viduramžiais susikūrė ištisos mokyklos (glosatorių, postglosatorių), plėtojančios teisės normų aiškinimą ir formaliai nagrinėjančios galiojančius įstatymus. Formalusis metodas būtinas teisei pažinti. Jis padeda aprašyti, sistematinti, apibendrinti, klasifikuoti ir pateikti aiškiai apibrėžtas žinias.

Dabar yra taikomi matematinis, statistikos ir kibernetinis metodai. Jie gana veiksmingi tiriant konkrečius teisės ir valstybės klausimus. Šiuolaikinės informacinės technologijos sudaro sąlygas kelti teorinių ir istorinių teisinių reiškinių ir procesų tyrimų lygį.

Sisteminis metodas suteikia galimybių tirti teisę, valstybę, politiką kompleksiskai, esant bendram raidos fonui atskleisti tam tikrus procesus, sekti priežastinius jų raidos ryšius.

Specialieji metodai skirstomi į žvalgomuosius, aprašomuosius ir analitinius.

Žvalgomieji yra paprasčiausia tyrinėjimo forma, apima nedaug empirinių reiškinių.

Aprašomieji metodai yra platesni, suteikia tiesioginės informacijos, kuria išsamų išorinių teisės fenomeno ypatybių, matomų struktūrinių ypatybių grandžių vaizdą.

Analitinis metodas padeda atskleisti reiškinių priežastis ir padarinius. Juo nustatoma neteisėtų reiškinių prigimtis, pobūdis ir pavojingumas. Tai atliekama taikant konkrečius metodus: ap-

klausą, stebėjimą, dokumentų tyrimą. Apklausiami tiesioginiai įvykių dalyviai ir šitaip nustatomas asmenų arba konkrečių socialinių grupių teisinės sąmonės lygis.

Taikant stebėjimą tikslingai stebimi ir fiksuojami reikšmingi teisiniai įvykiai ir procesai. Gali būti stebimi tam tikri subjektai, teisėtas ar neteisėtas jų elgesys, teisėti ar neteisėti jų tikslai ir veikla, aplinka, veiklos konkretumas ir panašiai.

Stebėjimo metodu padarytus netikslumus mažina įvairių oficialių ir neoficialių dokumentų tyrimas.

Dabar specialiųjų tyrimo metodų daugėja, taikoma eksperimentas, loginis sąvokų nagrinėjimas, sudaromos teisinio tyrinėjimo taikomosios programos teisiniams reiškiniams ar procesams teoriškai pagrįsti.

II. Teisės atsiradimas

Svarbus visuomenės bruožas yra jos organizuotumas, socialinį gyvenimą sudarančių visuomeninių santykių tvarkymas ir būtinumas juos reguliuoti. Socialinio gyvenimo reguliavimas — tai žmonių ir jų kolektyvų elgesio nustatymas, pastangos orientuoti jų funkcionavimą ir raidą tinkama linkme, nustatyti atitinkamas ribas ir tikslingai tvarkyti visus santykius.

Kiekviena istoriškai konkreti visuomenė objektyviai turėjo griežtai nustatytas santykių reguliavimo normas, parodančias socialinio gyvenimo reguliavimo mastą ir intensyvumą, priklausymą nuo visuomenės poreikių, jos raidos etapo ir organizuotumo.

Visuomenei tobulėjant, reguliavimas vis labiau išsilaivino iš gamtos stichijų elementų ir išreiškė bei užtikrino objektyvius žmonių elgesio interesus, o civilizacijos sąlygomis — vis didesnę žmogaus laisvę ir asmenybės autonomiją. Dėl to greta reguliavimo konkretumo ir apibrėžtumo didėja norminimai ir atitinkamai abstraktumas bei bendrumas. Visais visuomenės raidos etapais lemiamas nuosavybės, valdžios, ideologijos vaidmuo lieka pagrindinis socialinio reguliavimo veiksnys ir pasireiškia didele įvairove. Socialinio reguliavimo reikšmė nuolat didėjo, reguliavimo kokybė keitėsi, priemonės darėsi sudėtingesnės ir tobulesnės.

Socialinio gyvenimo reguliavimas gali būti individualus ir norminis. Individualus — tai žmonių elgesio nustatymas tik vienkartiniais veiksmais, konkretiems klausimams spręsti ir taikomas konkretiems asmenims. Norminis žmonių elgesio tvarkymas atliekamas taikant bendrąsias taisykles, ir visi, patekę į normų reguliuojamą padėtį, privalo jų laikytis.

Pirmykštėje gimininėje visuomenėje gyvavo primityvi savita socialinio reguliavimo sistema, atitinkanti to meto visuomenės

gyvenimo sąlygas. Svarbiausias šios sistemos bruožas, kad reguliavimas buvo skirtas visumos prioritetui, visų interesų viršenybei, palyginti su individualių, asmeninių, suvienyti giminę, gentį. Nedidelės žmonių socialinio gyvenimo laisvės sąlygomis, kai reikėję daug pastangų išgyventi, socialinio gyvenimo reguliavimo paskirtis buvo išsaugoti ir aprūpinti visą giminę. Šiai sistemai būdinga vienovė, griežtumas. Ji sukaustė individualią giminės nario iniciatyvą, savaveiksmiškumą ir aktyvumą. Sistema susidėjo iš papročių, visiems besąlygiškai privalomų ir dėl ilgalaikio jų taikymo tapusių įpročiais, apipintais mitologija, religija. Todėl nereikėjo paversti jų išorinėmis normomis ir turėti prievartos aparato, kad jų būtų laikomasi, nereikėjo pozityvios rašytinės teisės ir jos taikyti.

Monolitinių normų — papročių skyrėsi reguliavimo pobūdis. Vienos normos draudė, kitos leido ir pozityviai įpareigojo. Pirmąsios visuomenės tyrinėtojai nustatė, kad mononormos - papročiai iš dalies buvo lankstūs ir ypač vėlesnėmis raidos stadijomis ne visada engė ir slopino asmenybę. Papročiai ir visuomenės sąmonė suteikdavo genialioms asmenybėms galimybę reikšti iniciatyvą ir plėtoti asmeninę veiklą.

Darytina išvada, kad teisė, visuomenei pereinant iš pirmąsios bendruomenės į civilizaciją, atsirado ne staiga ir ne tuščioje vietoje, o iš dalies buvo parengta reguliuojant pirmąsios visuomenės socialinį gyvenimą. Atsiradus ūkinei gamybai, darbo pasidalijimui, padidėjusio produktyvumui, atsiradus intelekto žmonių, visuomenė iš pirmąsios būvio perėjo į civilizaciją — visuomeninio gyvenimo raidos stadiją, žmonių bendrijos gyvavimą ir funkcionavimą. Ji galėjo save išlaikyti ir tobulėti savo pačios pagrindu.

Skirtini du civilizacijos veiksniai, padarę žmonių gyvenimo perversmą ir sukėlę tiesiog socialinio reguliavimo revoliuciją. Vienas iš jų yra materialus - produktų pertekliaus atsiradimas, sudaręs galimybę atsirasti ir didėti nuosavybei ekonominės laisvės ir rinkos sąlygomis bei plėtotis ekonomikai; antras — humanistinis. Paskiras visuomenės narys atsiskiria ir įgyja autonomiją, sa-

varankiškumą, kartu socialinį būtinumą užtikrinti savo laisvę ekonominiame ir politiniame visuomenės gyvenime. Santykių su nuosavybe atžvilgiu visuomenė įgavo tam tikrą struktūrą. Monolitinėgimininė gentinė santvarka suiro, visuomenės gyvenimasdiferencijavosi ir tapo sudėtingas, o tai suponavo valstybės ir ideologijos, kurią diegė ir platino Bažnyčia, atsiradimą.

Plėtojantis ir didėjant susvetimėjimui, plečiantis ir stiprėjant prekiniams rinkos santykiams, suasmeninant nuosavybę ir vyraujantprivatinei nuosavybei, valstybė ir ideologinės institucijos įgavoatitinkamų bruožų ir visa tai iš esmės keitė socialinio reguliavimo sistemą, kūrė norminius institucinius darinius, t. y. teisę irteisiniųreguliavimą.

Teisės kūrimasis - ilgas istorinis procesas, nuėjęs sudėtingus

- konkrečių istorinių civilizacijų, tautų raidos savitumų, moks-3 vienoje ar kitoje šalyje nulemtus etapus.

Pagrindinis teisės sistemos kūrimosi pradas buvo ideologizuotaprigimtinės teisės, t. y. teisės tiesiogine socialine prasme, socialiai pateisinamos visuomeninių santykių dalyvių elgesio laisvės,pačių subjektų suprantamos, kas, pagal jų teisinę sąmonę, teisėta ir neteisėta, išraiška. Iš pradžių teisinis reguliavimas nebuvovisiškai atskirtas nuo socialinio neteisinio moralinio, moralinio korporatyvaus, religinio ir panašiai. Elementarūs ir primityvūs buvo norminiai apibendrinimai: jų turinį sudarė valstybiniai norminiai individualūs sprendimai arba valstybės pripažinti ir ginami papročiai.

Pirmieji rašytinės teisės šaltiniai yra seniausių civilizacijų (Manu įstatymai, Dvylikos lentelių įstatymai) ir viduramžių (Salliečių tiesa, Rusų tiesa ir kt.); juridinės technikos atžvilgiu jie labai panašūs. Visi yra kompiliacija, susidedanti iš trijų pagrindinių elementų: 1) konkrečių bylų sprendimų, tam tikru lygiu pripažintų turinčiais norminę reikšmę (precedentų); 2) vyraujančių papročių, dažnai atspindinčių individualių sprendimų pavyzdžius; 3) iš dalies tiesioginių teisėkūros aktų.

Vėliau civilizacijos sąlygomis, kaip visuomenės ekonominės, politinės, kultūrinės raidos išdava, kuris nors teisės turinio ele-

mentas ima vyrauti. Tada ir prasideda specifinė teisės istorija. Kuriasi ir tobulėja nacionalinės teisės sistemos ir jų šeimos. Šitaip pamažu susidaro ir dvi savarankiškos teisės rūšys — viešojo ir privatinė teisė.

Teisė tampa pagrindinė visuomenės socialinio reguliavimo sistemoje. Teisės normos draudė, įpareigojo, leido veikti savo nuožiūra ir iniciatyva. Rutuliojantis civilizacijai laisvė ir žmoniškumas bei jų siekimas buvo žmonijos pažangos rodiklis. Teisė pasidarė didelė vertybė, nes nustatė norminius pradus, pilietinę taiką, atsižvelgė į interesų įvairovę, koordinavo savitarpio nuolaidas ir kompromisus. Šitaip ji užtikrino stabilią ir tikslingą žmonių elgesio tvarką, protingai sprendė konfliktus tenkindama įvairių santykių dalyvių interesus, gynė ir garantavo subjektų teises.

III. Teisės raida

Pozityvioji teisė nuo savo atsiradimo nuėjo sudėtingą istorinės raidos kelią. Teisė, būdama objektyvus institucinis darinys, kartu yra ir visuomenės dvasinio gyvenimo reiškiny. Ji apima žmonių elgesio kriterijus ir samprotavimus apie vertybes. Šiuo atžvilgiu teisė išreiškia vertybes ir kultūros laimėjimus, humanizmo idealus, moralės kriterijus, prigimtinių teisės reikalavimus ir žmogaus teises.

Siekiant apžvelgti teisės raidą, reikia nustatyti pozityviosios teisės ir dvasinių žmoniškumo pradų (prigimtinių teisės) santykį konkrečiais raidos etapais.

Teisė, kaip įteisinta elgesio laisvė, daugiausia grindžiama kitomis organizacinėmis norminėmis formomis — morale, korporatyviomis normomis ir įstatymų normomis (leidžiama tai, ką įtvirtina teisės normos, visuomeninių susivienijimų aktai arba moralės normos). Tačiau yra teisių, tiesiogiai išplaukiančių iš socialinio gyvenimo ir nepriklausomų nuo kurių nors norminių formų. Tai tiesioginės socialinės teisės, galiojančios, nesvarbu, išreikštos išorinėmis formomis ar neišreikštos. Tokios teisės vadinamos prigimtinėmis. Jos išreiškia natūralų žmonių gyvenimą ir nėra jų išgalvotos. Palyginti su jomis, pozityvioji teisė sukuriamą žmonių, įtvirtinta rašytinėmis normomis ir yra norminiuose aktuose (dokumentuose).

Prigimtinių teisių buvimo ir jų vaidmens visuomenėje pripažinimas yra didelis humanistinės minties laimėjimas. Šios idėjos prasmė yra pripažinimas, kad lygia greta su valstybėje žmonių sukuriama, t. y. pozityviaja, teise yra prigimtinė teisė, kurios šaltinis — natūrali visuomenės ir gamtos tvarka ir jai suteikiama visuotinė reikšmė.

Teisės teoretikų nuomone, yra tik atskiros prigimtinės teisės: tautų apsisprendimo teisė, teisė suteikti pagalbą agresijos aukai, ekvivalentinių ekonominių santykių teisė, žmogaus teisės.

Civilizacijos sąlygomis pozityvioji teisė vaidina pagrindinį vaidmenį socialinio reguliavimo infrastruktūroje, tačiau kertinis orientuojantis jos veiksnys, parodantis ekonominius ir kitus objektyviai nulemtus visuomenės poreikius, yra prigimtinė (natūrali) teisė.

Pagal prigimtinę teisę, pagrindinis visuomenės gyvenime turi būti laisvas, garbingas, suverenus žmogus. Jo teisės nėra tik paprastos prigimtinės. Jos neatimamos, įgimtos, išreiškia imperatyvius reikalavimus, visuomenės gyvenimo prasmę ir paskirtį. Atitinkamai žmonių politiniame, ekonominiame, dvasiniame gyvenime pagrindinis yra prigimtinis teisinis asmens laisvės reikalavimas. Prigimtinės teisės reikalavimas užtikrinti asmens laisvę lemia kodeksų ir konstitucijų turinį. Įstatymų ir kodeksų paskirtis — nubrėžti asmens politinės ir ekonominės laisvės ribas ir teisiškai jas užtikrinti. Pozityvioji teisė, veikianti prigimtinės teisės, užtikrina asmens ekonominę laisvę, privatinę nuosavybę, rinką, konkurenciją ir panašiai.

Nagrinėjant istorinę teisės raidą, prisimintina, kad rašytine teisė yra socialiai vertinga ir geba teigiamai veikti žmonių gyvenimą. Skiriamos trys teisės sistemų grupės: 1) luomų teisė, 2) formali abstrakti teisė; ir 3) socialinė, išlaikanti bendras žmogiškąsias vertybes ir užtikrinanti žmogaus laisvę, jo orumą ir įgimtas teises.

Kiekvienu raidos etapu teisė išreiškia humanistinius ir moralinius epochos principus, atitinkančius visuomenės gyvenimo sąlygas ir reikalavimus. Skiriami keturi pozityviosios teisės raidos lygmenys: stipriojo teisė, kumščio teisė, valdžios teisė ir pilietinės visuomenės teisė. Pirmieji trys lygmenys būdingi neišplėtotai teisei, nes daugiau ar mažiau vyravo jėga. Paskutinio lygmens teisė yra išplėtotą, pakilusi virš valdžios ir jos savivalės.

Stipriojo teisė galiojo iki civilizacijos stadijos. Kitados ši teisė buvo pritaikyta iki civilizacijos gyvavusiems tvarkai ir papro-

čiams, buvo stabilizuojantis veiksnys, stabdė chaotišką savivalę ir užtikrino bendruomenės gyvavimą ir stiprėjimą.

Stipriojo teisės išraiška - pastovūs papročiai ir iki civilizuo-
tos visuomenės ir ankstyvosios civilizacijos periodu buvo grin-
džiama vado, vyresnybės, pavaldumohierarchija. Kraštutinė stip-
riojo teisės išraiška buvo karo teisė, fizinis naikinimas — visa tai
grįstastipriojoteise.

Kumščio teisė galiojo pirmaisiais civilizacijos kūrimosi ir rai-
dos etapais feodalinėse ir teokratinėse Azijos visuomenėse. Vy-
raujančios jėgos buvo valdžia ir religinė ideologija. Tai taip pat
stipriojo teisė, tačiau lemiamą civilizacijos, nors vyravo luomų
hierarchija, privilegijos, stiprėjo rašytinės normos, formalūs įro-
dymai, inkvizicinis procesas. Tai privilegijų, luomų, papročių tei-
sė stiprėjant rašytinėms normoms ir jose formuojasi teisingumo,
kaltės pradai ir proceso formos.

Valdžios pozityvioji teisė labiau išplėtotą. Visuomenėje stip-
rėja pasaulietinė valdžia: feodalinė, kapitalistinė ir šiuolaikinė —
autoritarinė valdžia. Pozityviaja teise laikomos visos valdžios iš-
leistos normos. Valdžios teisės normos yra rašytinė teisė. Joje taip
pat reiškiasi vyraujančios socialinės jėgos, kurių tikslas — panau-
doti įstatymus savo interesams tenkinti. Išdėstytos įstatymuose
ir kituose oficialiuose šaltiniuose, pozityviosios teisės normos yra
bendros, visuotinės, formaliai apibrėžtos ir tokiu būdu nustato-
ma visuotinė, griežtai formali tvarka. Demokratinio režimo są-
lygomis valdžios teisė gali būti demokratinio turinio ir skirta pi-
lietinės visuomenės institutams plėsti, prekiniam piniginiam
santykiams realizuoti, teisingumo ir žmoniškumo pradams diegti.
Valdžios teisė vis labiau tampa valstybės teise.

Pilietinės visuomenės teisė yra aukščiausios raidos stadijos ir
suartėja su prigimtine teise. Jos pagrindas yra įgimtos žmogaus
teisės, esančios teisės normų teisėtumo matas. Pozityvioji teisė
turi padėti įgyvendinti prigimtines žmogaus teises, nes jai būdin-
gas visiems privalomas, apibrėžtas turinys, įgaliojimas atlikti
veiksmus ir garantijos.

IV. Teisės samprata

Yra ne vienas teisės sampratų aiškinimas. Įvairūs autoriai mano teisę esant laisvės matu, teisingumo norma, visuomenės susitarimo, kompromiso priemone. Teisės samprata turi padėti nustatyti, teisėtas ar neteisėtas žmonių elgesys ir visi jo padariniai.

Teisės normos yra bendrieji formaliai užfiksuoti norminiai valstybės teisėto elgesio kriterijai, nustatantys teisiškai leistiną ir ginamą elgesį ir tokio elgesio ribas. Kaip bendrosios elgesio taisyklės, teisės normos tiesiogiai nereglamentuoja, nenustato žmonių elgesio, o daro tai atsižvelgdamos tik į tam tikras socialinio gyvenimo sritis.

Socialinė teisės paskirtis - būti nuolatiniu patikimu reguliavimo ir gynybos mechanizmu, garantuojančiu visuomeninių santykių dalyviams ir jų kolektyvams teisėto elgesio erdvę greta ekonominių, bendrųjų socialinių ir psichologinių reguliatorių ir stimulų visoje materialųjų ir dvasinių interesų sistemoje.

Būtinai du teisės sampratos elementai: 1) norminis teisės pobūdis (teisės buvimas ir paskirtis - būtinai normuoti ir tvarkyti visuomeninius santykius); ir 2) svarbiausias šio tvarkymo dalykas — įtvirtinti autonomiškos asmenybės laisvę, teisiškai leistino elgesio erdvę.

Teisės **požymiai** yra tokie:

- 1) teisė yra visuotinai privalomų normų sistema, pagrįsta visuomenės sluoksnių interesais, jų susitarimu ir kompromisais;
- 2) normos, iš kurių susidaro teisė, išdėstytos įstatymuose ir kituose valstybės pripažintuose šaltiniuose ir yra žmonių laisvės ir elgesio matas. Valstybės pripažintuo-

se šaltiniuose normos tampa objektyviomis, joms suteikiama teisinė galia, visuotinio privalomumo savybė, kuri yra prielaida būtinais atvejais užtikrinti normos veikimą valstybės prievarta. Normų, sudarančių teisę, sistema yra visuotinai privalomas visuomeninių santykių dalyvių teisėto elgesio kriterijus. Teisė šiuo atveju nustato žmonių ir jų kolektyvų, socialinių junginių teisiškai leistino elgesio ribas. Teisėje yra ir nemažai teisinių draudimų, teisinių paliepimų ir su jais susijusios teisinės atsakomybės, tačiau vyrauja leidžiančios laisvai veikti normos;

3) teisė nulemta visuomenės gyvenimo veiklos materialijų ir socialinių kultūrinių veiksnių, gyventojų socialinių grupių, pavienių individų bendros valios, yra privačių arba specifinių interesų derinimo rezultatas, išreikšta įstatymuose arba kitokiu valstybės pripažintu būdu ir pasireiškia kaip žmonių elgesio ir veiklos reguliatorius;

4) teisė ir įstatymai nėra tapatūs dalykai, nes įstatymai yra viena iš teisės išraiškos formų. Įstatymas, neatitinkantis teisės idėjų, jos principų ir asmenybės prioritetų, nustatyta tvarka pripažįstamas negaliojančiu ir negali būti teisė.

Pripažinus bendrą valią teisės esmę, jai suteikiama bendro socialinio reguliatoriaus kokybė ir teisė tampa bendro sutarimo ir taikos pasiekimo priemone. Šitaip suprantant valią teisėje, pašalinama teisės, kaip prievartos ir individualios valios slopinimo įrankio, samprata. Teisėje įforminta valia oficialiai patvirtinama ir užtikrinama valstybės. Ji turi specifines išorinės išraiškos formas (įstatymus, teismo precedentes, normines sutartis, teisės papročius), yra reguliuojamųjų teisinių santykių dalyvių interesų derintoja ir dėl to pasireiškia kaip bendra valia vienu ar kitu dalyviams priimtiniu mastu.

Mokslininkai teisininkai ginčijasi, kas yra svarbiausias teisės elementas. Normos ar veiksmai gali tik daugiau ar mažiau atspindėti tikrovėje tai, kas yra išreikšta idėjomis.

Norminės mokyklos atstovai svarbiausiu teisės elementu pripažįsta teisinį paliepimą (įsakymą).

Sociologinės krypties šalininkai teisės prioritetu mano esant veiksmą arba santykius.

Tik integralus aiškinimas leidžia apibūdinti norminamąjį teisės pobūdį ir jos veiksmingumą. Teisė — reali visuomenės jėga, priešinga savivalei ir netvarkai. Valstybė nekuria teisės, tačiau užtikrina jos įgyvendinimą visomis stadijomis. Integralus teisės supratimas turi pasaulėžiūros reikšmę, orientuoja visuotinę žmonių ir profesinę teisinę sąmonę į suvokimą, kad teisinis santykių ir elgesio reguliavimas leidžiamas tik ten, kur teisinio proceso priemonėmis galimas įrodymas, teisių ir pareigų atlikimas, kad teisės galiojimas suponuoja tam tikras sąlygas, darinius, gebančius taikyti teisę ir prireikus priversti ją įgyvendinti. Taigi teisė iš esmės išreiškia suderintą reguliuojamųjų santykių dalyvių valią, asmens prioritetus ir vertybes ir dėl to yra individų ir jų kolektyvų laisvės ir atsakomybės matas, įvairių interesų ir poreikių civilizuoto tenkinimo priemonė.

Teisės apibrėžimas galėtų būti toks: teisė yra tautos sukurtų, įstatymuose ir kituose valstybės pripažintuose šaltiniuose išreikštų visuotinai privalomų teisėto leistino ir draudžiamo elgesio taisyklių (normų) sistema.

1. Teisės funkcijos

Teisės funkcijos - tai pagrindinės teisės poveikio visuomeniniams santykiams kryptys, lemiamos teisės esmės ir jos socialinės paskirties visuomenės gyvenime. Funkcijos išreiškia pagrindinius teisės bruožus ir jų paskirtis — įgyvendinti teisės uždavinius konkrečiu visuomenės raidos etapu. Svarbiausias funkcijų bruožas - jų dinamiškumas ir pastovumas.

Teisės funkcijos klasifikuojamos į išorines - socialines, politines, ekonomines, auklėjamąsias, ir vidines — teisės poveikio žmonių elgesiui būdus. Čia skiriamos reguliavimo ir apsaugos funkcijos. Jos yra būdingos teisės prigimčiai (imanentinės) ir

rodo teisės, kaip socialinio instituto, neišvengiamumą visuomenėje.

Reguliavimo funkcijos ypatybė, kad ji nustato visuomeninių santykių organizacijos ir socialinių ryšių tarpusavio koordinacijos pozityvaus elgesio taisykles. Savo ruožtu skiriamos statinė ir dinaminė reguliavimo funkcijos.

Statinė reguliavimo funkcija padeda įtvirtinti visuomeninius santykius teisės institutuose. Tai ir yra viena iš teisinio reguliavimo paskirčių. Pirmiausia teisė įtvirtinta ir paverčia sureguliuotais tuos visuomeninius santykius, kurie sudaro normalaus, stabilaus visuomenės egzistavimo pagrindą, atitinka daugumos interesus ir išreiškia bendrą valią. Lemiamą reikšmę įgyvendinant statinę funkciją turi nuosavybės teisė ir piliečių politinių teisių ir laisvių institutai.

Dinaminės reguliavimo funkcijos raida - teisės poveikis visuomeniniams santykiams nustatant jų dinamiką. Ši funkcija išsiskiria civilinės, administracinės, darbo teisės institutuose, lemiančiuose ūkinius ekonomikos ir kitų sričių procesus.

Būdingiausi reguliavimo funkcijos įgyvendinimo būdai yra tokie: teisės normose nustatomas piliečių teisingumas ir veiksnumas, jų teisinio statuso įtvirtinimas ir keitimas; apibrėžiama valstybės įstaigų kompetencija ir pareigūnų įgaliojimai; nustatomas juridinių asmenų statusas; apibrėžiami teisiniai (juridiniai) faktai, susiję su teisinių santykių atsiradimu, kitimu ir pasibaigimu; konkretus teisinis teisės subjektų ryšys (reguliuojamieji teisiniai santykiai), optimalus teisiniu reguliavimo (bendrojo leidžiamo, specialia leidžiamo) tipas taikant konkretiems visuomeniniams santykiams.

Reguliavimo funkciją galima apibrėžti kaip socialinės paskirties lemiamą teisinio poveikio kryptį, pasireiškiančią pozityvių elgesio taisyklių, suteikiančių subjekcinių teisių ir nustatančių teises pareigas teisės subjektams, nustatymu siekiant įtvirtinti ir lemti atitinkančius visuomenės, valstybės ir piliečių interesus ir skatinti visuomeninių santykių raidą.

Apsaugos funkcija - tai socialinės paskirties lemiamas teisinio poveikio kryptis, skirta apsaugoti bendrus svarbiausius eko-

nominius, politinius, nacionalinius, asmeninius santykius, jų ne-
liečiamumą ir pašalinti neigiamus visuomeninei santvarkai san-
tykius.

Apsaugos funkcija apibūdina teisę kaip darančią ypatingą po-
veikį žmonių elgesiui, paveikiant jų valią sankcijos grėsme, nu-
statant draudimus ir įgyvendinant teisinę atsakomybę. Ši funk-
cija informuoja visuomeninių santykių subjektus, kokios socia-
linės vertybės yra saugomos valstybės teisinėmis priemonėmis.
Be to, ji rodo visuomenės politinį ir kultūros lygį, humaniškus
teisės pradus.

2. Teisės vertingumas

Teisė vertinga tuo, kad ji yra priemonė, tenkinanti socialiai tei-
singus ir besiplėtojančius piliečių ir visos visuomenės poreikius
ir interesus. Visų pirma teisė yra vertybė dėl to, kad daro žmo-
nių veiklą organizuotą, pastovią, darnią ir kontroliuojamą. To-
kiu būdu teisė užtikrina visuomeninių santykių darną ir tvarką
ir padaro juos civilizuotus. Politiškai organizuota visuomenė be
teisės negali suderinti materialijų dalykų gamybos ir daugiau
ar mažiau teisingo jų paskirstymo. Teisė įtvirtina ir plėtoja tas
nuosavybės formas, kurios iš prigimties būdingos konkrečiai vi-
suomenei ir jos santvarkai.

Teisė, įkūnydama darnią visuomeninių santykių dalyvių va-
lią, prisideda ir skatina paskirus asmenis ir visuomenę plėtoti nau-
dingus visiems santykius. Ji daro įtaką žmonių elgesiui ir veiklai
derindama specifinius jų interesus. Teisė neniveliuoja privačių
interesų ir jų neslopina, o tik derina su bendrais interesais.

Teisė vertinga tuo, kad parodo ir nustato asmens laisvės vi-
suomenėje mastą. Ji apibrėžia asmens laisvės ribas, o ne apskri-
tai asmens laisvę. Teisė įgyvendina socialinę laisvę, socialinį ak-
tyvumą ir drauge socialinę atsakomybę, nustato tokią visuome-
ninių santykių tvarką, kuriai esant iš žmonių gyvenimo pašali-
nama savivalė, užtikrinama individų ir grupių veiklos kontrolė.
Teisė ir laisvė yra neatskiriamos. Teisė yra istoriškai apibrėžta ir

objektyviai nulemta realių santykių laisvės forma, tokios laisvės matas ir jos buvimo išraiška.

Teisė yra vertybė ir dėl to, kad išreiškia tiesos idėjas, yra materialųjų gėrybių paskirstymo kriterijus, įtvirtina piliečių lygybę įstatymams. Teisė yra normomis įtvirtintas ir įgyvendintas teisingumas. Teisingumas visada siejamas su teise, nes teisė gina suderintą interesą ir šitaip patvirtina teisingą sprendimą. Įtvirtindama laisvės ir teisingumo idėjas, teisė įgyja didžiulę prasmę ir vertę žmogui ir visuomenei.

Teisė grindžiama žmoniškumo pradais. Humaniškas jos pobūdis pasireiškia ne vien tuo, kad ji atveria žmonėms kelią į gėrybes, bet ir tuo, kad yra veiksminga socialinės apsaugos priemonė.

Teisė — stiprus pažangos veiksnys, visuomenės atsinaujinimo šaltinis. Ji padeda spręsti ekologines problemas šalies viduje ir tarptautiniu mastu, derinti interesus, šalinti įtampą visuomenėje ir pasiekti socialinę taiką.

3. Teisės ir moralės savitarpio priklausomybė

Socialinės normos yra labai svarbios. Žmonių socialines teises reguliuoja pozityvioji teisė, moralė, papročių ir korporatyvios normos. Visada, išskyrus pozityviosios teisės ir iš dalies korporatyvias normas, moralės ir papročių normos neatskiriamos nuo subjektų veiklos ir su ja susiliejusios.

Turinio atžvilgiu socialinės normos gali būti ekonominės, politinės, kultūrinės, estetiškos ir panašios. Atsižvelgiant į reguliavimo ypatybes, socialines normas galima klasifikuoti į keturias grupes: teisės, moralės, korporatyvias ir papročių. Tam tikromis socialinėmis sąlygomis galimos mišrios norminės struktūros, pavyzdžiui, religinės normos, derinančios moralės ir korporatyvių normų bruožus.

Salyje esančios socialinės normos sudaro vienovę. Visos jos veikia visuomeninį gyvenimą, įvairias jo sritis, tačiau organizacinės sistemos nesudaro. Iš visų neteisimų normų būtina išskirti

institucines teisės normas. Tik teisė ir moralė atskirai ir kartu turi aiškią reikšmę šalies norminiam reguliavimui. Tačiau teisė ir moralė yra savarankiški norminiai reguliavimo institutai. Priimtųjų ir kilmės požiūriu jos yra iš skirtingų sričių.

Moralė yra neatskiriama dvasinio žmonių gyvenimo dalis. Jos vaidmuo kaip reguliavimo funkcijos ir dvasinio veiksnio yra neatskiriama dalykai. Moralės normos kuriasi įtvirtinant moralines pažiūras ir joms evoliucionuojant ir tas pažiūras išreiškia. Būdamos neatskiriamos nuo žmonių elgesio, jos veikia jį, kiek žmonės jas suvokia. Moralės normų nereikia formaliai įtvirtinti ir užtikrinti organizuota prievarta. Jomis vertinami žmonių poelgiai ir veikiama visuomenės nuomonė.

Moralė gali būti bendra žmogiškoji, vyraujanti ir pasenusi reakcinė. Visuomenėje, kur sudėtinga socialinė struktūra, yra nacionalinių, etninių ir kitokių prieštaravimų, moralė yra įvairi ir kartu su teise sąveikauja vyraujanti moralė. Kuriant ir taikant teisę, į jos sritį skverbiasi socialinio gyvenimo doroviniai poreikiai ir moralės lemiami reikalavimai.

Teisė taip pat priklauso dvasiniam žmonių gyvenimui, tačiau ji yra objektyvus institucinis socialinis reguliatorius, užtikrinantis pačius įvairiausius visuomeninius santykius civilizuojoje visuomenėje. Kai kurios teisės normos gali būti indiferentiškos moralės atžvilgiu arba jos neatitikti, o kartais ir prieštarauti moralei. Tai įmanoma, kai moralė išreiškia prigimtinių žmogaus teisių reikalavimus.

Taigi teisė ir moralė yra savarankiški socialinio reguliavimo institutai. Jie sąveikauja kaip savarankiški reiškiniai ir kiekvienas vykdo savo būdingas funkcijas.

Tam tikru istorijos laikotarpiu vyravo moralės normos, o vėliau išsigalėjo rašytinė teisė. Dabar Lietuvoje civilizotos visuomenės institucijos įtvirtina etikos normas teisinėmis priemonėmis.

Daugumos draudžiamųjų teisės normų šaltinis yra moralės normos (pvz., baudžiamosios teisės). Tačiau ne visada ir ne visos moralės normos yra teigiamos. Gali būti atgyvenusių reakcinių normų ir papročių. Teisėje turi būti išreikšti bendri žmogiš-

kieji moralės pradai, pagrįsti krikščioniškais priesakais. Teisė turi įgivendinti civilizacijos vertingumą ir garantuoti asmens laisvę. Tačiau rašytinės teisės normos, jų taikymas negali būti tiesiogiai priklausomi nuo moralės kriterijų, nors teismas, nagrinėdamas bylą, turi vadovautis ne vien rašytinės teisės normomis. Privalu neužmiršti ir bendrųjų teisės principų bei prigimtinių žmogaus teisių.

V. Subjektinė ir objektyvioji teisė

Teisė — tai ne vien teisės normos, esančios įstatymuose ir kituose šaltiniuose, bet ir fizinių bei juridinių asmenų subjektinės teisės, jų teisinė galia. Kai kalbama bendrai apie teisės normas, tai teisė suprantama objektyviu požiūriu (objektyvioji teisė). Subjektinės teisės šaltinis yra objektyvioji teisė. Nusistovėjusios gyvenime ir žmonių įsisaumonintos elgesio taisyklės įstatymuose, teismų praktikoje ar kituose šaltiniuose paverčiamos objektyviosiomis teisės normomis ir tampa nepriklausomos nuo bet kurio subjekto.

Visuomeninių santykių dalyvių teisės jiems priklauso atskirai. Jos taip pat yra valstybės valios išraiška įstatymuose ir dar stipriau pabrėžia teisės esmę, nes išreiškia galimo elgesio, pripažinto ir ginamo valstybės, mastą.

Objektyviąją teisę reikia suvokti kaip teisės subjektų teisių visumą, galimo jų elgesio arba laisvės mastą, leidžiantį veikti savo interesais; šias teises valstybė pripažįsta, saugo ir gina.

Skirstyti teisę į objektyviąją ir subjektinę reikalauja pats gyvenimas. Visada reikia žinoti, kalbama apie teisės normų prasmę ir esmę ar apie visuomeninių santykių dalyvių turimų subjektinių teisių prasmę. Objektyviosios ir subjektinės teisės skirtybės turi praktinę ir pažintinę reikšmę. Objektyvioji teisė tik santykiškai yra nepriklausoma nuo žmonių, nes žmonės tiesiogiai ar netiesiogiai dalyvauja kuriant teisę. Subjektinė teisė priklauso ją turinčiajam, tačiau ji taip pat priklauso santykiškai, nes bet kurioje valstybėje žmonės gali naudotis savo teisėmis ne neribotai, o taip, kad nepadarytų žalos kitiems, visuomenei ir valstybei. Tačiau yra glaudus objektyviosios ir subjektinės teisės ryšys, organinė priklausomybė ir tarpusavio sąveika. Todėl galima

kalbėti apie du vientisos teisės aspektus — objektyvųjį ir subjektyvųjį. Sukuriamos bendrosios teisės normos ir jų pagrindu atsiranda teisiniai santykiai, t. y. teisės normos reikalavimas individualizuojamas, konkretinamas pagal faktinę padėtį subjektyvių teisių ir teisinių pareigų forma santykiuose dalyvaujančioms šalims. Šiuo atveju tik atrodo, kad teisiniai santykiai visiškai priklauso nuo įstatymų leidėjo, o ne nuo veiksmų sistemos ir visuomenės ekonominio pagrindo. Jeigu teisė neįkūnijama teisės subjektų teisėmis ir pareigomis, bendrosios įstatymų normos lieka popieriuje. Be subjektyvios teisės negali būti įgyvendinamos bendrosios teisės normos.

Tiriant teisinę tikrovę, negalima apsiriboti tik teisės normų analize. Būtina tirti reguliuojamųjų visuomeninių santykių dalyvių turimas teises ir pareigas. Reikia turėti galvoje, kad subjektyvių teisių turinį sudaro asmens teisės ir laisvės, įrašytos konstitucijoje.

Objektyvioji teisė yra teisės normų sistema. Subjektyvioji teisė yra teisės subjektų (piliečių ir organizacijų) turimų teisių sistema, jų teisinė galia. Terminai *objektyvioji* ir *subjektyvioji* teisė suvokiami ne filosofškai. Čia turima galvoje, kad teisės normos atitinkamu būdu objektyviai išreikštos teisės šaltiniuose ir nepriklauso nuo kiekvieno individo atskirai. Subjektų turimos teisės priklauso kiekvienam subjektui. Pats subjektas sprendžia, pasinaudoti savo teise ar ne. Subjektyvioji teisė užtikrina asmens laisvę, galimybę veikti savo labui, gauti materialinių ir dvasinių gėrybių, imtis iniciatyvos. Subjektyvioji teisė yra įtvirtinta teisės normose, t. y. objektyviojoje teisėje.

Objektyviosios ir subjektyvios teisės dialektika pasireiškia jų sąveikos pobūdžiu, priklausančiu nuo teisėkūros. Šalyse, kur sprendžiamąjį vaidmenį vaidina precedentų teisė, objektyvioji ir subjektyvioji teisė formuojasi tuo pačiu metu arba subjektyvioji teisė net šiek tiek pirmauja. Teismai precedento pagrindu vienodai sprendžia konkrečią panašią bylą ir oficialiai pripažįsta ginčo šalims atitinkamas teises ir pareigas.

Ten, kur valstybė aktyviai kuria įstatymus ir pagrindinis teisės šaltinis yra norminis teisės aktas, pirmesnė yra objektyvioji

teisė. Nustatomos teisės normos ir jų pagrindu atsiranda atitinkamos teisės ir pareigos.

Reikia skirti subjektinės teisės modifikacijas nuo teisnumo, apimančio visuotines ir absoliutines teises, esančias už konkrečių teisinių santykių ribų, taip pat teisinių santykių dalyvių teisinę galią ir jų pretenzijas, kai prievolė įvykdyti turinti šalis jos nevykdo ir tada turintis teisę asmuo kreipiasi į teismą. Visuotinės teises atitinka ir visuotinės pareigos ir čia neatsiranda konkrečių teisinių santykių. Tačiau, pažeidus tokias teises ir nevykdant tokių pareigų, gali atsirasti teisės saugomi teisiniai santykiai ir atsižvelgiant į juos, atkuriamos pažeistos teisės, išieškoma padaryta žala, taikoma atsakomybė.

Prie visuotinių teisių priskiriama dauguma konstitucinių teisių ir jas atitinka pareigos. Kai kurie autoriai mano, kad visuotinės (pagrindinės) piliečių teises ir pareigas išreiškia tik teisnumas. Kiti tvirtina, kad čia ne tik galimybė, gebėjimas turėti šias teises, — piliečiai jas jau turi, nes jos yra konstitucinės ir jų nereikia papildomai pripažinti, jos nepriklauso nuo teisinę reikšmę turinčių juridinių faktų, dėl kurių atsiranda konkretūs teisiniai santykiai. Ši nuomonė teisingesnė, tačiau reikia turėti galvoje, kad, kilus ginčui dėl teisės ar ją pažeidus, sudarius kliūčių ją įgyvendinti, neišvengiamai atsiranda konkretūs teisiniai santykiai ir pažeista ar ginčijama teisė pavirsta subjekto teisine galia, o kitam teisinių santykių dalyviui atsiranda pareigos.

Kadangi subjektinėms teisėms priklauso pagrindinės piliečio teisės ir laisvės, šios teisės esmės ir vaidmens klausimas yra ne vien teisinė, bet ir politinė problema, kurią reguliuoja tarptautiniai aktai (pvz., Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija).

Subjektinių teisių reikšmė yra ne vien ta, kad, neįgyvendinus jų ir nevykdant atitinkamų pareigų, negalima galiojančių ir atitinkančių visuomenės gyvenimą įstatymų leidyba. Subjektinės teisės parodo šalies teisės sistemos demokratiškumą ir pažangą.

Teisę reikia nagrinėti ne tik kaip teisės normų sistemą, bet ir kaip joje įtvirtintas subjektinės teises ir su jomis susijusias pa-

reigas. Tik ištyrus, kaip naudojamosi subjektinėmis teisėmis ir kaip vykdomos teisinės pareigos, galima kalbėti apie teisingumą ir teisėtumą bei šalies teisinę tikrovę.

Subjektinė teisė kartu su objektyviaja teise sudaro teisės vertingumą, o būtent užtikrina nuosavybės teisę, laisvą verslą, galimybę naudotis materialiosiomis ir dvasinėmis gėrybėmis.

VI. Teisės ir valstybės sąveika

Valstybė įkūnija visuomenėje stipriausią socialinį veiksnį - organizuotą politinę valdžią, turinčią tiek pozityvią, tiek negatyvią reikšmę. Pozityvi reikšmė ta, kad politinė valstybės valdžia būtinai siekiant užtikrinti visuomenės vientisumą civilizacijos sąlygomis, organizuotąjos funkcionavimą, racionalų valdymą, apginti visuomenę ir išreikšti bendrus gyventojų interesus.

Valstybės valdžią įgyvendina valstybės aparatas, valdžios įstaigų sistema. Ši sistema patiria visuomenės darinių, nacionalinių santykių ir savo pačios įstatymų įtaką. Valstybės valdžia, pasižyminti būdingomis ypatybėmis ir dėsningumais, veikia vartodama jėgą, prievartą ir todėl jos socialinė psichologinė išraiška yra destruktivi ir negatyvi. Valstybės valdžiai būdinga absoliutizmo ir visko, kas dar galėtų turėti valdžios reikšmę, atmetimo tendencija.

Kalbant apie teisės ir valstybės sąveiką, reikia skirti du dalykus: 1) teisės, kaip institucinio darinio, tiesioginę priklausomybę nuo valstybės; 2) netiesioginę teisės priklausomybę ir jos ryšius su valstybe.

Plėtojantis socialinei pažangai, stiprėjant laisvės ir humanizmo idėjoms, pažangios valstybės valdžia ribojama, ji tampa demokratinė, o su ja tiesiogiai tobulėja ir teisė. Teisė yra specifinis civilizacijos fenomenas, kurio svarbiausi bruožai tiesiogiai priklauso nuo valstybės gebėjimo primesti savo valią, savo nuostatas visiems gyventojams ir suteikti toms nuostatoms privalomąjį pobūdį. Šiuo atžvilgiu valstybė yra kuriamasis ir garantuojamasis veiksnys. Atitinkamomis normomis ji suteikia žmonių elgesiui bendrą privalomąjį pobūdį, palaiko normų galiojimą ir veikimą, o esant būtina įgyvendina jas prievarta. Šiuo požiūriu tei-

sė yra valstybės reiškinyje ir joje aiškiai ar neaiškiai suvokiamas valstybės komponentas, valstybės valdžios ženklas.

Tačiau nereikia suprasti valstybės vaidmens teisei supaprastintai, kad teisė — tik valstybės įrankis. Čia svarbiausias dalykas, kad valstybė atitinkamoms normoms, principams, teiginiams suteikia ypatingą kokybę (galia) ir jie pradeda veikti savarankiškai, o jų veikimas gali būti atgręžtas ir prieš valstybę.

Ši ypatinga kokybė pasiekama suteikiant bendrą privalomąją valstybinės reikšmės norminių pobūdį tam tikriems rašytiniams aktams (įstatymams, kitiems norminiams dokumentams, teismų sprendimams). Institucinis teisės pobūdis, būdingas rašytinei teisei, yra tiesioginis teisės priklausomumo nuo valstybės padarinys. Valstybė suteikia atitinkamoms normoms, principams, nuostatomis teisinę kokybę ir įtraukia į teisinių leidimų ir draudimų sritį. Atsiranda savarankiško aktyvaus leistino elgesio erdvė ir draudimais nubrėžiamos leidimo ribos. Valstybės valdžia įtraukiama į teisės sritį — į teisę įtraukiami tiesioginiai valstybės paliepimai vieniems ar kitiems asmenims atlikti tam tikrus veiksmus.

Valstybės kuriamasis ir garantuojamasis vaidmuo teisei tuo nesibaigia. Jis labai priklauso nuo valstybės politinio režimo. Politinis režimas daro įtaką buičiai, teisės funkcionavimui ir raidai ne tik per pačią valstybę, bet ir tiesiogiai. Autoritarinio režimo sąlygomis teisė turi siauras, ribotas funkcijas. Plačiausiai yra įgyvendinama dinaminė funkcija, turinti daugiausia paliepimų, tiesiogiai valstybės išleidžiamų, ir todėl teisė tampa valdžios instrumentu, yra etatistinio ir net totalitarinio pobūdžio. Nors teisinių paliepimų poveikis žmonių elgesiui gali būti gana didelis, tačiau iš tikrųjų veikia ne teisė, o įteisėjusi savo veiksmus autoritarinė valstybė, kuriai nereikia tobulos teisės sistemos, kad vyrautų privatinė teisė ir žmogaus laisvė bei nepriklausomas teisingumas.

Demokratiniam režimui yra būtina tikroji teisė, nes egzistuoja privatinė nuosavybė, vyrauja prekiniai piniginiai santykiai. Visa tai negali gyvuoti be pažangios teisės sistemos, be teisinių leidimų ir draudimų, vyraujant privatinei teisei ir iniciatyvai.

Demokratija gali virsti savavaliavimu ir režimu, kai viskas leidžiama, todėl būtinos adekvačios teisės formos, užtikrinančios ribojimus, valstybės valdžios sutvarkymą, būtiną savivaldos erdvę, teisiškai reikšmingą tautos valios raišką ir kartu užkirstą kelią griaunamiesiems procesams, minios savivalei, prievartai ir panašiai.

Demokratinis režimas teikia pirmenybę žmogaus gyvenimui, jo padėčiai ir teisėms. Tik teisinės socialinio reguliavimo normos, suteikdamos subjektines teises, užtikrina žmogui autonomiškos asmenybės padėtį ir laisvę. Demokratinės visuomenės teisės sistemoje pirmiausia įtvirtinamos žmogaus teisės ir laisvės ir galimybė jomis naudotis. Demokratijos plėtra tiesiogiai susijusi su teisės plėtojimu ir tobulinimu. Valstybėje subrandintas demokratinis režimas keičia savo vaidmenį teisės atžvilgiu. Valstybė vis mažiau išleidžia tiesioginių paliepimų, užkraunančių piliečiams ir jų bendrijoms įvairias pozityvias pareigas, leidžia patiems tvarkyti savo reikalus ir tenkinti savo interesus.

Varomoji teisės kūrybos ir raidos jėga yra valstybės valdžia. Autoritarinio režimo valstybė padaro galiojančią teisę priklausomą, riboja jos funkcijas ir paverčia savo įrankiu. Tačiau teisę gyvuoja ir tobulėja būdama tam tikroje opozicijoje ir net priešindamasi valstybei. Teisė, kaip civilizacijos ir kultūros reiškiny, kuriasi ir tobulėja pagal demokratijos principus, riboja valstybės valdžią, nustato valstybės įstaigų veiklos ribas, procesines ir kitas procedūrines valdžios įgyvendinimo formas. Čia teisė reiškiasi kaip svarbiausias civilizacijos institutas, gebantis pažaboti valstybę ir jos savivalę.

Teisės raida, atitinkanti pažangius, demokratinius, humaniškus jos principus, prasideda konstitucinės, administracinės, proceso teisės srityse, kai valstybės įstaigos apribojamos, sutvarkomos leidimais ir išsamiai įvardijami jų valdžios įgaliojimai piliečiams. Tokia valstybės įstaigų veikla funkcijų atžvilgiu yra susijusi su teisine asmens padėtimi, piliečių asmens laisve.

Pozityvus teisės santykių su valstybe potencialas pasireiškia teisinėje valstybėje. Tačiau teisinės valstybės nereikia suprasti tik

kaip paprasto valstybės įstaigų ar pareigūnų įstatymų laikymosi, o vertinti kaip teisės valdymą, kai valstybė tampa teisiniu reiškiniu.

Pagrindinis teisinės valstybės bruožas, kad ji ne tiek taiko savo piliečiams principą „leidžiama viskas, išskyrus tai, kas tiesiogiai uždrausta“, kiek reglamentuoja valstybės institucijų veiklą, nustato pareigūnams, ką jie gali atlikti tiksliai įstatymų nustatyta tvarka pagal principą „draudžiama viskas, išskyrus tai, kas tiesiogiai nustatyta“.

Teisinėje valstybėje neturi būti jėgos sąvokos, o prievartos sąvoką būtina suprasti kaip teisinę prievartą, taikomą įstatymų nustatytais formomis ir procedūromis. Teisė rutuliojasi ir tobulėja kartus teisine valstybe. Visuomenėje išivyrą teisės vertybės, teisėtumas ir teisingumas.

Teisinį valdymą greta teismų nepriklausomumo, teisinės kultūros, privatinės teisės išplėtojimo rodo dėmesys prigimtinėms žmogaus teisėms, įgaunančioms tiesioginę teisinę reikšmę.

VII. Teisės šaltiniai (formas)

Kad taptų tikrove ir galėtų vykdyti savo funkcijas, teisei būtina išorinė išraiška. Užsienio literatūroje tai kartais vadinama teisės forma, kai kuriais atvejais — teisės šaltiniais arba forma ir šaltiniais.

Siekiant kuo racionaliau spręsti šią ginčytiną problemą, pirmiausia atsimintina, kad teisės forma suteikiama jau susidariusiems visuomeniniams santykiams, kurių turinys yra šalių tarpusavio teisės ir pareigos, t. y. realiai susidarę teisiniai santykiai, o jie dažniausiai atsiranda ekonomikos srityje. Valstybė gali įstatymiškai užfiksuoti dar galutinai nesusiklosčiusius santykius, aktyviai skatindama visišką jų susidarymą ir įtvirtinimą praktiniame gyvenime. Tiesioginis teisės atsiradimo pagrindas gali būti ir teisės praktika.

Plačiuoju požiūriu teisės šaltinis yra visuomeniniai santykiai, kuriuos reikia reguliuoti ir kuriuos įsisąmonina įstatymų leidėjas. Įstatymų leidėjas supranta, kad tam tikrų visuomeninių ryšių visuma, tam tikras visuomenės narių elgesio variantas turi tapti bendrai privaloma taisykle ir virsti įstatymu. Tada nustatoma teisės norma arba sankcionuojamos jau susidariusios gyvenime elgesio taisyklės ir šitaip jos paverčiamos teisės normomis.

Materialiuoju požiūriu teisės šaltiniai bus materialiosios, socialinės ir kitos visuomenės gyvenimo sąlygos, objektyviai verčiančios išleisti ar pakeisti, papildyti teisės aktus ir net pertvarkyti visą teisės sistemą.

JAV teisininkas L. Fridmenas rašo, jog teisės sistema ir visuomeninė politinė aplinka tarpusavyje susijusios ir priklausomos, o toji aplinka yra varomoji jėga ir tam tikras materialus teisės šaltinis¹.

Kadangi terminas *forma turi* daug reikšmių (vienu atveju reiškia vidinių ryšių ir organizacijos būdą, elementų ir procesų tarpusavio ir su išorinėmis sąlygomis sąveiką, kokio nors turinio išorinę išraišką, kitu — visumą priemonių, metodų ir būdų, kuriais sprendžiami tam tikri visuomenės uždaviniai, apimantys ir teisę), todėl dauguma autorių laiko teisės formą ir teisės šaltinį sinonimais, identiškais terminais ir sąvokomis, kai jie vartojami kaip valstybės valios išraiškos būdas, teisinių nurodymų nustatymo būdas, arba būdas, kuriuo valstybės valdžia suteikia elgesio taisyklei visuotinę privalomąją galią.

Kai kurie autoriai vadovėliuose teisinių nurodymų įtvirtinimo būdą laiko išorine teisės forma ir greta skiria vidinę, aiškindami tai teisės vidinės sandaros sistema, teisės normų skirstymu šakomis ir institutais pagal reguliuojamųjų santykių rūšį ir iš dalies pagal reguliavimo metodus.

Svarbiausios teisės formos (šaltiniai) pasaulio šalyse yra: teisės papročiai, valstybės institucijų norminiai teisės aktai, teisinės sutartys, visuomeninių organizacijų norminiai aktai, išleidžiami valstybės sankcija. musulmonų kraštuose svarbiausios teisės formos yra Koranas (Alacho apreiškimo knyga), Suna arba tradicijos, Idžma - visuotinis musulmonų visuomenės susitarimas, Kijas - svarstymas pagal analogiją.

Anglijoje tyrinėtojai mano esant tris pagrindinius teisės šaltinius: statutinę teisę (parlamento įstatymus), deleguotąją įstatymų leidybą (vyriausybei ir teismui) ir papročių teisę (įvairių teismo institucijų teisėkūrą). Australijoje skiriamai keturi šaltiniai: papročių teisė, statutinė teisė, deleguotoji teisė ir papročiai. Australijos teisininkai tvirtina, kad daugiausia paplitusi papročių teisė, kuria jie laiko teisėjų ir teismų sprendimuose esančias taisykles, ir pabrėžia, kad tai ne tiek sprendimai kiekvienoje byloje, kiek principas, kuriuo vadovaujasi teisėjai priimdami sprendimus. Statutinę teisę gali kurti šalies parlamentas ir valstijų parlamentai.

Japonijos teisės šaltiniais autoriai laiko: konstituciją, parlamento aktus, vyriausybės įsakus, vietos atstovaujamųjų institu-

cijų ordonansus, teismo proceso taisykles, advokatų veiklos, teis-
mų reikalų tvarkymo taisykles.

Deleguotoji įstatymų leidyba vyrauja Prancūzijoje, Šveica-
rijoje, Italijoje ir kitur. Papročių arba precedentų teisė vyrauja
Anglijoje. Visose šalyse aukščiausią galią turi parlamento aktai.

Taigi vieni teisininkai teoretikai norminius teisės aktus, pa-
pročius, precedentus laiko teisės formomis, o kiti - šaltiniais.
Skirtingi tų pačių reiškinių pavadinimai pažymi įvairių jų esmės
išraišką. Iš anksto išsiaiškinus turinį, galima viena ar kita sam-
prata. Į teisės šaltinius žvelgiama veiksnių, lemiančių teisės atsi-
radimą ir jos veikimą, aspektu. Tai yra valstybės teisės kūrimas,
tautos valia ir kaip galutinė išdava — visuomenės materialiosios
gyvenimo sąlygos.

Teisės formą idealiai apibūdina tam tikros savybės: 1) išreiš-
kia normose įtvirtintą piliečių valią ir yra nulemta esamos socia-
linės ekonominės bazės; 2) įtvirtina ir užtikrina tautos politinę
valdžią, tarnauja jos interesams; 3) įtvirtina demokratinių for-
mų ir pirmiausia įstatymų prioritetinę reikšmę; 4) įtvirtina nor-
minių aktų rengimo ir priėmimo procedūrą parlamentuose.

1. Norminiai teisės aktai — teisės šaltiniai

Tarp daugelio teisės formų svarbią vietą užima norminiai teisės
aktai. Norminiai teisės aktai — tai rašytine forma išreikšti valsty-
bės institucijų sprendimai, kuriuose yra teisės normos. Tai teis-
sėkūros aktai, nustatantys arba panaikinantys teisės normas. Kiek
skirtingas yra kitas apibrėžimas, jog tai aktai, nustatantys ir įve-
dantys teisės normas, pakeičiantys arba panaikinantys bendroje
pobūdžio taisykles. Tuo jie skiriasi nuo teisės taikymo ir kitų in-
dividualių aktų, skirtų tam tikriems subjektams, vienkartiniam
galiojimui, konkrečioms vietos ir laiko aplinkybėms.

Visi be išimčių norminiai teisės aktai yra valstybiniai, nes juos
leidžia arba sankcionuoja valstybės institucijos. Juose išreiškiama
valstybės valia. Juos pažeidus, taikomos baudžiamosios, civilinės
administracinės teisės ir kitokios teisinės poveikio priemonės.

Valstybės institucijų leidžiami norminiai teisės aktai yra įstatymai, dekretai, įsakai, vyriausybės nutarimai, ministrų įsakymai, valstybinių komitetų pirmininkų įsakymai, vietos valdžios ir valdymo institucijų nutarimai ir sprendimai.

Kiekvienoje šalyje norminių aktų sistema nustatyta konstitucijoje, jų pagrindui išleistuose specialiuose įstatymuose, vyriausybės nutarimuose. Įstatymuose nustatoma norminių teisės aktų leidimo, keitimo, papildymo ir panaikinimo tvarka. Nurodoma, kokia institucija, pagal kokią procedūrą išleidžia tam tikrą norminį teisės aktą. Konstitucija nustato įvairių valstybės institucijų kompetenciją ir kartu klausimus, kuriuos sprendžiant gali būti priimti norminiai aktai. Praktiškai galimi ir mišrūs aktai, kai juose yra ir teisės normos, ir konkretūs individualūs nurodymai, kaip taikyti teisę.

Norminiai teisės aktai pagal teisės šakas skirstomi į: konstitucinius, baudžiamuosius, civilinius, administracinius ir t. t. Kitas aktų skirstymo pagrindas — juos leidžiantys subjektai. Tad yra valstybės institucijų, valstybės sankcionuoti visuomeninių organizacijų, vietos savivaldos institucijų, tautos valios (referendumo) aktai.

Reikia turėti galvoje, kad valstybės valdžios ir valdymo institucijų aktai yra nevienodos reikšmės ir galios. Teisinė akto galia parodo jo vietą, reikšmę, viršenybę ar priklausomybę, o tai įklauso nuo valstybės institucijos padėties ir vaidmens, nuo jos institucinių įgaliojimų ir kompetencijos.

Visose valstybėse skiriami įstatymai ir juos papildantys (poįstatyminiai) norminiai teisės aktai. Įstatymuose yra pamatinės pirminės normos, pagrindinės nuostatos svarbiausiais valstybės visuomenės gyvenimo klausimais.

Norminiai teisės aktai, kaip teisės šaltiniai, palyginti su kitais šaltiniais, turi pirmenybę organizaciniame techniniame ir kitu atžvilgiu. Pirmiausia, juos leidžiančios valstybės institucijos, palyginti su kitomis teisėkūros institucijomis, turi daug koordinacinių galimybių ištirti ir teisiškai reguliuoti bendrus visuomenės interesus; antra, norminis aktas dėl tikslų reikalavimų, taisyk-

lių išdėstymo yra geriausias būdas įforminti nuolatinės normas; trečia, norminis aktas dėl tikslumo ir konkretumo gali būti taikomas lengviau nei kiti aktai.

Norminiai teisės aktai gerokai skiriasi nuo nenorminių aktų ir pirmiausia nuo teisės taikymo arba individualių aktų. Ir norminiai, ir individualūs aktai yra teisiniai. Su jais susiję atitinkami teisiniai padariniai, tačiau tarp jų esama ir principinio skirtumo. Į norminius teisės aktus teisės normų pavidalu įeina bendrieji nurodymai, jie numatyti taikyti daug kartų, o individualūs aktai neturi teisės normų ir juose esantys nurodymai — individualaus pobūdžio. Norminiai aktai adresuoti neapibrėžtam juridinių ir fizinių asmenų ratui, o individualūs leidžiami konkrečioms asmenims konkrečia proga (priimti į darbą, skirti pensiją). Norminis teisės aktas apima platų visuomeninių santykių ratą, o individualūs aktai — tik griežtai apribotus santykius. Individualaus akto galiojimas baigiasi, kai baigiasi konkretus visuomeninis santykis (įvykdoma sutartis). Norminis aktas galioja, neatsižvelgiant į tai, yra akte numatyti konkretūs visuomeniniai santykiai ar ne.

Ta pati valstybės institucija tuo pačiu klausimu gali išleisti norminį ir individualų aktus.

Norminiai aktai skiriasi nuo teisės normų aiškinimo aktų. Norminio akto tikslas nustatyti ar pakeisti teisės normų turinį, o teisės normų aiškinimo akto tikslas — išaiškinti norminių aktų turinio prasmę, anksčiau išleistų normų galiojimo ribas. Anglijos teisininkas R. Maksvelas pabrėžia, kad įstatymus reikia aiškinti atsižvelgiant į juos išleidusių subjektų ketinimus (t. y. įstatymų leidėjo tikslus)². Visada lieka prezumpcija nedaryti galiojančios teisės pakeitimų, išinančių už įstatymo ribų. Kitas Anglijos teisininkas D. Gardneris tvirtina, kad aiškinimas neturi suteikti įstatymui atgalinės galios, sukelti neteisėtų ar absurdiškų padarinių. Baudžiamosios teisės normas būtina aiškinti kaltinamojo naudai³.

² Maxwell R. *The Interpretation of Status*. L., 1980. P. 1.

³ Gardner D. *Velikobritanija. Centralnoje i mestnoje upravljenije*. Moskva, 1984. S. 93-94.

Norminiai aktai teisės sistemoje nustatyti ir išdėstyti hierarchijos tvarka, t. y. pagal priklausomybę. Žemiausi yra vietos valdžios ir valdymo institucijų aktai, o aukščiausi — įstatymai, statutai, išleidžiami aukščiausių valstybės institucijų. Šie aktai, įstatymai, palyginti su visais kitais aktais, yra aukščiausios teisinės galios. Visi kiti aktai turi griežtai atitikti įstatymus, yra išleidžiami jų pagrindu ir jiems vykdyti. Sis reikalavimas taikomas ir vyriausybės aktams, tarp kitų įstatymus papildančių aktų esančių aukščiausios teisinės galios.

Norminių teisės aktų hierarchija svarbi siekiant normalizuoti teisėkūrą ir teisės taikymą, padeda kurti teisėtumo ir konstitucingumo režimą.

2. Įstatymai ir jų ypatybės

Kone visų šalių teisininkai prirašė daugybę įstatymus analizuojančių knygų ir straipsnių ir pareiškė įvairiausių nuomonių. Įstatymams, kaip ir apskritai teisei, nebūdingas sąstingis. Jie nėra leidžiami kartą ir visiems laikams, o keičiasi ir tobulėja keičiantis visuomenei ir valstybei.

Kartais įstatymai tyrinėjami kaip teisės sinonimas, kaip jos kūrimas. Įstatymais vadinami visi norminiai teisės aktai, leidžiami visų valstybės teisėkūros institucijų. Teigiama, kad būdingas įstatymo bruožas yra jo norminis pobūdis, tačiau teisės normų yra ir bet kuriame kitame norminiame teisės akte. Tada bet kuris norminis aktas turi būti laikomas įstatymu. Kasdieniame gyvenime leistina vadinti įstatymu bet kurią išleistą valstybės norminį aktą, nes tuo pabrėžiama ne vien įstatymų, o visų išleidžiamų teisės aktų laikymosi svarba. Juridiškai tai daryti nedera, nes, sutapatinus įstatymus su kitais norminiais aktais, supainiojami įvairūs teisės šaltiniai ir šitaip mažinamas jų taikymo veiksmingumas. Todėl mokslinėje teisės literatūroje įstatymas suprantamas siauroju, specifiniu požiūriu.

Paplitęs toks įstatymo apibrėžimas: įstatymas yra valstybės gyvenimo klausimais ypatinga tvarka priimtas pirminis teisės ak-

tas, tiesiogiai išreiškiantis valstybės valią ir turintis aukščiausią teisinę galią. Arba: įstatymas yra norminis teisės aktas, priimamas aukščiausios atstovaujamosios valstybės institucijos ypatinga teisėkūros tvarka, turintis aukščiausią teisinę galią ir reguliuojantis svarbiausius visuomeninius santykius, atsižvelgdamas į visų šalies gyventojų interesus ir poreikius.

Įstatymai nuo kitų norminių teisės aktų skiriasi tokiais požymiais:

- 1) tai norminiai teisės aktai, priimami tik aukščiausių valdžios institucijų (parlamentų, kongresų arba visos tautos — referendumu);
- 2) palyginti su kitais teisės šaltiniais, turi aukščiausią teisinę galią ir yra svarbiausia teisės forma;
- 3) priimami tautos valiai atstovaujančios aukščiausios institucijos ir išreiškia tautos valią ir interesus;
- 4) leidžiami svarbiausiais valstybės ir visuomenės gyvenimo klausimais, tvarko ir reguliuoja svarbiausius visuomeninius santykius;
- 5) priimami, keičiami ir papildomi ypatinga, griežtai nustatyta teisėkūros tvarka.

Kiekviena šalis turi savo teisės aktų priėmimo, keitimo ir papildymo tvarką. Tačiau priimamiems įstatymams būdingas toks pats teisėkūros procesas: projekto pateikimas, jo svarstymas, tvirtinimas ir galiausiai priimto įstatymo paskelbimas. Jeigu įstatymas priimamas referendumu, tai priėmimo tvarka yra nustatyta referendumo įstatyme.

Kūrimo ir teisinės galios atžvilgiu įstatymai yra panašūs, tačiau jų vieta ir vaidmuo teisės sistemoje gerokai skiriasi. Jie skirstomi į rūšis pagal įvairius kriterijus: atsižvelgiant į juose esamų normų svarbą skirstomi į konstitucinius ir paprastus. Konstituciniams priklauso konstitucijos, įstatymai, kuriais daromi konstitucijos pakeitimai ir papildymai, ir įstatymai, kurių išleidimą numato konstitucija (galimi politinių partijų, vyriausybės įstatymai).

Konstituciniai įstatymai skiriasi nuo kitų ne tik turinio, bet ir formos, priėmimo pobūdžio ir tvarkos atžvilgiu, jie kitaip keičiami ir papildomi. Konstitucija apima platų valstybės ir visuomenės gyvenimo klausimų ratą ir yra ne tik teisinis, bet ir politinis bei ideologinis dokumentas. Palyginti su kitais teisės šaltiniais, ji turi pačią aukščiausią teisinę galią, yra teisinis teisėkūros ir teisės taikymo pagrindas. Jos keitimo ir papildymo tvarka numatyta joje pačioje. Ypač atkreiptinas dėmesys į keitimo iniciatyvą, procedūrą ir sprendimų priėmimo sąlygas. Pavyzdžiui, Prancūzijoje iniciatyva papildyti ar pakeisti Konstituciją priklauso prezidentui premjero siūlymu ir parlamento nariams, pakeitimas laikomas baigtu, kai pritariama per referendumą.

Skirtingos konstitucinių ir paprastų įstatymų priėmimo procedūros rodo nevienodą jų reikšmę teisės normų sistemoje. Paprasti įstatymai mažiau stabilūs ir jų, kaip visuomeninių santykių reguliatorių, reikšmė yra mažesnė.

3. Kitos teisės normos

Kitomis teisės normomis laikomi teisės papročiai, precedentai ir teisinė sutartis. Teisės paprotys - tai valstybės sankcionuota elgesio taisyklė, atsiradusi visuomenėje kaip daugartinio ir ilgo taikymo padarinys. Tai seniausias ir svarbiausias teisės šaltinis valstybės susidarymo laikotarpiu. Valstybės sankcionuotas buvęs neteisinis paprotys įgauna teisinę galią ir prireikus užtikrinamas valstybės taikoma prievarta.

Daugelis autorių tvirtina, jog tam, kad tinkamai veiktų visuomeninius santykius, teisės paprotys turi atitikti maždaug tokius reikalavimus: a) turėti teisiniu įsitikinimu pagrįstas normas ir būti dažnai taikomas; b) neprieštarauti išminčiai; c) nepažeisti gerų įpročių (dorovės); d) jo pagrindas neturi būti klaidingas. Žodžiu, pagrindas turi būti teisinė sąmonė ir žmonių įsitikinimas.

Anglų teisininkas N. Salmondas teigia, kad teisės paprotys visų pirma turi būti išmintingas, neprieštarauti įstatymams,

nustatytas be prievartos priemonių ir gyvuoti nuo neatmenamų laikų⁴.

Dabar teisės papročiai daugumos šalių teisės sistemose nėra labai reikšmingi. Jų laikomasi prekybos laivyne, uostuose, ir tai yra tarptautiniai papročiai.

Kai kuriose šalyse labai svarbus precedentas. Precedentas yra teismų sprendimas konkrečioje byloje ir laikomas pavyzdžiu sprendžiant tokias pačias arba analogiškas bylas⁵.

Precedentai yra teismų sprendimai administracinėse ir civilinėse bylose ir administraciniai precedentai. Labiau paplitę yra teismų precedentai ir teismų praktika yra teisės šaltinis. Precedentai yra svarbūs teisės šaltiniai Australijoje, Anglijoje, Kana-doje, JAV ir kitur.

Teisėjai privalo laikytis precedentų, nes jie užtikrinti valstybės prievartą. Precedentas vis dėlto saistomas įstatymo. Remiantis įstatymu teismo sprendimas gali būti panaikintas ir, kai įstatymas priimtas nustatyta tvarka, teisėjai juo vadovaujasi. Kurdamas precedentą, teismas turi elgtis pagal įstatymą. Jeigu įstatymuose nėra normos, reguliuojančios tam tikrą santykį, teismas kuria precedentą (normą).

Įvairių šalių teisės sistemose tam tikrą vaidmenį vaidina teisinė sutartis. Sutartyje yra visiems privalomos bendrosios normos. Tokios sutartis sudaro valstybės ir valstybės institucijos. Sudaromos valstybės ir federacijos narių, taip pat valstybių — konfederacijos narių tarpusavio sutartys.

Svarbi teisinių sutarčių rūšis yra tarptautinės sutartys. Jos sudaromos tarp tarptautinės teisės subjektų ir nustato, nutraukia arba pakeičia tarpusavio teises ir pareigas. Sutartys yra dvišalės ir daugiašalės, ekonominės, politinės ir specialiais klausimais. Tokios sutartys įtraukiamos į valstybių teisės sistemą.

⁴ Salmond N. Jurisprudence. L. 1982. P. 199.

⁵ Webster's New Universal Unabridged Dictionary. N. Y., 1993. P. 146.

4. Teisės normų santykis su norminių aktų tekstais

Pagrindinis kontinentinės teisės šaltinis yra norminis aktas, kurio tekste (skyriuje, dalyje, straipsnyje) išdėstytos teisės normos. Rengiant ir priimant norminius teisės aktus, būtinai turima galvoje specifiniai teisės normų požymiai (j ateitį orientuojamas bendrasis pobūdis ir kt.) ir struktūra (kiekviena taisyklė privalo turėti nustatytas taikymo sąlygas ir valstybės apsaugą nuo pažeidimų). Tačiau teisės norma ir įstatymo straipsnis nėra tapatūs, o straipsnio struktūra nesutampa su normos struktūra. Viename norminio teisės akto straipsnyje (net viename norminiame akte) negali būti visa apimtimi išreikšti visi normos elementai. Rengiant, priimant ir išleidžiant norminį aktą, teisinė medžiaga pagal įstatymų leidybos technikos taisykles grupuojama tokiu būdu, kad aktas būtų kompaktiškas, jo nurodymai - lengvai suvokiami. Todėl rengiant įstatymo ar kito norminio akto projektą, jo tekstas skirstomas į skyrius, straipsnius, straipsnių dalis. Norminių aktų pradžioje dėstomos nuostatos, susijusios su visais po jų einančiais skyriais, su daugečiu ar net visomis tam tikros teisės šakos normomis. Artimų nurodymų atžvilgiu normų arba jų dalių jungimas į vieną straipsnį arba norminio akto skyrių leidžia išvengti kartojimosi ir ilgo dėstymo. Vienos teisės normos dėstymą įvairiuose norminiuose aktuose kartais lemia skirtinga institucijų, nustatančių įvairias teisės normos dalis, kompetencija. Pavyzdžiui, veterinarijos sanitarijos taisyklių pažeidimas numatytas administraciniame kodekse, o pačias taisykles nustato vietos savivaldybės.

Materialiosios ir proceso teisės normų yra įvairiuose norminių aktų straipsniuose ar net įvairiuose kodeksuose, todėl vienos normos elementai išdėstomi įvairiuose norminių aktų straipsniuose, ir atvirkščiai, vienas straipsnis gali turėti keleto normų dalių.

Teisės normų dalys, elementai norminių aktų straipsniuose, tekstų paragrafuose išdėstyti bendraisiais apibrėžimais, turinčiais keletą normos požymių. Logiškai ir privalomų laikytis nuostatų turintys apibrėžimai vadinami teisiniais paliepimais. Teisiniai paliepimai skirti reguliuoti tam tikros rūšies visuome-

niniu santykius, gali orientuoti veiksmus, poelgius, sudarančius teisinį elgesį.

Nors kai kurie teisiniai paliepimai turinio ir loginės sandaros atžvilgiu artimi teisės normai, tačiau jie negali būti taikomi neatsižvelgiant į bendrąsias įstatymų nuostatas. Tik tokius paliepimus sujungus su įstatymų nuostatomis bus teisės norma.

Daugelio teisinių paliepimų formulavimas griežtai priklauso nuo juose išreikštų teisės normų turinio. Tokios yra įgaliojamosios, įpareigojamosios ir draudžiamosios teisės normos. Draudžiamosios normos neretai yra iš ištisų teisės šakų, kurių ribų neperžengiant saugomos dispozicijos ir formuluojamos įvardijant draudžiamas veikas (baudžiamasis ir administracinis kodeksai) Sankcijomis saugomi platūs įvairių teisės šakų kompleksai. Tokios yra ir civilinio proceso kodekso nuostatos, reguliuojančios vykdymo procedūrą ir, kaip sankcija, jos susijusios su civilinės darbo, šeimos, administracinės, baudžiamosios teisės normomis

Įstatymų teisiniai paliepimai, išreiškiantys bendras daugeliu normų sankcijas, palengvina įstatymų leidėjo veiklą, nes naujo; teisės normos (dispozicijos) įtraukiamos į jau saugomų tam tikros sankcijos normų kompleksą.

Svarbią vietą tarp teisinių paliepimų užima teisės normų galiojimo ir jų taikymo sąlygų norminiai apibendrinimai. Tokio: yra įstatymų ir kitų teisės aktų bendrosios nuostatos dėl teisė: subjektų, jų rūšių ir teisinio statuso, norminių aktų veikimo sąlygų, jų įgyvendinimo tvarkos, teisinių ginčų sprendimo procedūros, įvairaus turto teisinio režimo ir panašiai. Tokie teisiniai paliepimai neretai atlieka normų funkcijas reguliuojant kai kuriuos institutus ir teisės šakas. Jie įgyvendinami teisės normomis, reguliuojančiomis konkrečių asmenų elgesį, ir kartu yra savarankiški teisinio poveikio sistemoje.

Atskirai kaip teisiniai paliepimai įstatymuose nustatomos pagrindinės piliečių teisės ir laisvės. Tokie paliepimai išdėstyti konstitucijoje arba specialiuosiuose teisės aktuose.

Išskirtinę vietą teisės ir įstatymų sistemoje užima teisiniai paliepimai, esantys konstitucijose ir kituose pagrindiniuose įstaty-

muose. Jie nėra tiesiogiai galiojančios normos ir juos reikia konkretinti paprastų įstatymų leidyba. Tais tikraisėkuros orientyrai, darantys tik netiesioginę įtaką teisės įgyvendinimui praktiškai, kadangi negalima įgyvendinti teisės įstatymo nustatyta tvarka, kol ši tvarka įstatymo dar nenustatyta. Taip pat negalima nubauti draudimo pažeidėjo, jeigu pasakyta, kad baudžiama pagal įstatymą, o įstatymas dar nepriimtas. Teisiniai paliepimai, kurių įgyvendinimo sąlygos ir tvarka nenustatyta teisės ir įstatymų sistemoje, yra deklaratyvūs.

Teisės normos ir įstatymų straipsniai nėra tapatūs ir dėl to, kad norminio akto tekstu nėra būdingas vaizdingumas, orientavimasis į visuotinę teisinę sąmonę, kreipimasis į visuomenės nuomonę. Pavyzdžiui, sakoma, nusikaltimai (vagystė, nužudymas, plėšimas) baudžiami, o iš tikrųjų baudžiamas nusikaltėlis. Vartojami ir sąlyginiai terminai, pavyzdžiui, jaunas specialistas. Kai kuriuose norminiuose aktuose jų prasmei sustiprinti abejonės asmens kalte aiškinamos kaltinamojo naudai. Kartais, kas uždrausta, vaizdingai apibūdinama kaip apskritai negalima, pavyzdžiui, nuosavybė negalibūti panaudota tikslais, prieštaraujančiais visuomenės interesams ir piliečių teisėms.

Teisinio reguliavimo veiksmingumui labai svarbu tobulinti, sisteminti įstatymus, dėstyti normas visiems suprantama kalba, tinkamai taikyti įstatymų kūrimo techniką. Sunku vadovauti teisės norma, kurios elementai išdėstyti keliuose norminiuose aktuose, o vėlesni pakeitimai ne visada sužinomi. Politinės ir moralinės tendencijos gali būti preambulėse, o tekste turi būti aiškios, nedviprasmiškos ir nepagražintos formulės.

Labai trukdo reguliuoti teisę norminių aktų tekstų prieštaravimai, sudarantys galimybę logiškai konstruoti tam pačiam atvejui ar santykiui skirtingo turinio teisės normas. Praktikai yra pavojingi įstatymų ir juos papildančių aktų, kuriais vadovaujasi pareigūnai, prieštaravimai.

Visose šalyse pastebima įstatymo raidės ir dvasios santykio problema. Įstatymų leidėjo mintys norminio akto tekste išreikštos ne visada tiksliai. Įstatymo tekstas ilgainiui sensta ir jo ter-

minai, apibrėžimai, sąvokos tampa siauros arba per plačios. Todėl teisės normų taikymas ir kitos įgyvendinimo formos turi būti kūrybiškos. Analizuojant konkrečią teisinę medžiagą, nustatčius hipotezę, dispoziciją ir sankciją, galima nustatyti kas, kada, kokiomis sąlygomis ir kokiam darbui įpareigotas, kam turi teisę, kokios prievartos priemonės galimos taikyti pažeidus normą. Gali būti, kad įstatymo tekste teisės norma išreikšta ir išdėstyta netiksliai, todėl norminio akto tekstas turi būti aiškinamas ne paridžiui, o siaurinant arba išplečiant.

VIII. Teisės aiškinimas

Teisės aiškinimas yra suvokiamas kaip tam tikras mąstymas siekiant suprasti teisės normų turinį ir išreiškiamas aiškinimo būdų visuma. Mąstymo rezultatas yra visuma samprotavimų, atitinkančių aiškinamų normų turinį. Toks aiškinimo suvokimas būdingas teisingam ir neteisingam plečiamajam, siaurinamajam ar adekvačiam aiškinimui.

Kitaip aiškinimas apibūdinamas kalbant apie oficialų ir neoficialų aiškinimą. Čia svarbu, koks subjektas pateikė aiškinimą ir ar šis privalomas kitiems subjektams. Oficialus aiškinimas padeda vienodai suvokti ir taikyti įstatymus ir šitaip užtikrinti bendrąjį teisėtumą.

Įstatymų ir kitų norminių aktų aiškinimas būdingas visoms teisinio reguliavimo sritims: teisėkūrai, teisės sisteminimo ir įvairioms jos įgyvendinimo formoms. Ypač svarbu teisingai aiškinti taikant teisę.

Teisės normos yra bendrojo abstraktaus pobūdžio, jos reguliuoja daugybę konkrečių ir visiškai skirtingų situacijų ir santykių. Situacijų įvairovė kelia daugybę teisės klausimų ir į juos reikia atsakyti aiškinant teisę. Teisės normų formulavimo lakoniškumas, speciali terminija, normų tarpusavio ryšiai, būtinybė atsižvelgti į kitas socialines normas ir vertinimus, o kartais įstatymų technikos trūkumai reikalingi aiškinti.

Siekiant teisingai aiškinti teisės normas, reikia gerai mokėti teisės kalbą, išmanyti teisės sistemą, nors norma sudaro teisės sistemos dalį ir susijusi su kitomis normomis. Tie ryšiai veikia normos turinį ir į juos reikia atsižvelgti. Teisės norma buvo kuriamą siekiant reguliuoti nereguliuotus santykiams, todėl reikia žinoti ir tų santykių esmę.

Teisės normos įgyvendinamos subjektų veiksniais, jų elgesiu tam tikroje socialinėje srityje. Jų elgesį veikia socialiniai veiksniai: politika, teisinė sąmonė, moralė ir reguliuojant santykius teisės normos su šiais veiksniais sąveikauja. Aiškinant teisę, tokius ryšius reikia išmanyti.

Taigi aiškinant teisės normą jos prasmė nustatoma išmanant teisės formulavimo kalbą, jos sisteminius ryšius, atsiradimą ir funkcionavimą. Šias žinių rūšis atitinka aiškinimo būdai: kalbinis (gramatinis), sisteminis, loginis, istorinis ir funkcinis. Naudojama ir turininga pačios normos medžiaga ir, operuojant logikos dėsniais, atskleidžiamas normos turinys. Tokio loginio aiškinimo būdo dažnai pakanka. Aiškinant reikia vadovautis formaliąja ir dialektine logika. Kiekvieną teiginį būtina pagrįsti ir įrodyti.

Normos aiškinimas, kaip pažinimo procesas, yra ne tik objektyvus, bet ir subjektyvus, nes tai atlieka konkretus subjektas ir rezultatai išreiškiami subjektyviomis mąstymo formomis (sąvokomis, samprotavimais).

Aiškinimas gali būti statinis ir dinaminis. Statiniu požiūriu teisę suprantama kaip stabili ir apibrėžta. Todėl aiškintojas neturi koreguoti, keisti įstatymo prasmės. Dinaminiu būdu aiškintojas stengiasi maksimaliai priartinti įstatymą prie gyvenimo jį pritaikydamas ir būtiniais atvejais koreguodamas.

Kai visuomeninis ir politinis gyvenimas stabilus, nėra pasekusių įstatymų, teisinės valstybės teisė stabili ir apibrėžta ir aiškintojas neturi koreguoti, keisti įstatymo pagal kieno nors interesus, o turi nustatyti įstatymų leidėjo suteiktą prasmę.

1. Aiškinimo būdai

Teisės teorijos moksle žinomi tokie aiškinimo būdai: kalbinis (gramatinis), istorinis (istorinis politinis), sisteminis, loginis, teleologinis (tikslinis), specialus teisinis, funkcinis. Bendrai pripažįstami trys pirmieji.

Kalbinis aiškinimo būdas remiasi kalbos mokėjimu, sintaksės, morfologijos taikymu ir taisyklingu žodžių vartojimu. Nusta-

tant terminų ir žodžių prasmę, reikia turėti galvoje žodžių ir posakių daugiareikšmiškumą (polisemantiką). Įstatymų leidėjasi daugelio žodžio reikšmių išrenka vieną ir suteikia žodžiui. Pagrindinė kalbinio aiškinimo būdo taisyklė — nustatyti žodžių reikšmę atsižvelgiant į straipsnio kontekstą arba norminio akto turinį.

Teisės moksle yra nustatytos žodinio aiškinimo taisyklės:

- 1) žodžiams ir posakiams reikia suteikti prasmę, kurią jie turi literatūrinėje kalboje, jeigu nėra pagrindo interpretuoti kitaip;
- 2) įstatymų leidėjo nustatytus terminus vartoti nustatyta prasme;
- 3) įstatymų leidėjo nustatytų tam tikros teisės šakos terminų negalima be pagrindo vartoti kitose teisės šakose;
- 4) jeigu įstatyme nenustatyta termino prasmė, žiūrima, kaip jis vartojamas teisės moksle ir teisės praktikoje;
- 5) identiškoms to paties įstatymo formuluotėms negalima suteikti įvairios prasmės, jeigu tai neišplaukia iš paties įstatymo;
- 6) be pagrindo negalima suteikti įvairiems terminams vienos prasmės;
- 7) neleistinai konkrečius žodžius laikyti nereikalingais.

Sisteminis aiškinimo būdas nulemtas pačių normų sisteminio pobūdžio (sisteminių savybių). Siekiant nustatyti teisės normos prasmę, reikia išmanyti jos ryšius su kitomis normomis. Pirmiausia nustatoma normos vieta teisės sistemoje, teisės šakoje, institute. Paskui nustatomos logiškai su norima išaiškinti norma susijusios normos ir žinios apie jų turinį panaudojamos aiškinamos normos esmei tikslinti. Reikia atsižvelgti į funkcinį teisės normų ryšį, veikiančius aiškinamos normos prasmę. Tokie ryšiai yra: a) aiškinamos normos ryšys su norma, vienokiškai ar kitoki būdu atskleidžiančia aiškinamoje normoje vartojamo termino reikšmę; b) bendrųjų ir specialiųjų normų ryšiai — specialiosios normos riboja bendrųjų normų veikimos sritį, nustato išimtis, esant specialiajai normai, bendroji netaikoma (*lex specialis derogat legi generali*); c) siunčiamųjų normų straipsnių ryšiai — siunčiamasis straipsnis rodo, kad jame normos formuluotane išsamiai, todėl, siekianti išaiškinti siunčiamąjame straipsnyje esančią normą, būtina nagrinėti straipsnį, į kurį siunčiama; d) ryšiai artimo turinio, vienas rūšių normų, ne

susijusių su bendrąja ir specialiąja normomis, — artimo turinio normos lyginamos ir jas galima tiksliai atriboti, išaiškinti jų skiriamuosius požymius (pvz., aiškinant šmeižtą ir įžeidimą, jie lyginami ir randami jų skiriamieji požymiai).

Loginis aiškinimo būdas yra toks mąstymo procesas, kai normos aiškintojas loginiais metodais nagrinėja normos medžiagą, sukonkretina, priartina prie gyvenimo situacijų abstraktų normos pobūdį. Loginės analizės būdu bendrosios ir abstrakčios sąvokos konkretinamos pagal konkrečią situaciją ir konkrečius subjektus.

Valstybės institucija, įgaliota leisti norminius aktus, gali juos ir aiškinti, jeigu tokia teisė neatimta įstatymo. Tai, kad įstatyme nebaigtos įvardyti kokios nors aplinkybės ir pasakyta: ir kitos ar kiti atvejai, reiškia, kad įstatymų leidėjas įgalioja aiškinantį ar taikantį normą asmenį išplėsti įvardijimą pagal įvardytų aplinkybių analogiją.

Istorinio aiškinimo būdo paskirtis - nustatyti teisės normos prasmę pagal jos atsiradimo sąlygas ir aplinkybes. Aiškintojas naudojasi savo turimomis konkrečių istorinių sąlygų, aplinkybių ir priežasčių, dėl kurių norma buvo išleista, žiniomis, kad nustatytų, ko norėjo pasiekti įstatymų leidėjas tomis sąlygomis. Šaltiniai, iš kurių galima nustatyti sąlygas ir aplinkybes bei įstatymų leidėjo tikslą, įvairūs: norminių aktų projektai, aiškinamieji projekto raštai, posėdžių protokolai, pranešimai, diskusijos. Reikia atsiminti, kad tos pačios priežastys ir tie patys tikslai gali lemti nevienodo turinio aktų išleidimą, nes tų pačių tikslų galima pasiekti skirtingomis teisinėmis priemonėmis.

Istoriniu aiškinimo būdu galima nustatyti, kad norma jau neveikia, nes nėra tų santykių, kuriems ji buvo skirta; neveikia tam tikros jos nuostatos ir normą būtina koreguoti.

Istoriškai aiškinant taikomas lyginamasis metodas, ypač aiškinantis naują normą. Naujoji norma lyginama su buvusią senąja ir tada geriau suvokiamas naujosios turinys. Naujoji norma lyginama su jos projektu ir tada matyti, ko norėta pasiekti projekto pataisomis (plėsti ar siaurinti teises ir pareigas, griežtinti ar lengvinti atsakomybę).

Funkcinis aiškinimo būdas yra pagrįstas veiksmų ir sąlygų, kuriomis veikia ir yra taikoma aiškinama norma, žinojimu. Šį būdą būtina plačiai taikyti kuriant naują teisės sistemą (rinkos ekonomikos, kai senos normos nustoja veikti).

Pagal apimtį aiškinimo būdas gali būti paraidinis, plečiamasis ir siaurinamasis. Aiškinant paraidžiui tikrasis normos turinys, nustatytas visais reikiamaais būdais, sutampa su paprastai skaitant tekstą gautu rezultatu (įstatymo prasmė ir raidė sutampa). Kai aiškinama plečiant, tikrasis normos turinys yra platesnis už raidinį formulavimą, o kai aiškinama siaurinant, turinys yra siauresnis. Vienas ar kitas rezultatas gaunamas taikant visus aiškinimo būdus, pavyzdžiui, aiškinant paraidžiui, turtas, sutuoktinių įgytas esant susituokus, yra bendra nuosavybė, nes šitaip sakoma normoje, bet kitame straipsnyje pasakyta, kad asmeninio naudojimo daiktai, įgyti esant susituokus, yra sutuoktinio, kuris jais naudojasi, nuosavybė. Vadinasi, ne visi daiktai yra bendra sutuoktinių nuosavybė.

Plečiamasis ir siaurinamasis normų aiškinimas galimas tik nustačius tikrojo normos turinio ir teksto išraiškos neatitikimą. Jeigu įstatymų leidėjas pavartojo žodį ar posakį, pažymintį kalboje plačią ar siaurą sąvoką, kurią iš tikrųjų turėjo galvoje įstatymų leidėjas, formuluodamas teisės normą, ir kuri išplaukia iš jos konteksto, galima taikyti siaurinamąjį arba plečiamąjį aiškinimą.

Siaurinamasis ar plečiamasis aiškinimas gali išplaukti ir iš sisteminimo. Pavyzdžiui, įprastas nakties laiko apibrėžimas ne visada sutampa su priimtu astronominiu jo supratimu.

Siaurinamasis aiškinimas galimas esant specialiajai normai, ribojančiai bendrosios normos veikimo sritį ir darančiai išimtį.

Plečiamasis aiškinimas galimas, kai nebaigta vardyti (sąlygų, aplinkybių), ir negalimas, kai baigta vardyti. Neleistinas siaurinamasis nebaigto įvardijimo aiškinimas. Negalima plečiant ar siaurinant aiškinti legaliai apibrėžtų terminų (legalių definicijų), jeigu aiškinant apibrėžimas plečiamas ar siaurinamas.

2. Aiškinimo pagal subjektus rūšys

Subjektas gali būti bet kuris asmuo, bet jo pateikiamas normos teisinės prasmės aiškinimas teisės taikytojams negalioja. Atsižvelgiant į subjektus aiškinimas yra oficialus ir neoficialus. Oficialiai gali aiškinti valstybės įgalios institucijos ir jų aiškinimas kitiems yra privalomas.

Savo ruožtu oficialus aiškinimas skirstomas į autentišką ir deleguotąjį. Autentišką aiškinimą atlieka institucija, išleidusi norminį aktą, ir jai specialių įgaliojimų nereikia. Teisė sutampa su teisėkūra, institucija gali aiškinti savo išleistą norminį aktą.

Deleguotasis aiškinimas pagrįstas įstatymu, suteikiančiu teisę institucijai aiškinti kitų institucijų išleistus aktus.

Oficialus aiškinimas gali būti kazualinis arba norminis. Kazualinis taikomas konkrečiam atvejui, konkrečiai bylai. Kazualinio aiškinimo aktas žemesnėms institucijoms pateikia pavyzdį, kaip reikia suprasti ir taikyti įstatymą. Žemesnės instancijos visada atsižvelgia į aukštesnių instancijų praktiką aiškinant ir taikant įstatymus. Šitaip yra daroma teismų praktikoje. Norminis aiškinimas skirtas atitinkamos kategorijos byloms remiantis atitinkamomis normomis išspręsti. Norminiu jis vadinamas todėl, kad yra norminamojo pobūdžio ir formaliai privalomas nagrinėjant bylą išaiškintos normos pagrindu. Čia nurodoma, kaip reikia suprasti ir taikyti kitas teisės normas. Pavyzdžiui, aukščiausiasis teismas nutarime išaiškina, kaip turi būti nagrinėjamos tam tikros kategorijos bylos ir kaip reikia suprasti atitinkamus kodekso straipsnius.

Neoficialų aiškinimą atlieka mokslo įstaigos, advokatai, kiti teisininkai. Jų aiškinimas kitiems neprivalomas. Tokio aiškinimo reikšmė priklauso nuo aiškintojo autoriteto ir argumentų bei išvadų pagrindimo. Neoficialaus aiškinimo atmaina yra doktrininis aiškinimas monografijose ir moksliniuose straipsniuose. Čia pateikiamais komentarais gali naudotis oficialaus aiškinimo subjektai. Autorių argumentai ir samprotavimai gali būti naudingi teisės praktikai.

Aiškinimo rezultatai gali būti išreikšti samprotavimais apie teisės normas turinį, jos teisiniu vertinimu ir aiškinamosiomis normomis. Samprotavimu, analizuojant teisės normos turinį, kas nors vertinama arba neigiamas adels subjektų, situacijų, paliepimų, draudimų, leidimų veikti. Teisiškai vertinant aiškinimo rezultatus derinama su teise kvalifikacija.

Interpretacinės normos yra institucijos, turinčios teisę oficialiai aiškinti teisę, aiškinimo rezultatas. Toks aiškinimas vadinamas norminiu, nes formuluojamas normos pavidalu, nurodant kitiems subjektams, kaip reikia suprasti ir taikyti įstatymą.

IX. Teisės normos ir jų rūšys

Teisės moksle yra skirtingų teisės sampratų (normatyvinė, sociologinė (sociotarinė), etatistinė ir kt.). Teisės taikymui ir kitoms teisės įgyvendinimo formoms didžiausią reikšmę turi teisės kaip normų sistemos samprata.

Teisės norma, vadinamoji bendroji elgesio taisyklė, yra nustatyta arba sankcionuota valstybės ir saugoma nuo pažeidimų valstybės prievartos priemonėmis. Norma yra taisyklė, orientuota į ateitį. Skirtingai nuo komandų, paliepimų, potvarkių konkrečiais klausimais, norma adresuota ne pavieniui asmeniui, o visai asmenų grupei. Normos galiojimas nesibaigia jos įvykdymu, nes ji skirta neribotam skaičiui atvejų. Pritaikytav visuomeniniams santykiams ir pasibaigus žmonių elgesiui, ji toliau galioja.

Nuo kitų socialinių normų teisės normos skiriasi nenutraukiamu ryšiu su valstybe, nustatančia arba sankcionuojančia teisės normas ir saugančia jas nuo pažeidimų.

Teisės norma yra bendrojo pobūdžio. Ji nustato tipinius gyveninio situacijų bruožus, rūšinius požymius visuomeninių santykių ir jų dalyvių, kurių elgesį ji reguliuoja. Pati taisyklė išreiškia bendrąją formą kaip elgesio modelis. Bendrąją formą nustatytos ir prievartos priemonės, taikytinos jos pažeidėjams.

Teisės norma skirta reguliuoti ne konkretų vienintelį santykį, o santykių rūšį ir tuo ji skiriasi nuo teisės taikymo aktų. Sprendimas byloje yra normos pritaikymas individualiam atvejui ir santykiui, todėl visada yra konkretus asmuo, jo teisių ir pareigų turinys.

Teisės norma yra adresuota grupei asmenų, kuriems būdingi rūšiniai požymiai (piliečiai, tėvai, sutuoktiniai, tam tikra institucija). Skirtingai nuo potvarkio, adresuoto tiksliai nustatytiems

asmenims ir galiojančio, iki jis įvykdomas (perduodamas turtas, išmokama premija, baigiama statyba ir pan.), teisės norma įvykdimu nesibaigia. Ji skirta ateičiai tuo atžvilgiu, kad apskaičiuota ne tik esamam atvejui (santykiui), bet santykių rūšiai, daugeliui bendrąja forma apibrėžtų atvejų ir santykių (sutarčių, santuokos sudarymui, turto perdavimui) ir įgyvendinama kiekvieną kartą, kai tik atsiranda joje numatytų situacijų ir aplinkybių.

Teisės norma, kaip ir pati teisė, reguliuoja žmonių elgesį esant santykiams, kurių dalyvių ryšiai yra tarpusavio teisės ir pareigos (teisės — valstybinis tam tikro elgesio užtikrinimas; pareigos — tam tikro elgesio būtinumas, jo nesilaikymas yra pažeidimas ir tada laikomos prievartos priemonės). Toks visuomeninių santykių reguliavimo būdas ir žmonių elgesio reguliavimas yra specifinis teisės įgyvendinimo bruožas.

Teisės normai valstybė suteikia privalomąjį pobūdį. Kai rutuliojantis visuomeniniams santykiams susidaro jos įgyvendinimo sąlygos, santykių dalyviams atsiranda konkrečių teisių ir pareigų, sudarančių teisinį santykį. Norma, kaip teisinio santykio modelis, apskritai nustato galimą vienos būsimo santykio šalies elgesį (autorius turi teisę reikalauti neliesti jo kūrinio, darbuotojas — gauti atostogų), o kitos šalies — teisinę pareigą atlikti kokius nors veiksmus arba susilaikyti nuo jų (administracija privalo suteikti atostogų, be autoriaus sutikimo negalima daryti jo kūrinio pakeitimų).

Teisės normos yra nustatomos arba sankcionuojamos kompetentingos valstybės institucijos. Normoje išreiškiama valstybės valia, kaip turi būti reguliuojami vienos ar kitos rūšies visuomeniniai santykiai. Valstybės valia adresuota visuomeninių santykių dalyviams ir šie privalo derinti savo elgesį su normoje nustatyta pareiga ar draudimu. Norma išleidžiama galimoms gyvenimo situacijoms, kai galima pasirinkti elgesio variantus, todėl visuomeninių santykių dalyviams, galintiems pasielgti įvairiai, nurodomas reikalaujamas privalomas variantas.

Specifinis teisės normos bruožas yra valstybės apsauga. Pareigos nevykdymas ar draudimo pažeidimas sukelia valstybės prie-

vartos priemonės taikymą. Šiuo požymiu teisės norma skiriasi nuo moralės, visuomeninių organizacijų ir kitų socialinių normų bei nuo kai kurių valstybės institucijų aktuose esančių kreipimųsi ar kvietimų.

Valstybės prievartos priemonės, taikomos normų pažeidimo atvejais, yra įvairios. Jomis siekiama atkurti pažeistą teisę arba priversti atlikti neatliktą pareigą ir nubausti pažeidėją.

Kiekviena teisės norma nustato elgesio taisyklę, neatsiejamai susijusią su jos įgyvendinimo sąlygomis ir prievartos priemonėmis, kad būtų laikomasi jos reikalavimų. Šie reikalavimai (elementai, atributai) sudaro normos struktūrą. Normos struktūrą galima pavaizduoti tokiu būdu: piliečiui privalu laikytis valstybės įstatymų, kitaip valstybė taikys teisės normų pažeidėjui prievartos priemones. Konkretinant šiuos reikalavimus tam tikromis normoms, galima nustatyti: kas ir kokiomis sąlygomis turi laikytis normos, būtent ką reikia daryti siekiant ją įgyvendinti, kokiomis priemonėmis valstybė saugo ją nuo pažeidimų.

Normos struktūroje skiriama: hipotezė (nustatomi asmenys, kuriems adresuota norma, ir aplinkybės, kuriomis ji įgyvendinama), dispozicija (pati elgesio taisyklė, nustatanti teisinio santykio šalių teises ir pareigas), sankcija (valstybės prievartos priemonės už dispozicijos pažeidimą). Teisės normos struktūra yra neatsiejamas elgesio taisyklės ryšys su jos taikymo sąlygomis ir ribomis bei apsaugos būdais.

Kai kurių autorių nuomonė, kad teisės normos susideda tik iš dviejų dalių, pagrįsta teisės normų ir norminių aktų kai kurių straipsnių painiojimu. Užmiršamas teisės sistemiškumas, neat-siejamas elgesio taisyklės ryšys su jos įgyvendinimo sąlygomis ir apsaugos nuo pažeidimų būdas.

Teisės struktūroje išreikštos teisės savybės, skiriančios ją nuo kitų socialinių reguliatorių. Hipotezėje nustatomos galimos, tipinės, ginčo atveju įrodomos aplinkybės, kuriomis norma įgyvendinama. Hipotezė ir dispozicija adresuotos santykių dalyvių protui ir valiai bei situacijoms, kai galima pasirinkti įvairius elgesio variantus, tačiau nustatomas variantas, atitinkantis teisėje

išreikštą valstybės valią. Sankcija reiškia valstybės gebėjimą priversti laikytis normos reikalavimų ir atkurti ją pažeistą.

Teisės normų struktūra pagrįsta normų tarpusavio ryšiais ir sistema. Sistemiškumas yra esminė teisės savybė — teisės normos neatsiejama tarpusavyje susijusios ir nustatytais aspektais pasireiškia kaip dispozicijos, turinčios savo hipotezes ir sankcijas, kitais atvejais reiškiasi kaip kitų normų hipotezių ir sankcijų elementai. Vienos normos sankcija tampa dispozicija, pažeidus saugomą normą ir taikant pažeidėjui prievartos priemonę; hipotezė taip pat atitinkamu aspektu tampa dispozicija, nurodanti, ko-kiomis aplinkybėmis reikia pripažinti teisinę reikšmę (eismo taisyklių laikymasis yra pareiga (dispozicija), o policijos bauda — sankcija už pareigos nevykdymą).

Administracinės teisės pažeidimų bylose pareigūnai vertina tą pačią normą kitu aspektu: pažeidimo aprašymas bus hipotezė, dispozicija bus pareiga taikyti baudą įstatymo nustatyta proceso forma, ir neperžengiant nustatytų ribų; šios pareigos užtikrinimo būdas (sankcija) bus neteisėtai ir nepagrįstai priimto nutarimo byloje panaikinimas ir asmeninė pareigūno atsakomybė už neveiklumą ar neteisingą įstatymo taikymą.

Su teisės sistema yra susijusi teisės normų specializacija. Baudžiamoji teisė ir procesas, civilinis procesas nustato sankcijas ir jų taikymo tvarką. Neperžengiant tos pačios teisės šakos ribų į atskirus institutus išskirtos normos, nustatančios sankcijas (turitinė atsakomybė civilinėje teisėje, drausminė — darbo teisėje). Iš-tisus normų kompleksus saugo bendroji sankcija. Kai kurioms normoms nustatytos bendrosios taikymo sąlygos (nustatyti teisės subjektai, jų statusas, normų galiojimas laiko, erdvės atžvilgiu, asmenims, įvairių rūšių turto teisinis režimas). Tokios bendroskai kurių normų nuostatos apima ir kiekvieną, t. y. susijusios su kiekviena.

Teisės normų rūšys. Pagal hipotezių ir dispozicijų turinio ypatybę teisės normos klasifikuojamos atsižvelgiant į jų galiojimo apimtį. Šakinė teisės normų klasifikacija pagal teisinio turinio dalyką, t. y. pagal normos reguliuojamų santykių rūšis, yra

pati svarbiausia. Ši klasifikacija yra teisės sistemos, jos padalijimo į šakas ir institutus pagrindas. Praktiškai ši klasifikacija palengvina parinkti normą, kurią reikia taikyti esamiems santykiams ir esamam atvejui sureguliuoti, o tobulinant įstatymus, sudaro prielaidas kodifikuoti.

Teisės normos skirstomos į privatinės ir viešosios teisės normas. Vienos normos gina pavienių asmenų ir jų junginių interesus (pilietinės visuomenės sritis), o kitos reguliuoja valstybės, jos institucijų, pareigūnų veiklą (valdžios santykių, valdymo, teisingumo sritis).

Civilizuotoje visuomenėje, kuri pagrįsta asmens teisėmis ir laisvėmis, autonomija, iniciatyva ir verslu, teisėtų interesų gynimui yra reikšmingos normos, reguliuojančios turtinius, sutartinius, kredito santykius, ir civilinio proceso normas. Plečiantis prekių apyvartai, atsiranda naujų teisės šakų: komercinės teisės, vekselių, bankų, draudimo, akcinių bendrovių ir kitos.

Pilietinės visuomenės ir valstybės skirtybės lemia jų buvimą ir esmines veiklą reguliuojančių teisės normų savybes. Valstybės institucijos ir pareigybės, kuriamos teisės pagrindu, gyvuoja ir veikia neišeidamos už teisės normų ribų. Joms suteikiama kompetencija, nustatoma veiklos ribos ir tikslas. Pilietinės visuomenės narių gyvavimo teisė nelemia. Piliečiai yra teisinūs, t. y. gali sudaryti įvairias sutartis, išskyrus draudžiamas. Piliečiams leista viskas, kas nedraudžiama, o pareigūnams leista tik tai, kas nurodyta įsakyme arba išplaukia iš jų kompetencijos. Pilietis turi teisę naudotis gėrybėmis, kurias jis savo nuožiūra realizuoja arba nerealizuoja. Pareigūnams ir valstybės institucijoms suteikta kompetencija tikslui pasiekti. Piliečių laisvė pasirinkti poelgius, priimti sprendimus, turinčius teisinę reikšmę, ribojama draudimo atlikti tik neteisėtus veiksmus. Pareigūnų nuožiūra priimant teisinius sprendimus apribota įstatymo nustatytais kriterijais ir tikslu, kuriam pasiekti įsteigta pareigybė. Piliečių santykiai grindžiami lygybe, autonomija, koordinacija ir nustatomi sutartimis. Viešosios teisės normos subjektams nustatomi subordinacijos santykiai.

Privatinės yra civilinės, šeimos, darbo teisės normos. Viešosios teisės yra konstitucinės, administracinės, finansų, baudžiamosios ir kitos teisės normos.

Svarbią reikšmę turi teisės normų klasifikavimas pagal jų poveikio asmenims būdus (suteikia teises, skiria pareigas, nustato draudimus). Besikuriančios teisės šaltiniai buvo sutartys. Apibendrinant sutartis sukurtos teisės normos, nustatančios įvairių teisinių santykių turinį. Pagal teisinių santykių turinį, kurio modelis yra dispozicija, šios normos skirstomos į įgaliojamąsias ir įpareigojamąsias. Socialinė įgaliojamųjų normų prasmė — suteikti piliečiams ir kitiems teisės subjektams tam tikro elgesio galimybę, garantuotą atitinkamomis kitų asmenų pareigomis. Tokios yra, pavyzdžiui, teisė į darbą, darbo užmokestį, poilsį, švietimą, turtinės teisės ir kitos. Įpareigojamųjų normų tikslas — nustatyti privalomą reikalaujamą elgesį. Tokios yra civilinės, darbo, šeimos, administracinės ir kitos pareigas nustatančios normos.

Išskirtinės teisės sistemoje yra draudžiamosios, t. y. nustatančios teisės pažeidimų sudėtį ir sankcijas, normos. Draudžiamosiomis normomis saugoma teisėtvara, įspėjama ir užkertama visuomenei pavojinga ar žalinga veikla. Jos nustato veiksmus ir aplinkybes, kuriuos teisė siekia ne reguliuoti, o tik numatyti ir užkardyti. Kai kurie draudimai skiriami tiksliai apibrėžtam aplinkybių ratui (pvz., vairuotojams gerti alkoholį vairuojant automobili). Dauguma draudimų (žudyti, vogti, prievartauti, šmeižti) adresuoti visiems ir kiekvienam bet kurioje situacijoje.

Skirtingai nuo įpareigojamųjų ir įgaliojamųjų normų, draudimai yra besąlyginiai, nes teisė nustato ne jų įgyvendinimo sąlygas, o tik retas išimtis, kai leidžiama pažeisti teisinį draudimą (neišvengiamas būtinumas, būtinoji gintis).

Piliečio teisiniame statuse draudimą atitinka ne jo teisnumas ir veiksnumas, o įstatymo pripažinimas gebėjimo atsakyti už teisės pažeidimą (pakaltinamumas). Pažeidus draudimus, juos saugančios sankcijos įgyvendinamos tik teisiniais santykiais, bet pats draudimas galioja už teisinių santykių ribų ir neįpareigoja, o uždraudžia. Draudimai yra skirti ne kiekvienam, o tiems asmenims,

kurie linę vykdyti neteisėtą veiką ir susilaiko tik bijodami sankcijų. Todėl dauguma baudžiamojo ir administracinės teisės pažeidimų kodeksų ir kitų norminių aktų draudimų išreikšti ne kaip paliepimai, o kaip nurodymai bausti už neteisėtą veiklą.

Teisės normų skirstymas į įgaliojamąsias, įpareigojamąsias ir draudžiamąsias lemia ir jų formulavimą norminiuose teisės aktuose. Nors bet kuri norma yra išankstinio įpareigojamojo pobūdžio, bet daugelio normų turinyje nustatyta tik teisė arba pareiga, arba draudimas.

Normos skirstomos į apibrėžtas ir santykiškai apibrėžtas. Toks skirstymas rodo jų adresatų elgesio teisinio reglamentavimo laipsnį ir rūšį, jų savarankiškumą įgyvendinant normas. Įvairus apibrėžtumo laipsnis gali būti būdingas hipotezėms, jeigu nustatant teisės normų įgyvendinimo sąlygas numatyta galimybė pasirinkti juridinius faktus, ir dispozicijoms, jeigu nurodyti alternatyvūs elgesio variantai. Su tuo yra susijęs teisės normų skirstymas į imperatyvias ir dispozityvias, apibūdinančias hipotezės ir dispozicijos ryšį. Jeigu tarp aplinkybių, lemiančių teisės normų įgyvendinimą, nurodytas teisinio santykio dalyvių sprendimas dispozicijos pagrindu (būti ar ne šiam santykiui) arba jiems suteikta teisė nustatyti, sukonkretinti būsimas teises ir pareigas (koks bus būsimas teisinis santykis turinys), tokios normos priklauso prie dispozityvių. Jeigu ir teisinio santykio atsiradimo pagrindas, ir jo turinys tvirtai ir detalai nustatyti norminiame akte, tai normos priklauso prie imperatyvių. Esmės atžvilgiu visos dispozityvios normos yra įgaliojamosios, nes teisių turėtojas gali jomis pasinaudoti arba nepasinaudoti, tačiau jose yra apskaičiuotas apibrėžtumo laipsnis, teisės atsiradimo ir taikymo sąlygos, teisės ribos, jų pasiekimo tvarka.

Teisės normų skirstymas į imperatyvias ir dispozityvias rodo įvairių visuomeninių santykių reglamentavimo smulkmeniškumo laipsnį, teisę taikančioms įstaigoms laisvos nuožiūros leidimą arba neleidimą ir atsirandančių teisinių santykių dalyviams - leidimą arba neleidimą pasirinkti elgesio variantus. Nemažai santykių ir jų dalyvių elgesį nustato imperatyvių ir dispozityvių normų kom-

pleksas. Įvairias jų susiejimo formas ir būdus lemia būtinybė tiksliai suderinti daugybės visuomeninių santykių įvairių aspektų teisinį reglamentavimą (ypač teisių, susijusių su materialiujų gėrybių disponavimu, valstybės prievartos taikymu, visuomeninių santykių dalyvių laisve, savarankiškumu ir aktyvumu).

Teisės normų imperatyvumo išraiškos forma yra kategoriškai paliepiamai, apibrėžtumas (terminai, apimtys, periodiškumas, procentai ir pan.) ir kokybiškumas (turto rūšių įvardijimas, veiksmų aprašymas, jų atlikimo tvarka ir pan.), teisės normos taikymo sąlygos ir įgyvendinimo būdai, nenurodytų veiksmų draudimas.

Teisės normų dispozityvumas pasireiškia galimybe elgtis kitaip, nei nustatyta normoje, užsibrėžti norimą pasiekti tikslą ir panašiai. Savotiškai išsiskiria blanketinės normos, paprastai esančios imperatyvios, bet jų dispozicijoje yra kintamas elementas — taisyklės, esančios periodiškai atnaujinamuose aktuose (eismo taisyklės, techninės normos, natūralaus sumažėjimo normos ir pan.). Taikant blanketinės normas, reikia atsižvelgti į aktą, kur į blanketinių normų dispoziciją įtrauktos atitinkamos taisyklės, išleidimo laiką. Kai kurių blanketinių normų negalima taikyti be moralės kriterijų, pavyzdžiui, atsakomybės už įžeidimą.

Hipotezėje nustatomos normos galiojimo ir taikymo ribos (apimtis), o dispozicijoje — reguliuojamojo poveikio žmonių elgesiui ir visuomeniniams santykiams būdas, tuo tarpu sankcijoje yra normos apsaugos nuo pažeidimų būdas. Sankcija yra norminis valstybės prievartos priemonių, taikomų teisės pažeidimų atveju, kompleksas ir kartu pateikia teisinį tų pažeidimų vertinimą.

Pagal teisėtvarkos apsaugos būdą sankcijos skirstomos į dvi pagrindines rūšis: teisės atkūrimo (prievartinis pareigų atlikimas, teisių atkūrimas) ir baudžiamąsias (numatančias pažeidėjų teisių ribojimą, specialių pareigų skyrimą, oficialų pasmerkimą).

Teisės atkūrimo sankcijomis saugomos teisės normos, kurių pažeidimopadarinius galima pašalinti ar sumažinti valstybės prievartos priemonėmis. Šios sankcijos absoliučios arba jų dydis nustatytasi anksto žinomomis ribomis. Jos taikomos, iki bus ar-

kurtos pažeistos teisės, atliktos neatliktos pareigos, likviduota neteisėta padėtis (neteisėto įsakymo atleisti iš darbo panaikinimas, tarnautojo grąžinimas į darbą, priverstinės pravaikštos apmokėjimas, neįvykdyto sprendimo įvykdymas).

Baudžiamosios sankcijos taikomos už nusikaltimus. Jos yra santykiškai apibrėžtos ir nustato arba prievartos priemonių alternatyvą (pataisos darbai arba bauda), arba jų ribą (kalėti iki dviejų metų arba nuo dviejų iki penkerių metų), arba galimybę taikyti pagrindinę ir papildomą bausmes. Santykinį šių sankcijų apibrėžtumą lemia būtinumas taikant teisės pažeidėjui konkrečią bausmę atsižvelgti į kaltės formą, pažeidimo padarinius, asmens savybes ir panašiai. Be to, galioja taisyklė, kad griežtesnė bausmė apima lengvesnę, nėra aritmetinės bausmių sudėties.

Dauguma teisės normų, numatančių sankcijas, taikomos ypatinga proceso forma, užtikrinančia tiesos nustatymą byloje, nuosprendžio teisėtumą ir pagrįstumą. Proceso forma taikoma įgyvendinant ir daugelį kitų normų. Atsižvelgiant į tai yra skiriamos materialiosios teisės normos (šitaip vadinamos normos, nustatančios teisių, pareigų ir draudimų turinį, skirtos tiesiogiai reguliuoti visuomeninius santykius) ir proceso normos (nustatančios materialųjų normų apsaugos ir įgyvendinimo procedūrą).

Materialiosios teisės normos reguliuoja socialinius, politinius, turtinius santykius. Jos nustato pagrindines asmens teises ir pareigas, reguliuoja jo turtinius santykius su kitais žmonėmis, įvairiais visuomeniniais junginiais ir valdžios bei valdymo institucijomis. Materialiosios normos taip pat nustato valstybės institucijų struktūrą, kompetenciją ir santykius.

Proceso normos įtvirtina materialiosios teisės normose nustatytų teisių įforminimo ir gynybos tvarką, taip pat valstybės institucijų ir pareigūnų veikimo taikant teisės normas tvarką.

Materialiosios normos sudaro visuomenės ir valstybės teisinį pagrindą. Proceso normos nustato materialųjų normų apsaugos, jų gynybos ir pažeistų teisių atkūrimo būdus, užtikrina visuomenėje ir valstybėje teisėtumo režimą.

Teisės normų klasifikavimas kartais siejamas su norminių aktų teisine galia, valstybės institucijų kompetencija. Toks klasifikavimas tinka sąjunginėms valstybėms, nes jose centrinių (sąjungos) institucijų teisės normos pirmauja, kai sąjungos narių normos prieštarauja sąjunginėms normoms.

Vadovėliuose normos kartais skirstomos į reguliacines ir apsaugines. Toks skirstymas ginčytinas, nes ta pati norma vienu atveju yra reguliacinė, o kitu atveju — apsauginė. Teisinis visuomeninių santykių reguliavimas būtinai apima ir jų apsaugą. Valstybės prievartos taikymas siekiant teisės apsaugos yra detalai reguliuojamas ir yra tikslesnis nei kitose valstybės aparato veiklos srityse.

Kai kurių teisės teoretikų siūlymas skirstyti teisės normas į definicines, aprašomąsias, siunčiamąsias bus ne teisės normų, o norminių teisės aktų straipsnių klasifikavimas.

X. Teisės sistema

Teisės literatūroje vyrauja nuomonė, kad teisės sistema — tai ekonominės ir socialinės santvarkos nulemta teisės struktūra, išreiškianti vidinį teisės normų suderinamumą ir kartu jų skirstymą pagal šakas ir institutus. Teisės sistema susidaro ne spontaniškai, o sąveikaudama su esamais visuomeniniais santykiais. Esama socialinė visuomenės ir valstybės santvarka galiausiai nustato tam tikrą teisės sistemą.

Teisės sistema parodo, iš kokių dalių susideda teisė ir kaip tos dalys tarpusavyje sąveikauja. Teisės sistemos pagrindą sudaro teisiniai paliepimai, grupuojami viduje kaip ištisinės kompozicijos. Teisiniai paliepimai teisės sistemoje atspindi teisės normų objektyvumą, jų suderinamumą, vienovę ir skirtybes, gebėjimą atsiriboti ir panašiai.

Teisės normos užtikrina teisės sistemos dinamiškumą, padaro jos elementus kintamus ir šitaip užtikrina visos teisės sistemos pastovumą. Keičiantis visuomeniniams santykiams, kyla ir naujų teisės normų, atspindinčių tuos pokyčius, būtinumas. Teisės sistema papildoma kokybiškais struktūriniais elementais, galinčiais atsiriboti pagal reguliuojamų visuomeninių santykių, procesų specifiką.

Reikia skirti sąvokas *teisės sistema* ir *teisinė sistema*, Teisinė sistema yra plati, visą teisinę visuomenės organizaciją apimanti kategorija. Ji suvokiama kaip visuma tarpusavyje susijusių ir iš vidaus suderintų teisinių priemonių, kurių padedama valstybė teisės normomis veikia visuomeninius santykius.

Teisės sistema yra sudedamasis teisinės sistemos komponentas ir ištisinis vidinio pobūdžio reiškiny. Struktūriniai teisės sistemos elementai yra teisės norma, teisės šaka, posakis, institutas, subinstitutas.

Teisės norma yra pirminis teisės sistemos elementas. Tai valstybės nustatyta arba sankcionuota bendrai privaloma, formaliai apibrėžta elgesio taisyklė, suteikianti reguliuojamo santykio dalyviams subjektyvias teises ir nustatanti jiems teises pareigas. Teisės normos reguliuoja tik tuos visuomeninius santykius, kuriuos esamu momentu būtina reguliuoti ir kurie yra svarbūs valstybei.

Teisės šaka — tai viduje teisės sistemos atsiskyrusi giminingų teisės normų, reguliuojančių tam tikrą artimų visuomeninių santykių sritį, visuma. Giminingi vienos ar kitos srities visuomeniniai santykiai suponuoja atitinkamą teisės šaką (civilinės, baudžiamosios ir kt.). Visos teisės šakos tarpusavyje susijusios, organiškai vientisos, nors ir nelygiareikšmės. Socialiniai ir ekonominiai pokyčiai lemia naujos teisės šakos susidarymą. Pamažu kaupiasi vieno tipo norminė medžiaga, ją reikia vienodinti ir atriboti (atsirado mokesčių, muitų, bankų teisė ir pan.).

Didelių teisės šakų viduje išsiskiria posakiai, apimantys keletą tos šakos institutų. Posakį sudaro grupė teisės normų, turinčių bendras principines nuostatas, būdingas keletui teisės šakos institutų. Pavyzdžiui, civilinėje teisėje — tai autoriaus teisė, valstybės teisėje — rinkimų teisė ir panašiai.

Teisės institutas yra objektyviai vienos teisės šakos viduje atsiskyrusių arba keletose šakų tarpusavyje susijusių teisės normų, reguliuojančių nedidelę grupę rūšinių giminingų santykių, visuma. Institutas yra sudedamoji teisės šakos grandis. Jis reguliuoja ne visą giminingų visuomeninių santykių visumą, o tik tam tikrus jų aspektus ir ypatybes.

Teisės institutai klasifikuojami įvairiai. Pagal teisės šakas institutai skirstomi į civilinius, baudžiamuosius, administracinius ir panašiai. Taip pat skirstomi į materialiuosius ir proceso, šakinius ir tarpšakinius, paprastus ir sudėtingus, reguliavimo ir apsauginius. Sakinis institutas susideda iš vienos konkrečios teisės šakos normų, o tarpšakinis — iš dviejų ar daugiau teisės šakų normų. Paprastas institutas neturi jokių struktūrinių padalinių, o į sudėtingo struktūrą įeina smulkūs savarankiški dariniai.

Teisės šakos viduje tarp institutų gali būti subordinacijos, pavaldumo santykiai. Tam tikros didelio teisės instituto dalys neretai sudaro savarankiškus padalinius, vadinamuosius subinstitutus, pavyzdžiui, yra finansinės drausmės, darbo drausmės, turinės atsakomybės subinstitutai.

1. Materialioji ir proceso teisė

Visų teisės šakų normų paskirtis yra reguliuoti visuomeninius santykius atsižvelgiant į valstybės uždavinius ir funkcijas. Valsitybė, išleisdama teisės normą, nustato ir jos įgyvendinimo formą ir kartu reguliuoja atitinkamų subjektų veiklą taikant ir įgyvendinant teisės normas. Šitaip atsiranda išskirtinės teisės normos, kurios pagal pobūdį skiriasi nuo materialiojių paliepiamų ir vadinamos proceso normomis. Jos sudaro proceso teisės šakas. Proceso ir materialioji teisė sąveikauja kaip forma ir turinys. Proceso norma yra materialiosios teisės normos įgyvendinimo ir išraiškos forma. Pagrindinė proceso normų ypatybė yra jų subjektiškumas, o materialiosios teisės normos yra objektyvios. Proceso normos reguliuoja visuomeninius santykius, atsirandančius įgyvendinant visų teisės šakų normas. Todėl yra tokie procesai: civilinis, baudžiamasis, administracinis, konstitucinis.

2. Teisinio reguliavimo dalykas ir metodas — teisės skirstymo šakomis ir institutais pagrindas

Teisinio reguliavimo dalyko struktūrą sudaro: reguliuojamų visuomeninių santykių subjektai ir objektai; socialiniai faktai, suponuojantys atitinkamų santykių atsiradimą; praktinė žmonių veikla. Skirstyti teisės šakas tik pagal dalyką yra per maža, nes būtų apibūdinta tik visuomeninių santykių sistema, todėl reikia pridėti ir teisinio reguliavimo metodą. Teisinio reguliavimo metodas yra teisės poveikio visuomeniniams santykiams būdas, metodų ir priemonių visuma. Dalykas yra materialiosios teisės nor-

mų atribojimo pagal teisės šakas kriterijus, o metodas yra papildomas kriterijus, nes jis išvestinis iš dalyko. Būtent dalykas lemia būtinumą išskirti vieną ar kitą teisės šaką, o kai šaka jau apibrėžta, randamas ir atitinkamas reguliavimo metodas, nemažai priklausomas nuo įstatymų leidėjo valios.

Visuomeninių santykių, reguliuojamų konkrečios teisės šakos normomis, specifika reikalauja taikyti tam tikrą metodą, o jis kiekvienoje teisės šakoje yra kitoks.

Teisinio reguliavimo metodas turi savo struktūrinius komponentus: a) reguliuojamų santykių ribų nustatymas; b) atitinkamų norminių aktų, numatančių subjektų teises ir pareigas, išleidimas; c) teismo ir veiksnio suteikimas visuomeninių santykių dalyviams, kad jie galėtų būti teisinių santykių dalyviai; d) teisės nuostatų pažeidimo atveju - teisinės atsakomybės priemonių nustatymas. Teisinio reguliavimo metodas — tai teisinės priemonės, kuriomis valstybė veikia visuomeninių santykių dalyvių valinį elgesį.

Greta bendrojo teisinio reguliavimo metodo yra konkretūs, būdingi tam tikrai teisės šakai. Prie tokių priklauso: imperatyvusis, dispozityvusis, skatinimo, rekomendacinis, teisinio santykio šalių lygybės ir autonomijos, įtikinimo ir prievartos.

Imperatyvusis yra paliepiamų metodas, jam būdingos draudžiamosios normos, taikomos baudžiamojoje, administracinėje teisėje ir pasitaikančios kitose teisės šakose.

Dispozityvusis metodas leidžia santykių subjektams neperžengiant įstatymo ribų pasirinkti elgesio variantus (civilinėje, prekybos teisėje).

Skatinimo metodas (premijos, apdovanojimai) būdingas darbo teisei (stimuliuoja materialųjį ir moralinį suinteresuotumą tobulinti savo kvalifikaciją, įgyti naują profesiją).

Teisinio santykio šalių lygybės ir autonomijos metodas būdingas proceso teisei. Ieškovo ir atsakovo padėtis įstatymo ir teismo atžvilgiu yra vienoda, jų santykiai savarankiški. Agrarinėje teisėje aptinkamas rekomendacinis metodas, kai valstybė palaiiko santykius su ūkininkais ir bendrovėmis.

Įtikinimo ir prievartos metodai yra būdingi teisei apskritai ir jos šakoms. Šitaip mėginama paveikti žmonių sąmonę ir jų poelgius.

Visi įvardyti metodai, nors yra įvairūs ir santykiškai savarankiški, tarpusavyje susiję ir taikomi derinant vieną su kitu.

3. Teisės sistema ir įstatymų sistema, jų santykis ir tarpusavio ryšys

Teisės sistema ir įstatymų sistema yra glaudžiai tarpusavyje susijusios savarankiškos kategorijos ir sudaro du teisės esmės aktus. Jie sąveikauja kaip forma ir turinys. Teisės sistema turinio atžvilgiu yra vidinė teisės struktūra ir atitinka reguliuojamų visuomeninių santykių pobūdį. Įstatymų sistema yra išorinė teisės forma, išreiškianti jos šaltinių tvarką, t. y. norminių teisės aktų sistemą. Teisė neegzistuoja už įstatymų, nes plačiuoju požiūriu įstatymai yra teisė.

Teisės struktūra yra objektyvaus pobūdžio ir nulemta visuomenės ekonominio gyvenimo pagrindo. Ji negali būti tvarkoma įstatymų leidėjo savivale.

Teisės sistemos atnaujinimas susijęs su visuomeninių procesų tobulėjimu ir raida, todėl ir atsiranda naujų teisės institutų ir šakų.

Teisės normos sudaro visų kitų teisės sistemos struktūrinių elementų teisinį pagrindą ir yra jų jungiamoji grandis. Teisės norma atspindi socialinę tikrovę, jos lygmenį ir kylančius naujus poreikius.

Teisės sistemos struktūros neįmanoma išsamiai ir tiksliai išaiškinti be teisės išorinės formos ir įstatymų sistemos organiškos vienovės. Įstatymai yra teisės normų egzistavimo forma, priemonė, suteikianti joms apibrėžtumą ir objektyvumą, organizuojanti jas ir sujungianti į konkrečius teisės aktus. Tačiau įstatymų sistema - tai ne paprasta teisės aktų visuma, o diferencijuota jų sistema, pagrįsta struktūrinių elementų koordinavimu ir subordinacija. Tokių įstatymų tarpusavio ryšių užtikrina įvairūs veiksniai, o svarbiausi iš jų yra reguliavimo dalykas ir įstatymų

leidėjo suinteresuotumas racionaliai ir kompleksiskai sutvarkyti teisės šaltinius.

Sakinis teisės atskirumas — aukščiausias įstatymų sistemos lygmuo. Jis atspindi teisinio reguliavimo turinio ypatybes. Įstatymų sandara suvokiama kaip posistemė todėl, kad ji yra objektyviai egzistuojančios teisės struktūros išorinė išraiška. Teisės struktūra įstatymų leidėjui yra objektyvus dėsningumas. Todėl sudarant įstatymų sistemą, norminių teisės aktų struktūrą, neišvengiamai reikia turėti galvoje savarankiškas teisės šakas, posakius, institutus ir teisės normas. Tačiau teisės sistema ir įstatymų sistema nėra tapatūs dalykai. Jos iš esmės skiriasi ir yra santykiškai savarankiškos. Pirminis teisės sistemos elementas yra norma, o pirminis įstatymų sistemos elementas yra norminis teisės aktas. Teisės šakos normos - tai tarsi statybinė medžiaga, iš kurios sudaroma tam tikra įstatymų leidybos šaka. Tačiau, sudarant kiekvieną įstatymų leidybos šaką, teisės normos įvairiai derinamos atitinkamame norminiame akte, todėl įstatymų leidybos šakos ne visada sutampa su teisės šakomis ir toks nesutapimas yra dvejopas: vienais atvejais teisės šaka yra, o įstatymų leidybos šakos nėra (finansų, socialinio aprūpinimo, agrarinė teisė ir kt.). Tokios teisės šakos nekodifikuotos, o galiojanti norminė medžiaga išskirstyta po įvairius teisės aktus, kuriuos reikia kodifikuoti.

Nepašalinta ir atvirkštinė padėtis, kai įstatymų leidybos šaka egzistuoja be teisės šakos (muitų įstatymai, oreivystės kodeksas). Idealus variantas, kai teisės šaka ir įstatymų leidybos šaka sutampa (civilinė, baudžiamoji, darbo, administracinė teisė).

Yra ir kompleksinių teisės šakų, susidariusių suderinus administracinės, civilinės ir kai kurių kitų šakų normas (ūkiniai įstatymai).

Įstatymai apimtį atžvilgiu yra platesni už teisės sistemą, nes jų turinyje yra nuostatų (programinių teiginių, aktų išleidimo tikslų, motyvų ir pan.), kurių negalima priskirti prie teisės.

Teisės sistemos skirstymo šakomis ir institutais pagrindas yra dalykas ir reguliavimo metodas, todėl teisės šakos normos yra vienuarūšės. Įstatymų šakos reguliuoja atitinkamas valstybės gyvenim-

mo sritis, jos išskiriamos tik dalyko reguliavimu ir neturi vieno reguliavimo metodo. Be to, įstatymų šakos dalyko struktūrą sudaro labai įvairūs santykiai, todėl įstatymų šaka nėra tokia vieninga kaip teisės šaka.

Vidinė teisės sistemos ir įstatymų sistemos struktūra nesutampa. Vertikali įstatymų sistemos struktūra sudaryta pagal atitinkamų norminių aktų teisinę galią ir juos išleidusios institucijos kompetenciją (valdžios institucijų aktai ir valdymo institucijų aktai). Vertikali yra teisės sistemos skirstymo normomis, šakomis, institutais struktūra.

Įstatymų sistemos horizontalios struktūros pagrindą sudaro horizontalūs įstatymų sudedamųjų elementų ryšiai ir jie yra išvestiniai iš reguliavimo dalykų sudedamųjų dalių tarpusavio ryšių. Esant tokiai struktūrai, įstatymų leidybos šakos nesutampa su teisės šakomis ir jų yra daugiau negu teisės šakų.

Teisės sistema yra objektyvaus pobūdžio, o įstatymų sistema labiau priklausoma nuo įstatymų leidėjo valios. Teisės sistemos objektyvumas paaiškinamas tuo, kad ji savaime išreiškia visuomeninių santykių rūšis ir jų aspektus, kurie diferencijuotai pasireiškia žmonių elgesiu. Tačiau ir įstatymų subjektiškumas santykinis, nes ir juos lemia objektyvūs socialiniai ekonominiai procesai.

Įstatymų sisteminimas — valstybės institucijų veikla tvarkant įstatymus, sudarant sklandžią ir logišką jų sistemą. Nustačius teisingą teisės sistemos ir įstatymų sistemos santykį, lengviau rasti įstatymus, mažinti jų, derinti juos ir teisingai taikyti praktiškai.

4. Teisės šakų apibūdinimas.

Funkciniai tarpšakiniai ryšiai

Teisės sistema - tai ne vienodo lygio šakų visuma. Teisė turi hierarchijos (subordinacijos) struktūrą ir keletą klodų: 1) integruojamosios ir dalykinės teisės šakos. Prie integruojamųjų priklauso tarptautinė viešoji ir privatinė bei konstitucinė teisė, o prie dalykinių - visos kitos teisės šakos; 2) pagrindinės (fundamentinės) ir specializuotos; 3) materialiosios ir proceso; 4) pozity-

viai reguliuojančios ir apsauginės; 5) viešojo ir privatinė teisė. Visos šakos priklauso nuo konstitucinės teisės, nes ji yra teisės sistemos kamienas.

Konstitucinės teisės dalykas yra visuomenės socialiniai ekonominiai ir politiniai pagrindai. Tai santykių sistema — visuomenė, valstybė ir asmuo. Konstitucinės teisės funkcijos: nustatyti valstybės statusą ir funkcijas, įtvirtinti valdžios struktūras ir jų vienovę, užtikrinti asmens laisvės priemonės valstybės, visuomenės ir asmens santykių sistemoje; garantuoti teisės viršenybę įstatymams ir reguliuoti įstatyminių režimą kaip teisės formą; nustatyti įstatymų leidybos tvarką. Kad būtų įgyvendinamos šios funkcijos, visos kitos teisės šakos turi paklusti konstitucinei teisei.

Kitos teisės šakos sudaro dvi grupes: tiesiogiai reguliuojančios įvairias visuomeninių santykių sritis ir organizuojančios, aptarnaujančios santykių reguliavimą.

Materialioji teisė reguliuoja dalykinius (materialiuosius) santykius. Siame kontekste tiek tarptautinė, tiek konstitucinė teisė bus materialioji. Taip pat materialioji bus administracinė, agrarinė, vandens, miškų, finansų, civilinė, darbo, šeimos, baudžiamoji, ekologinė teisė. Kuriasi socialinio draudimo, kosmoso, muičių, biudžeto teisė.

Pagal teisinio reguliavimo metodus ir vaidmenį teisės šakos skirstomos į fundamentines (pagrindines): tai konstitucinė, administracinė, civilinė, baudžiamoji; ir į specialias (apsauginės): tai ekologinė, miškų, vandens, šeimos, pataisos darbų ir kita teisė.

Skiriamos vadinamosios kompleksinės teisės formos, pavyzdžiui, agrarinė apima keleto teisės šakų normas: administracinės, civilinės, finansų, darbo; komercinė teisė apima finansų, kredito, tarifų reguliavimo, civilinės ir kitų teisės šakų normas.

Proceso teisė yra organizacinė. Tai normų, reglamentuojančių teises procedūras sprendžiant ginčus ar nustatant atsakomybę, sistema (administracinio, baudžiamojo ir civilinio proceso).

Prie viešosios teisės priskiriamos reguliuojamų santykių sistemos, kur vienas iš subjektų yra valstybė, atstovaujama kompe-

tentingų institucijų. Šio teisės šakos komplekso dalykas yra bendri (viešieji) interesai.

Privatinė teisė reguliuoja privačius interesus: turtinius, santuokos ir šeimos (civilinė, šeimos, iš dalies — darbo teisė). Administracinė teisė reguliuoja valstybės valdymo, vykdomąją tvarkomąją veiklą, taip pat pareigūnų ir visuomeninių organizacijų veiklą.

Civilinė teisė reguliuoja turtinius ir asmeninius neturtinius santykius.

Darbo teisė reguliuoja visuomeninius darbo santykius ir glaudžiai su jais susijusius kitus visuomeninius santykius.

Finansų teisės dalykas yra finansiniai santykiai (biudžetas, mokesčiai, kreditai, paskolos).

Agrarinė teisė apima normas, reguliuojančias žemėnaudos ir žemėtvarkos klausimus.

Baudžiamoji teisė apima normas, užtikrinančias visuomeninės ir valstybinės santvarkos, nuosavybės, asmens teisių apsaugą, teisėtvarkos palaikymą.

Baudžiamojo proceso teisė apima normas, nustatančias baudžiamųjų bylų nagrinėjimo tvarką.

Civilinio proceso teisė reguliuoja civilinių bylų nagrinėjimo ir teismo sprendimų vykdymo tvarką.

5. Nacionalinės ir tarptautinės teisės santykis

Tarptautinė teisė yra kiekvienos valstybės nacionalinės teisės sudedamoji dalis. Ši integracija vyksta valstybei sudarant įvairias tarpvalstybines sutartis, pasirašant deklaracijas, įstojus į tarptautines organizacijas. Šitaip tarptautinė teisė įtraukiamą nacionalinės teisės struktūrą. Tarptautinė teisė vis labiau tampa pasaulinė, kadangi tenka spręsti globalias problemas.

6. Įstatymų sisteminimas

Sisteminimas yra nuolatinė galiojančios teisės sistemos raidos ir tvarkymo forma. Civilizuotoje valstybėje įvairios valstybės insti-

tucijos leidžia daug norminių aktų. Dėl besikeičiančios teisės sistemos, jos raidos ir tobulinimo, naujų norminių teisės aktų leidybos ir jų pakeitimų reikia tvarkyti visą galiojančių norminių aktų kompleksą, stambinti juos, sudaryti atitinkamą mokslinę sistemą ir išleisti įstatymų rinkinius.

Sisteminimas yra reikalingas tolesnei įstatymų leidybai. Galiojančių aktų analizė, teisinių paliepimų (nuostatų) grupavimas pagal atitinkamą schemą, vientisos vidinės aktų sistemos sudarymas padeda šalinti spragas, pasenusias normas ir prieštaravimus.

Sudaryta sistema užtikrina galimybę geriau įgyvendinti teisę, operatyviai rasti ir teisingai aiškinti reikiamas normas.

Sisteminimo samprata apima keturias savarankiškas teisinės veiklos formas: a) galiojančių teisės aktų pasirinkimas, jų nagrinėjimas ir paskirstymas pagal atitinkamą sistemą (norminių aktų apskaita); tokį darbą atlieka valstybės institucijos, įmonės, firmos ir kitos įstaigos bei organizacijos; b) norminių aktų rinkinių rengimas ir išleidimas (įstatymų inkorporavimas); c) sustambintų teisės aktų rengimas ir priėmimas, sujungus išmėtytų aktų, išleistų vienu klausimu, normas (įstatymų konsolidavimas); d) naujų teisės aktų rengimas ir priėmimas, įtraukiant pasiteisinusias ankstesnių aktų normas ir naujas normas (kodifikavimas).

Norminių aktų apskaita. Gerai sutvarkyta įstatymų apskaita yra būtina vykdomųjų institucijų kasdiennei veiklai kvalifikuotai taikant teisės normas, taip pat įmonių administracijos, įvairių firmų darbui. Apskaita ypač svarbi teismo ir prokuratūros darbe.

Tokia apskaita yra reikalinga ir kvalifikuotam įstatymų ir kitokių teisės aktų projektų rengimui, įvairių rinkinių sudarymui. Be jos sunku būtų rengti suvestinius kodifikacinius aktus, nustatyti būtinus pakeisti aktus ar pripažinti nustojusiais galios, parengti norminių aktų projektų išvadas. Nesant tinkamos teisės aktų apskaitos, sunku teisiškai šviesti ir mokyti.

Įstaigos ir organizacijos vykdo apskaitą siekdamos patenkinti savo reikmes ir aprūpinti teisine informacija kitas įstaigas ir asmenis.

Norminių teisės aktų apskaitos principai yra: 1) informacijos išsamumas, spragų ir praleidimų nebuvimas; 2) norminių teisės aktų oficialių šaltinių tikrumas ir padarytų pakeitimų fiksavimas laiku; 3) patogumas naudotis, galimas operatyvus reikiamų žinių radimas.

Paprastas įstatymų apskaitos būdas yra norminių aktų rekvizitų fiksavimas specialiuose žurnaluose (žurnalinė apskaita). Šitaip daroma chronologijos, abėcėliniu dalykiniu arba sisteminiu dalykiniu principais. Chronologijos principas reiškia, kad visi reikiami apskaitai aktai registruojami žurnale pagal jų priėmimo datas. Skirtingos galios aktai (įstatymai, dekretai, nutarimai) registruojami atskirai.

Abėcėlinė dalykinė registracija yra tobulesnė ir aktai fiksuojami pagal dalykines antraštes abėcėlės tvarka.

Optimali žurnalinės apskaitos forma — teminė dalykinė, kai žurnale skyrių antraštės nustatomos pagal įstatymų skirstymą šakomis ir teisės institutais. Žurnalinė apskaita taikoma, kai reikia nedaug aktų ir neplati problematika.

Kartotekinė apskaitos forma. Užpildytos aktais kortelės su tvarkomos pagal atitinkamą sistemą. Tokia apskaita buvo taikoma centrinėse valstybės valdžios, valdymo ir teismo institucijose, taip pat didelėse įstaigose ir organizacijose, kurios pagal veiklos pobūdį turi vadovautis daugybe norminių aktų ir turėti plačią teisinę informaciją.

Kortelėse gali būti užfiksuoti pagrindiniai akto rekvizitai (rūšis, pavadinimas, išleidimo data, vieta, kur paskelbtas) arba visas jo tekstas. Atitinkama kortelė randama automatinio būdu. Kortelių sistema leidžia koreguoti pasikeitus kortelėje esančio teisės akto tekstui.

Kortelės išdėstomos chronologijos, abėcėliniu dalykiniu arba šakiniu principais. Geriausias yra šakinis dalykinis kortelių išdėstymas pagal atitinkamus skyrius, poskyrius, paragrafus ir įstatymų skirstymą teisės šakomis ir institutais.

Trečioji teisės aktų apskaitos forma yra galiojančių kontrolinių tekstų įvedimas, t. y. kai oficialiuose teisės aktų leidiniuo-

se žymimas panaikinimas, pakeitimas, papildymas, nurodant aktus, kurių pagrindu daromos atžymos.

Dabar vis plačiau taikoma automatinė (kompiuterinė) įstatymų apskaita. Kompiuteryje telpa visi šalies teisės aktai. Reikiamų žinių galima gauti labai greitai. Tokią sistemą sukūrė JAV profesorius D. Horthis penktajame dešimtmetyje.

Inkorporavimas. Tokia sisteminimo forma norminiai aktai (atitinkamo lygio) visiškai ar iš dalies sujungiami į įvairius rinkinius atitinkama tvarka (chronologijos, abėcėline, sisteminė dalykine). Inkorporavimas yra nuolatinė valstybės ar kitų įstaigų veikla siekiant palaikyti įstatymus galiojančius, užtikrinti jų prieinamumą ir susipažinimą su jais, aprūpinti subjektus informacija apie įstatymus ir galiojančias jų redakcijas. Inkorporavimo ypatybė ta, kad į rinkinių įtraukiamuose teisės aktuose nedaromi pakeitimai ir jų teisinio reguliavimo turinys iš esmės nekeičiamas. Ši inkorporavimo savybė skiria jį nuo kodifikavimo ir konsolidavimo.

Tačiau kartais norminių aktų turinio išdėstymo forma keičiama, nes inkorporavimas nėra aktų atkūrimas tik pirmine jų redakcija. Dedant aktą į rinkinį, atsižvelgiama į jo pakeitimus ir papildymus, pašalinami nustoję galioti straipsniai ar skyriai arba faktiškai netaikomi straipsniai. Į tokių rinkinių įtraukiami visi vėlesni pakeitimai ir papildymai, nurodant oficialius rekvizitus aktų, kuriais koreguota. Taip pat pašalinami nenorminiai paliepimai ir laikinos normos, kurių galiojimas baigėsi.

Inkorporavimas pagal išleidžiamų rinkinių teisinę galią skirstomas į oficialųjį, oficiozinį (pusiau oficialųjį) ir neoficialųjį. Oficialusis atliekamas teisėkūros institucijos vardu arba jos pavedimu, arba institucija savo sankcija patvirtina sudarytą rinkinį. Toks rinkinys oficialus, juo galima vadovautis, norminiai aktai tolygūs oficialiems šaltiniams, jais vadovaujamosi kuriant ir taikant teisę. Oficialus rinkinys turi pirmenybę prieš anksčiau išleistus paskelbtus teisės aktus, nes jame yra tik galiojantys aktai. Į tokių rinkinių nepatenka netekę galios, pasenę, faktiškai neveikiantys, prieštaraujantys vėlesniems įstatymams aktai, o į iš da-

lies prieštaraujančius įrašomi pakeitimai. Priimami nauji įstatymai, šalinantys buvusias spragas, pašalinama daugybė aktų tuo pačiu klausimu ir pakeičiama konsoliduotu aktu.

Oficiozinis (pusiau oficialusis) inkorporavimas pavedamas teisėkūros institucijos specialiai įgaliotai įstaigai. Pavyzdžiui, teisingumo ministerija pavedamas sudaryti rinkinį, bet teisėkūros institucijos netvirtina, todėl tekstai neįgauna oficialaus pobūdžio.

Neoficialųjį inkorporavimą atlieka žinybos, organizacijos, valstybinės ar privačios leidyklos, mokslo įstaigos ir panašiai savo iniciatyva. Tai nėra teisės šaltiniai. Tokiais rinkiniais negalima vadovautis taikant teisę.

Pagal teisinės medžiagos dėstymo būdą visus rinkinius galima skirstyti į chronologinius ir sisteminius. Chronologiniuose teisės aktai išdėstyti nuosekliai pagal jų išleidimo datas, o sisteminiuose — pagal teminius skyrius atsižvelgiant į akto turinį, o skyriuose aktai dėstomi dalykiniu principu. Iš pradžių dėstomi aukščiausios teisinės galios ir turintys pagrindines, principines normas vienu ar kitu klausimu aktai, o paskui dėstomi konkretinantys, išplėtojančios ir detalizuojantys pagrindines normas aktai.

Pagal norminės medžiagos apimtį įstatymų inkorporavimas gali būti visuotinis, kai surenkami visi šalies įstatymai, ir dalinis, kai surenkami tam tikros įstatymų leidybos šakos ar teisės instituto valstybės veiklos srities įstatymai tam tikrais klausimais.

Įstatymų konsolidavimas. Ilgainiui atsiranda daug įstatymų, reguliuojančių tą patį dalyką. Tokių teisės aktų paliepimai kartojasi, o kartais prieštarauja vieni kitiems. Todėl tenka tokią daugybę aktų naikinti, juos stambinti, sudaryti tam tikrus blokus. Šiam reikalui ir atliekamas įstatymų konsolidavimas. Tai tokia sisteminimo forma, kai dešimtys norminių aktų tuo pačiu klausimu sujungiami į vieną aktą. Toks aktas patvirtinamas įstatymų leidžiamosios valdžios kaip naujas, tampa teisės šaltiniu, o kiti aktai pripažįstami netekusiais galios.

Konsolidavimas — tai tam tikras teisėkūros būdas. Jo ypatybė, kad sustambintas aktas nekeičia teisinio reguliavimo turinio ir nedaro pakeitimų galiojančiuose įstatymuose.

Rengiant konsolidavimo aktą, visos ankstesnių aktų normos išdėstomos loginiu nuoseklumu ir parengiama būsimo akto struktūra. Pašalinami prieštaravimai, pasikartojimai, pataisomi terminai, o artimos turinio atžvilgiu normos sujungiamos į vieną straipsnį.

Įstatymų kodifikavimas. Kodifikuojant įstatymus, galiojantys norminiai aktai iš pagrindų pertvarkomi, suderinami, o pasenę — pašalinami. Pasiteisinusios teisės normos sujungiamos ir susistemtinamos, jų turinys atnaujinamas, kad būtų visiškai reguliuojama viena ar kita santykių sritis.

Kodifikavimo tikslas — peržiūrėti galiojančias teisės normas, pašalinti prieštaravimus ir neatitikimus. Kodifikavimas yra teisėkūros forma, kai kuriamos naujos normos, naikinančios buvusias spragas, tenkinančios visuomeninės praktikos poreikius, pakeičiančios pasenusius paliepiamus naujais.

Kodifikavimas yra įstatymų leidybos tobulinimas. Jos rezultatas — naujas suvestinis įstatyminis aktas (stabilaus turinio kodeksas), pakeičiantis anksčiau galiojusius aktus.

Kodifikavimo bruožai: 1) kodifikuojant formuluojamos normos, reguliuojančios svarbiausius visuomenės gyveninio klausimus, nustatančius vienos ar kitos teisės šakos pagrindus; 2) toks aktas reguliuoja plačią visuomeninių santykių sritį (turinius, darbo, šeimos, kovos su nusikalstamumu); 3) kodifikacinis aktas, kaip įstatymų tobulinimo būdas, yra suvestinis, su tvarkantis tarpusavyje susijusių paliepimų visumą; jis vientisas, apimantis gyvenime patikrintas normas ir naujas taisykles, būtiną visuomenės raidai; 4) kodifikuojant sukuriamos pastovios, ilgalaikės normos; 5) kodifikavimo dalykas nustatomas pagal teisės sistemos skirstymą į šakas ir institutus; kodifikavimas sustiprina norminių teisės aktų sistemą, jų vienovę ir suderinamumą; kodifikacinis aktas yra tarpusavyje susijusių norminių aktų, sudarančių tam tikrą teisės šaką, posakį arba atskirą teisės institutą, sistemos pagrindas; 6) kodifikacinis aktas yra sudėtingos struktūros, tai tam tikras įstatymų blokas, užtikrinantis tikslesnę norminių paliepimų sistemą, kuria patogiau naudotis.

Teisės literatūroje yra skinamos kelios kodifikavimo rūšys: 1) visuotinis kodifikavimas suprantamas kaip ištisa serija kodifikacinių aktų pagal pagrindines teisės šakas ir jungtinės, iš vidaus suderintos tokių aktų sistemos (kodeksų kodekso) sudarymas; 2) šakinis kodifikavimas, apimantis vienos teisės šakos (civilinės, baudžiamosios, darbo) įstatymus; 3) specialusis (kompleksinis) kodifikavimas — išleidimas aktų, reguliuojančių vieną ar kitą teisės institutą (mokesčius, muitus, miškų naudojimą ir pan.).

Kodifikaciniai aktai yra įvairių formų: teisės pagrindai - tai vadovaujantys pradai, užtikrinantys visų teisės šakos ar instituto normų ryšį ir suderinamumą; dažniausiai praktiškai naudojamas kodifikacinis aktas - kodeksas, tai didelis suvestinis aktas, detalai ir konkrečiai reguliuojantis tam tikrą santykių sritį, jis apima arba visas teisės šakos normas (Baudžiamasis kodeksas) arba svarbiausią jų dalį (Civilinis, Darbo kodeksai). Greta principinių ir definicinių normų kodekse formuluojama tiesioginio reguliavimo normos, konkretūs elgesio variantai.

Kodeksai gali būti šakiniai arba kompleksiniai (tarpšakiniai). Šakiniai reguliuoja konkrečių santykių sritį, nustatančią teisės skirstymą į šakas ir institutus. Kompleksiniai kodeksai sisteminai ne pagal šakas surinktas teisės normas, o sujungtas kitu pagrindu (pagal valstybės veiklos sritis, ūkio šakas) remiantis bendra koncepcija, bendraisiais svarbios santykių srities reguliavimo principais (Oro, Jūrų prekybos kodeksai).

Teisės sistemoje galimos ir kitos kodifikavimo rūšys: statutai, nuostatai, taisyklės. Statutai yra kompleksiniai norminiai aktai, reguliuojantys atitinkamų įstaigų ir organizacijų (pvz., centrinio banko, geležinkelio) teisinę padėtį. Nuostatai reglamentuoja tam tikros įstaigos ar grupės giminingų įstaigų ir organizacijų (aukščiausiojo teismo, vidaus reikalų įstaigos) teisinę padėtį, nustato jų uždavinius ir kompetenciją. Taisyklėse (pvz., vidaus darbo tvarkos) yra procedūrinės normos, nustatančios veiklos tvarką.

Kartais kodifikacinis aktas priimamas įstatymo forma be papildomo pavadinimo (pvz., Valstybės pensijų, Švietimo ir mokslo,

Valstybės tarnybos įstatymas ir pan.). Įstatymo priskyrimas prie kodifikacinio akto priklauso nuo jo turinio, apimties, visuomeninių santykių reguliavimo srities, galiojančių normų sujungimo ir novelų aprėpties.

7. Viešojo ir privatinė teisė

Viešojo teisė reguliuoja: valstybės santvarką, jos ir jos institucijų veiklą, pilietinės visuomenės institucijas, savivaldos institucijas, teisinės sistemos pagrindus, teisėkūrą ir teisės sistemą, teisės taikymą, tarpvalstybinių santykių ir tarptautinių organizacijų principus, normas ir institucijas. Dalis reguliuojamų dalykų priklauso tik viešosios teisės sričiai, nes apima teisinių santykių branduolį – valdymo santykius. Kita dalis yra mišri ir patenka į visas privatinės teisės šakas.

Viešojo teisė plečiasi ir jos reikšmė šiuolaikiniams visuomeniniams procesams didėja. Dvidešimtojo ir dvidešimt pirmojo amžių sandūroje pastebimas dėsningas viešosios srities reikšmės pripažinimas, valstybės įtaka visuomenės pažangai, piliečių statuso pasauliniu lygiu užtikrinimas, tarptautinių normų ir tarpusavio veiklos institutų stiprinimas. Pripažįstamos bendros žmogiškosios vertybės ir būsimą pasaulio tvarka pasiekiami tik organiškai tarpusavio veikla ir kolektyviniais suderintais veiksmais.

Prie viešosios teisės priskirtinos tokios teisės šakos: konstitucinė, administracinė, finansų teisė, administracinis procesas ir administracinė atsakomybė, baudžiamasis procesas, tarptautinė viešojo, tarptautinė humanitarinė teisė. Nemažai viešosios teisės institutų yra gamtos apsaugos, racionalaus gamtos išteklių naudojimo, žemės, miškų, vandens, atmosferos apsaugos teisėje.

Privatinėje teisėje vyrauja civilinė teisė. Civilinės teisės šaka reguliuoja turtinius ir asmeninius neturtinius santykius, susijusius su jų dalyvių asmenybe. Civilinė teisė grindžiama tokiais principais: teisinis reguliavimas yra leistino pobūdžio, visiems subjektams – vienodas teisinis režimas, negalimas savavališkas kišimasis į privatų gyvenimą, būdinga nuosavybės neliečiamumas,

sutarčių laisvė, laisvas prekių judėjimas, laisvas paslaugų ir pinigų visoje teritorijoje judėjimas.

Privatinė teisė yra plati sistema, apimanti civilinę, šeimos, autoriaus, butų teisę, civilinį procesą. Kuriasi švietimo, medicinos teisė, skirtos žmogaus konstitucinių teisių įgyvendinimui.

Prancūzijoje viešoji teisė apima konstitucinę, administracinę, finansų ir tarptautinę viešąją teisę. Vokietijoje — konstitucinę, administracinę, mokesčių, baudžiamąją, baudžiamojo proceso, civilinio proceso, tarptautinę viešąją ir bažnytinę teisę.

Privatinė teisė kai kuriose šalyse apima civilinę ir prekybos teisę.

Viešosios teisės požymiai būtų tokie: skirta tenkinti viešuosius interesus, būdinga vienašališkas teisės subjektų valios pasireiškimas, platinuožiūrossritis, hierarchiniai subjektų santykiai ir atitinkama teisės aktų ir normų subordinacija, direktyvinių privalomųjų normų vyравimas, norminis orientacinis poveikis, tiesioginis sankcijų taikymas.

Viešosios teisės normos yra imperatyvios ir yra įsakymų pobūdžio ne tik kai privalomos juridiniams ir fiziniams asmenims, kuriems būdingas tarnybinis pavaldumas, bet visiems teisinių santykių dalyviams. Imperatyvios normos plačiai taikomos konstitucinėje, administracinėje, finansų ir baudžiamojoje teisėje. Viešosios teisės šakose plačiai naudojamos normos, nustatančios valstybės įstaigų ir tarnautojų pareigas ir atsakomybę.

Privatinės teisės reguliavimui būdinga: dispozityvių normų vyравimas, teisinių santykių dalyvių lygiateisiškumas, laisva valia įgyvendinant savo teises, asmeninė atsakomybė už savo prievoles ir veiksmus, platus sutarčių panaudojimas, garantuota teisinė apsauga, vyraujanti orientacija tenkinti asmeninius privačius, korporacinius interesus.

Privatinės teisės jungiamiesiems aktams, normoms ir teisės šakoms būdingas dispozityvumas, t. y. legali galimybė naudotis ir disponuoti savo teisėmis, naudotis teisine apsauga. Dispozityvumo principas reiškia, kad teisinių santykių dalyviai turi plačias teises. Tačiau dispozityvios normos apibūdinamos kaip santykiš-

kai dispozityvios. Elgesio taisyklės yra konkretinamos ir tikslinamos teisės subjekto iniciatyva arba santykio šalių susitarimu. Normose yra paliepiamai, jeigu šalys nenustatė savo elgesio taisyklių. Daug civilinės, šeimos, autoriaus, paveldėjimo teisės ir kitų teisės šakų normų yra dispozityvios.

Teisės šakose, kur susipynusios viešosios ir privatinės teisės normos (ekologinė, darbo teisė), turi būti vykusiai derinami viešosios ir privatinės teisės reguliavimo metodai.

XI. Teisinė sąmonė ir teisinė kultūra

Teisinė sąmonė sudaro susiorganizavusios į valstybę visuomenės teisinio gyvenimo pamatą ir organišką sudedamąją jos dalį. Jos atsiradimui ir raidai (kaip vienai iš visuomenės sąmonės formų) poveikį daro socialiniai politiniai, ekonominiai ir kultūriniai veiksniai, ji susijusi ir sąveikauja su politine sąmone, morale, menu, religija, filosofija ir mokslu.

Teisinė sąmonė atspindi visuomenės teisinį gyvenimą, teisinius santykius, teisės nuostatų esmę ir vaidmenį visuomenės, jos socialinių grupių ir asmens sąmonėje.

Teisinė sąmonė yra teisės žinios, galiojančios teisės, teisinės minties, idėjų, susijusių su norimais teisės pokyčiais, vertinimas, t. y. ne tik objekto atspindėjimo rezultatas, bet ir priemonė paveikti objektą, visą valstybės teisinę sistemą.

Kai kurie autoriai tvirtina, kad teisinė sąmonė yra sąmonės sritis, atspindinti teisinę tikrovę teisės žinių pavidalu, teisės vertinimu, praktiniu jos įgyvendinimu, socialines teisės nuostatas, reguliuojančias žmonių poelgius teisiškai reikšmingomis situacijomis.

Teisinė sąmonė yra pažiūrų, idėjų, jausmų, nuotaikų teisės atžvilgiu visuma. Ji apima teisės sampratą, požiūrį į teisės vaidmenį, teisės institucijų vaidmenį visuomenėje ir valstybėje, žmogaus teisių idėjas, jo atsakomybę kitiems žmonėms, visuomenei ir valstybei. Visuomenės teisinė sąmonė orientuojama į teisingą žmonių santykių reguliavimą, visuomenės vienybės užtikrinimą.

Valstybės viduje ir tarptautiniu mastu teisinė sąmonė glaudžiai sąveikauja su politine sąmone. Konstitucijoje ir kituose teisės aktuose įtvirtinti svarbiausi valstybės, jos institucijų pradai,

piliečių politinės teisės ir laisvės rodo, kad teisinė sąmonė yra tiesiogiai susijusi su politine sąmone. Politinė sąmonė atspindi visuomenės politinius santykius, kurių branduolį sudaro tautų, tautybių santykiai, taip pat jų santykiai su valstybe. Teisinė sąmonė atspindi visuomenės teisinio gyvenimo dalyvių tarpusavio santykius. Ji taip pat apima teisinius reiškinius, kurie įtvirtinami politiškai, tačiau esmės, vidinės kokybės atžvilgiu nėra politiniai: pavyzdžiui, žmogaus socialinės, ekonominės, kultūrinės teisės, žemės dirbimo, vandens naudojimo, gamtos aplinkos, darbo apsaugos taisyklės.

Teisinės sąmonės esmė ir turinio interpretavimas grindžiama teisės samprata. Teisės sampratų yra ne viena, todėl yra įvairių teisinės sąmonės aiškinimų. Kai kurie autoriai, aiškindami teisę kaip normų, nustatytų ir garantuotų valstybės, visumą, į teisinės sąmonės turinį įtraukia teisės normas ir laiko jas formaliais elementais. Suprantama, norminis teisės pobūdis yra svarbus teisinės sąmonės apibūdinimo aspektas. Kartu teisė suvokiama kaip išskirtinė visuomeninių teisinių santykių rūšis.

Analizuojant teisės prigimtį, pabrėžiamos jos idėjos, ryšys su morale ir teisingumu, teisė suprantama kaip norminė teisingumo išraiška. Toks teisės suvokimas sudaro galimybę išryškinti konkretų istorinį socialinio teisingumo pobūdį, jo išraišką teisės normose, įtvirtinančiose teisės subjektams vienodus reikalavimus.

Socialinis teisės pagrindas yra individualios asmens autonomijos ir laisvės pripažinimas. Teisės, kaip laisvės mato, samprata, laisvės formos esant realioms santykiams sudaro galimybę parodyti žmogaus asmenybės prioritetą socialinių reiškinių struktūroje.

Teisinė sąmonė, būdama svarbiausia sudedamoji visuomenės teisinio gyvenimo dalis, sąveikauja su kitais teisinės sistemos elementais: teisės normomis, principais, institutais, teisės institucijomis, teisėkūra ir teisės įgyvendinimu, su mūsų teisiniais santykiais. Teisinės sistemos elementų tarpusavio ryšiai ir sąveika sudaro galimybę suprasti teisinius visuomenės gyvenimo aspektus.

1. Teisinės sąmonės struktūra ir rūšys

Teisinės sąmonės struktūrą sudaro teisinė ideologija ir psichologija. Teisinė ideologija — tai susisteminta visuomenės, socialinės grupės teisinių pažiūrų, reikalavimų, idėjų mokslinė išraiška. Teisinė ideologija kuriasi teoriškai įsisąmoninant visuomenės, valstybės, individo tikslus, interesus ir uždavinius. Teisinė ideologija pagrindžia nustatytus ar numatomus teisinius santykius, teisės vaidmenį, teisėtumą ir teisėtvarką. Teisinę ideologiją kuria teisininkai, mokslininkai, teisininkai, praktikai ir politikos veikėjai. Jie teoriškai kuria teisinę sąmonę. Kurdami teisinės idėjas, teorines teisės, teisinių reguliavimų problemas, specialistai vadovaujami sukauptomis žiniomis, apibendrina visuomenės teisinio gyvenimo patirtį, numato pozityvius ir galimus negatyvius priimamų aktų padarinius, teisės institucijų, jų funkcionavimo pagal socialinius, politinius, ekonominius ir kultūrinius visuomenės gyvenimo rodiklius struktūrinių pokyčių padarinius.

Kurdami teisinę ideologiją, kompetentingi specialistai naudoja sociologinius tyrimus, ekonominės padėties, visuomenės demografinių procesų, visuomenės nuomonės, konkrečių jos grupių nuotaikų, teisės pažeidimų padėties ir dinamikos statistikos duomenis.

Šiuolaikinėmis sąlygomis didėja moralinių etinių kriterijų vaidmuo vertinant teisinio gyvenimo reiškinius, tarp jų ir teisinės pažiūros, idėjas, teorines koncepcijas. Teisinės ideologijos ryšį su pasaulėžiūros problemomis, filosofinėmis srovėmis idėjinio pliuralizmo sąlygomis reikia nagrinėti turint galvoje įvairių rūšių ideologijų santykį visuomenės sąmonėje — nuo liberalių su asmens laisvės idėjomis iki socialistinių su lygybės ir socialinio teisingumo idėjomis.

Teisinės sąmonės struktūroje teisinė ideologija sąveikauja su teisine psichologija, apimančia visumą teisinių įsivaizdavimų, norų, jausmų, nuotaikų, būdingų konkrečiai socialinei grupei arba visai visuomenei. Teisinė psichologija tiesiogiai atspindi gyvenančių valstybiškai organizuotoje visuomenėje, sudarančių tautybes, socialines grupes žmonių gyvenimo santykius. Kuriant teisinę psi-

chologiją dalyvauja visi socialinės grupės arba visos visuomenės nariai ir jie vadovaujami kasdienės sąmonės ir sveiku protu. Teisinė psichologija suvokiama kaip žmonių dalyvavimo teisiniuose santykiuose patirties atspindys. Teisinė psichologija yra praktinė teisinė sąmonė, pagrįsta teisiniais jausmais, išgyvenimais, susijusiu elementariu teisinių faktų pažinimu, jų vertinimu, pasireiškiančiu teisiniais jausmais ir įpročiais. Pagarba teisei, įstatymams, teisės institucijoms yra teisinės sąmonės turinio elementai ir stiprios teisinės tvarkos bei stabilaus teisėtumo pagrindas.

Humaniškos demokratinės teisinės sąmonės branduolį sudaro žmogaus teisės. Tikrą reikšmę jos turės tada, kai piliečiai žinos jas ne tik formaliai, bet ir jaus tvirtą įsitikinimą dėl jų ir tvirtas garantijas. Naudodamiesi savo teisėmis piliečiai turi jausti ribas ir pagarbą kito teisėms. Pažangios teisinės sąmonės žmogui psichologiniu atžvilgiu būdinga kaltės suvokimas ir išgyvenimas dėl teisės pažeidimo.

Visuotinė teisinė sąmonė pasireiškia kartu su teisine psichologija folklore, liaudies patarlėse, dainose ir teisė suvokiama kaip tiesa, teisingumas, kaip tai, kas priešinga apgaulei, privilegijoms ir savivalei.

Individualią teisinę sąmonę veikia išsilavinimas, profesija, santykiai su religija, gyvenimas mieste ar kaime, buitinė aplinka ir panašiai.

Piliečių teisinės sąmonės ugdymui, jų teisiniam gyvenimui nemažai įtakos turi inteligentija. Inteligentijos požiūris į teisę, įstatymą glaudžiai susijęs su jos politiniais idealais ir santykiu su valstybe. Dabar inteligentija yra atsakinga už dorovinį žmonių, ypač jaunimo, auklėjimą. Didelis vaidmuo tenka teisininkams, turintiems profesinę teisinę sąmonę, moraliai atsakingiems už teisėtumo laikymąsi ir teisėtvarkos palaikymą.

Teisininkų profesinė teisinė sąmonė — tai moksliškai pagrįsta, darni teisės žinių, teisinių įsitikinimų ir jausmų sistema, kuria jie vadovaujami veikdami praktiškai. Profesinė teisinė sąmonė teisės atspindėjimo lygio atžvilgiu priklauso teorinei sąmonei. Ji

kuriasi pažįstant teisės sistemą, suvokiant teisės esmę ir vaidmenį, studijuojant teisės disciplinas ir taikant teisę praktiškai.

Žmogaus profesinei teisei sąmonei būdingas teisės žinių sistemos pažinimas, įvairių teisės normų tarpusavio ryšių suvokimas ir asmens elgesio motyvų supratimas.

Teisininko teisinė sąmonė kartu su teisės žinių sistema apima bendruosius teisės principus, visuomenės teisinį gyvenimą ir sisteminės konkrečių teisės šakų žinias.

Teisinės sąmonės funkcijos yra pažintinė, vertinimo ir reguliavimo. Pažintinę funkciją atitinka tam tikra teisės žinių suma (protinio darbo rezultatas). Vertinimo funkcija išreiškia tam tikrą emocinį asmens požiūrį į teisinio gyvenimo reiškinius, remiantis patirtimi ir teisės praktika. Emocinis požiūris pasireiškia vertinant gautų žinių reikšmę konkrečiai situacijai arba numatomai atečiai. Vertingu laikomas veiklos norų ir tikslų objektas. Į vertinimo turinį įeina keturios pagrindinės vertinamų santykių rūšys: teisės ir įstatymų (jų principų, normų, institutų); aplinkinių teisinio elgesio ir jų veiklos objekto (nusikaltimų, nusikaltėlių); teisės taikymo institucijų veiklos (teismo, prokuratūros); savo teisinio elgesio. Kaip vertinimo rezultatas, pasitelkus valią, susidaro intelektinė, emocinė, valinė teisinė orientacija. Orientacija reiškia tendenciją arba asmens nusiteikimą tam tikru būdu suvokti ir vertinti informaciją, procesus, reiškinius ir pasirengimą juos paveikti atsižvelgiant į vertinimą. Visi orientyrai vyrauja ir lemia asmens gyvenimo poziciją ir jos vertinimo orientacijos turinį. Teisinė orientacija - tai visuma teisinių nusistatymų (asmens, grupės), teisiškai reikšmingomis situacijomis tiesiogiai kuriančių veiklos planą. Teisinės sąmonės reguliavimo funkcija įgyvendinama teisiniais nusistatymais ir vertinimo orientacijomis, apimančiomis visus kitus teisinio aktyvumo šaltinius. Reguliavimo rezultatas yra teisėtas arba priešingas teisei elgesys.

Pagrindinis teisinės sąmonės komponentas, kuriantis tam tikrą elgesį, yra įstatymų vertinimas. Piliečiams pakanka žinoti teisės principus ir dažniausiai taikomas teisės normas, o teisininkai

turi juos išmanyti, ypač tų teisės šakų, su kuriomis jie kasdien susiduria, gerai pažinti teisės šaltinius, teisės literatūrą ir teismų praktiką. Jie turi būti pasirengę perimti reikalingas darbu bet kurios teisės šakos žinias.

Teisinė sąmonė egzistuoja lygia greta su teise ir yra: a) teisės šaltinis, atspindintis visuomenės raidos poreikius; b) viena iš privalomų teisės įgyvendinimo priemonių; c) veiklos ir teisės normų atitikimo vertinimo priemonė.

Teisinė sąmonė, būdama tiesioginis teisės šaltinis, išreiškia ma teisės aktuose ir veikia teisėkūrą bei jos rezultatus. Jos padedamas, įstatymų leidėjas teisingai suvokia esamą padėtį ir atitinkamai į ją atsižvelgia. Teisės normos savo ruožtu veikia piliečių teisinės sąmonės raidą, lemia teisingą teisės principų ir normų sampratą, teisinių santykių ir atsakomybės suvokimą.

Teisinė sąmonė vaidina lemiamą vaidmenį įgyvendinant teisę, sprendžiant teises bylas ir priimant apsauginius teisės aktus. Teisinės sąmonės reguliavimo vaidmenį atskleidžia sąmoningas teisės normų reikalavimų vykdymas dėl vidinio subjektų įsitikinimo.

Teisinė sąmonė padeda vertinti veiklą ir kiekvieną teisinį sprendimą. Vertinimo rezultatas yra elgesio ar veiklos pripažinimas teisėtu ar neteisėtu, pažeidė pareigūnas teisėtumą ar ne. Vadinasi, teisinė sąmonė - tai sudedamoji teisėkūros ar teisės įgyvendinimo dalis ir šiuo atžvilgiu ji yra tam tikra priemonė.

Teisinė sąmonė yra įvairių rūšių. Pagal subjektus ji skirstoma į individualią, grupinę ir visuomeninę. Pagal teisinės veiklos kokybę ir apimtį yra kasdienė (empirinė), mokslinė ir profesinė teisinė sąmonė. Kasdienė susiformuoja stichiškai, veikiama konkrečių gyvenimo sąlygų, yra asmeninės gyvenimo patirties ir teisinio švietimo padarinys. Mokslinė grindžiama plačiais ir giliais teisiniais apibendrinimais, socialinės teisinės tikrovės dėsningumą pažinimu ir specialiais tyrimais. Mokslinė teisinė sąmonė turi būti tiesioginis teisėkūros šaltinis, padėti tobulinti teisės praktiką.

Teisinių teisinės sąmonės esmė ir ypatybės konkretinamos teisinės ideologijos ir teisinės psichologijos turiniu, tam tikrai pro-

fesionalų grupei būdingų teisinių žinių, įvairdžių ir orientyrų sistema. Teisininkų sąmonė yra teorinė. Tik teisininkai gali teisingai nustatyti faktines bylos aplinkybes, parinkti reikiamą teisės normą, išaiškinti jos prasmę, nuspręsti taikyti įstatymo ar jį papildančio akto normą ir priimti teisėtą ir teisingą teisės taikymo aktą.

Savita teisinė sąmonė, būdinga asmenims, nesilaikantiems teisės normų. Nusikaltėlių jausmai ir teisės samprata — ypatingi. Sociologiniai tyrimai rodo, kad jie žino Baudžiamojo kodekso straipsnius, bet nihilistiškai supranta teisę ir nusiteikę ją pažeisti.

Atskirai reikia tyrinėti nepilnamečių nusikaltėlių teisinę sąmonę ir jos poveikio būdus, kad būtų formuojama teisinga linkme.

Teisinės sąmonės vaidmuo visuomenės gyvenimui labai reikšmingas. Ji aktyviai veikia įvairius visuomenės ir valstybės gyvenimo procesus, padeda telkti piliečius, stiprinti socialinių grupių ryšius ir palaikyti teisinę tvarką.

Sveika visuomenės teisinė sąmonė, piliečių pagarba įstatymams yra veiksmingo politinės ir teisinės sistemos funkcionavimo pagrindas. Teisinis teisingumo supratimas, žmogaus teisių ir pareigų įsisąmoninimas, kas leidžiama ir kas draudžiama, veikia žmogaus elgesio motyvus visuomenės teisiniame gyvenime. Aktyvus teisės vaidmuo ir teisinė sąmonė pasireiškia teisiškai reguliuojant asmens elgesį.

Svarbiausias visuotinės teisinės sąmonės visuomenės gyvenime veiksnys yra nuosavybės teisė. Ji turi būti šventa ir neliečiama. Kito asmens nuosavybės teisė gerbiama ir nepažeidžiama ir gali būti perleidžiama tik pagal įstatymą. Tačiau kol kas šito daugelio žmonių teisinėje sąmonėje dar nėra.

Svarbi teisinės sąmonės idėja yra sutarčių laikymosi principu ir išipareigojimų vykdymas. Dar senovės romėnai tvirtino: „*Pacta sunt servanda.*“

Teisinės sąmonės nuovoka yra teisėtumo principas, t. y. visuomeninių santykių reguliavimas valstybės įstatymais, tikslus jų laikymasis, atsakomybė už jų pažeidimą. Būtina suvokti, kad įstatymas teisingas ir turi aukščiausią teisinę galią. Jis gali būti griežtas, bet jo vis tiek reikia laikytis (*Dura lex, sed lex.*). Teisėtumo

principas turi ne vien teisinę reikšmę. Jo turinyje yra politinių ir dorovinių elementų. Valstybė nurodo laikytis įstatymų visiems piliečiams ir šitaip deklaruoja visų lygybę įstatymui. Teisėtumo režimas reiškia, kad piliečiai įsisažmonina įstatymus. Si prezumpcija formali, nes tikras įstatymų įsisažmoninimas priklauso nuo jų paskelbimo šaltinių, nuo jų aiškumo, to, kaip galima suprasti jų turinį. Baudžiamajoje teisėje galioja taisyklė: „nėra nusikaltimo, nėra bausmės be įstatymo“ išreiškianti teisingus teisinės sąmonės pradus.

Teisėtvarkos ir teisėtumo sąlygomis galioja nekaltumo prezumpcijos principas. Teisminė žmogaus teisių apsauga yra svarbi teisinės sąmonės idėja. Nedera piktnaudžiauti teise, nes tada nebus teisinėje sąmonėje teisingumo idėjos.

Naudojimasis teisėmis, jų gynyba, pareigų atlikimas sudaro sąlygas žmogaus orumui, jo teisiniui aktyvumui. Kreiptis į teisimą dėl pažeistų teisių yra teisingas teisinis veiksmas.

Pažangi visuotinė teisinė sąmonė, brandi piliečių teisinė sąmonė ir teisinis aktyvumas yra teisės viršenybės civilizuotoje visuomenėje ir teisinės valstybės pamatas.

Piliečių teisinės sąmonės ugdymas — būtina teisės pažeidimų profilaktikos ir kovos su nusikalstamumu sudedamoji dalis. Teisinė sąmonė išreiškiama teisės aktuose ir veikia teisėkūrą. Pagal teisinės sąmonės nuostatas parengiama teisės akto forma ir turinys bei struktūrinės normų savybės. Teisės akto kalba, terminija turi atitikti visuomenės teisinės sampratas, piliečių teisinės sąmonės lygį ir visuomenės nuomonę. Būtinai visuotinis įstatymų projektų ar konkrečių nuostatų svarstymas.

Teisinė sąmonė padeda teisingai vertinti konkretų juridinį faktą, nustatyti asmens veiksmų teisėtumą, suprasti teisinio dokumento turinį. Visapusiškas bylos aplinkybių ištyrimas, geras teisėtumo reikalavimų išmanymas padeda nustatyti visuomeninį neteisėtų veiksmų pavojingumą, nusikaltėlio motyvus ir veiksmingiau kovoti su nusikalstamumu.

Piliečių teisinė sąmonė veikia teisės normos. Jos suponuoja teisingus pagrįstus samprotavimus apie teisinius reikalavimus,

teisinius santykius, subjektines teises ir pareigas ir teisinę atsakomybę. Teisės aktai suteikia visuotinę reikšmę visuomenės sąmonėje susiformavusioms, bet dar netapusioms vyraujančiomis teisinėms pažiūroms. Rengiant teisės aktą, tos pažiūros, idėjos visapusiškai įvertinamos, konkretinamos ir tobulinamos. Išreikštos teisės akte, jos įgauna valstybinį autoritetą ir vaidina aktyvų vaidmenį ugdant visuomenės teisinę sąmonę. Atsižvelgdamas į socialinius politinius, ekonominius, dvasinius visuomenės gyvenimo veiksnius, įstatymų leidėjas nustato visuomeninių santykių reguliavimo ir teisinio įsikišimo ribas, gali teisiškai kvalifikuoti veiksmą, kuris, visuomenės nuomone, yra moralinio vertinimo objektas ir nepriklauso teisiniam poveikiui. Šitaip teisės aktai gali praplėsti teisinės sąmonės turinį ir patobulinti jos ryšį su dorove.

2. Teisės ir teisės aktų terminija ir teisinė sąmonė

Teisinė sąmonė ir teisė egzistuoja kalbos forma, išreiškiamos teisės terminija ir frazėmis. Teisės žinias galima perimti tik teisingai supratus teisės sąvokas, terminus, paliepiamus. Todėl norminių teisės aktų, valstybinės reikšmės reikalų tvarkymo kalba yra labai svarbi tiek teorijai, tiek praktikai. Tik kalba padėjo paveldėti senovės romėnų teisės sąvokas, terminiją ir panaudoti teisės sistemose.

Teisinės sąmonės, teisės ir kalbos ryšį galima nagrinėti dviem aspektais: įvairių valstybės teritorijoje gyvenančių tautų kalbos ir moksliskai pagrįstos kalbos, išreiškiančios teisę ir teisinę sąmonę. Politinėje ir teisinėje sąmonėje įsitvirtino sąvoka „valstybinė kalba“. Ja skelbiami įstatymai, tvarkomi reikalai, teismuose nagrinėjamos bylos, sudaromos tarptautinės sutartys. Valstybinės kalbos vartojimas yra pilietybės atributas.

Sąvokos ir terminai ne visada sutampa, kaip nesutampa ir mąstymo bei kalbos dėsniai. Teisės kalba turi būti aiški ir suprantama. Teisės akto formuluotės privalo būti tikslios, nedviprasmiškos, o tai pasiekama tik gerai perpratus kalbos reikalavimus,

stilistiką, leksiką ir žodžių reikšmę. Įstatymas turi būti trumpas, lengvai suprantamas ir ne teisininkui.

Teisės aktų kalba yra formali, t. y. laikomasi tam tikrų stiliaus ir kalbos formų standartų. Tačiau reikia pagalvoti, kokių terminą parinkti, kad jis tiksliai atitiktų sąvoką, nes yra žodžiais vienodai išreiškiamų įvairių sąvokų. Taip pat reikia atkreipti dėmesį į tarptautinius žodžius ir atsižvelgti, ar jie tinka teisės akto turiniui ir prasmei išreikšti.

Teisės kalbos mokomasi studijuojant. Parengti teisės aktą kalbiniu ir dalykiniu požiūriu yra gana nelengva. Ne visada pagelbės lituanistai, jeigu riebus teisingai suvokę teisės kalbos žodžių ir terminų prasmės.

3. Teisinio nihilizmo ištakos ir jo profilaktika

Dabar įvairiuose visuomenės sluoksniuose gana plačiai paplitęs teisinis nihilizmas, pasireiškiantis teisės ir teisėtumo nepaisymu, įstatymų reguliuojamojo vaidmens neįvertinimu. Teisinis nihilizmas yra visuomenės politinės minties kryptis, neigianti socialinę ir asmeninę teisės vertę ir laikanti teisę menku visuomeninių santykių reguliavimo metodu.

Kaip socialinis reiškiny, kaip visuomenės, grupės ir individualios sąmonės savybė, teisinis nihilizmas reiškiasi įvairiomis formomis: abejonėmis dėl teisės vaidmens ir jos reikšmės, skeptišku požiūriu į jos galimybes ir visišku nepasitikėjimu ja, negatyviu požiūriu, jos nepaisymu ir panašiai.

Yra tokios nihilizmo priežastys: 1) istorinės šaknys — ilgametė šalies okupacija ir svetimos neteisingos teisės primetimas; 2) teisės sistema, kur vyraavo administraciniai komandiniai metodai, slapti teisės aktai, buvo menkas teismų vaidmuo, tik deklaruojamos teisės ir laisvės; 3) dabar netobula teisėkūra, dažnas kokybinis ir kiekybinis teisės aktų ir teisės sistemos taisymas, ilgas teisinės reformos vykdymas, įstatymų taikymo netobulumas ir bylų vilkinimas.

Teisinį nihilizmą galima mažinti leidžiant teisingus įstatymus, stiprinant teisėtumą, didinant teismų vaidmenį ir greičiau baigiant teisinę reformą, teisiškai auklėjant žmones, tobulinant teisininkų ir kitų tarnautojų kvalifikaciją, keliant gyventojų teisinę ir visų valstybės tarnautojų profesinę kultūrą.

Teisinis nihilizmas gali būti aktyvus ir pasyvus, nuolatinis ir spontaniškas. Jis gali pasireikšti dėl asmeninių priežasčių, kai asmuo nepatenkintas teisėsaugos įstaigų darbu arba savo socialine teisine padėtimi.

Labiausiaipaplitusiosnihilizmoformos:tyčiniatiesioginiai galiojančių įstatymų ir kitų teisės aktų pažeidimai, teisiųjų paliupimų nesilaikymas ir nevykdymas, įstatymų susikirtimas, kai išleidžiami lygiagretūs, o kartais naikinantys vienas kitą aktai, dažna normų kolizija, kai įstatymus papildantys aktai tampa viršesni už įstatymus (normų kolizija), kai teisėtumas pakeičiamas politiniu, ideologiniu pragmatiniu tikslingumu.

4. Teisinis idealizmas, jo priežastys ir padariniai

Teisinis nihilizmas nevertina teisės, tuo tarpu teisinis idealizmas ją pernelyg vertina. Tai lemia teisės nesupratimas, neišplėtota ar deformuota teisinė sąmonė, teisinės kultūros stoka. Neturėtų būti teisinio fetišizmo, voliuntarizmo ir idealizmo. Teisė nėra visagalė. Būtina socialinės, ekonominės, politinės, organizacinės priemonės ir įstatymai. Įstatymas yra tik oficialus fakto pripažinimas. Jis tik įteisina realiai susiklosčiusius santykius.

Teisinis idealizmas daugeliui žmonių sukelia nepasitikėjimą įstatymų leidyba ir tuo, kad konstituciniu būdu galima išspręsti problemas.

Neretai teisės normos skirtos ateičiai ar atsilieka nuo gyvenimo arba jomis siekiama mažinti socialinę įtampą. Taip pat parenkiama daug programų ir ne visos vykdomos arba geras įstatymas įgyvendinamas jį papildančiais aktais ne taip, kaip jį žmonės suprato ir tikėjosi. Tada teisinis idealizmas virsta teisiniu nihilizmu.

5. Teisinė kultūra

Svarbus teisinės valstybės požymis ir būtina jos kūrimo sąlyga yra aukštas žmonių teisinės kultūros lygis. Teisinė kultūra yra bendrosios kultūros atmaina, susidedanti iš teisinėje tikrovėje esančių dvasinių ir materialųjų vertybių. Teisinė kultūra apima tik tai, kuo pažangūs, socialiai naudingi ir vertingi teisiniai reiškiniai. Ji yra ne tik veiklos rezultatas, bet ir būdas ir šiuo atžvilgiu teisinė kultūra suvokiama kaip mąstymo būdas ir elgesio norma.

Teisinė kultūra skirstoma į visuomenės, grupės ir asmens teisinę kultūrą. Aukštą asmens teisinę kultūrą rodo jo teisinis mąstymas ir aktyvumas, pasireiškiantis sąmoningais, kūrybiškais veiksmais teisinio reglamentavimo srityje, teisėta veikla ir pagarba įstatymams.

Atskira grupė ir individuali teisinės kultūros atmaina yra teisininkų profesinė kultūra. Profesinė teisinė kultūra yra platus ir gilus įstatymų ir juos papildančių aktų supratimas, teisingas teisės principų ir teisinio reguliavimo uždavinių suvokimas, teisėtumas ir teisingas praktinis teisės taikymas.

Profesinė teisinė kultūra apima: 1) profesines žinias, teisės ir dorovės principus ir normas; 2) profesinę pažiūrą į jų taikymą sąmoningai suvokiant tikslingumą ir teisėtumą bei teisingumą, įsitikinimą jų būtinumu; 3) įprotį laikytis įstatymų, juos profesionaliai taikyti, naudoti technines priemones; 4) profesinį etiketą; 5) mokslinį darbo organizavimą. Profesinės žinios yra teisinės kultūros pagrindas.

Teisės teorijos literatūroje yra minima ir profesinė sąžinė, apimanti subjektinį įsitikinimą faktų tikrumu, savo išvadų įrodymų pagrindimą priimant sprendimą, savo veiklos sutikimo su įstatymu, moralės principais ir normomis suvokimą, įsitikinimą surinktų įrodymų teisingu teisiniu vertinimu bei jų pagrindu priimto sprendimo ir įstatymo, moralės principų ir normų atitikimu.

Į teisinės kultūros struktūrą įeina tokie elementai: teisės normų sistema, išreiškianti valstybės valią; teisiniai santykiai, kurių

dalyviai turi tarpusavio teises ir pareigas; teisinė sąmonė kaip dvasinis teisinės tikrovės atspindys; teisėsaugos institucijos, užtikrinančios teisinę kontrolę ir teisės įgyvendinimą.

Teisinė kultūra sąveikauja su kitomis kultūros sritimis: politine, dorovine, estetinė, religine ir t. t. Teisinės kultūros turinys ir ypatybės yra specifiniai. Ji yra vyraujanti visuomenėje kultūra, nes stiprina teisėtumą ir teisėtvarką. Teisinę kultūrą padeda kelti teisės žinių platinimas visuomenėje. Teisės žinios sudaro teisinės sąmonės branduolį. Asmuo be teisės žinių nesugebės sąmoningai elgtis ir suprasti valstybės jam keliamų reikalavimų.

XII. Teisėkūra

Teisėkūra yra viena iš svarbiausių valstybės funkcijų, jos veiksmingumo forma, kurios paskirtis — kurti, keisti, panaikinti arba papildyti teisės normas. Kiekvienos valstybės teisėkūra turi ypatumų, tačiau ja siekiama sukurti ir tobulinti vientisą, darnią teisės normų sistemą, reguliuojančią įvairius visuomenės santykius.

Socialiniu požiūriu teisėkūra yra tautos valios diegimas į įstatymus, jos įforminimas įvairiuose teisės aktuose ir bendrojo pilvalomojo pobūdžio suteikimas įstatymuose esančioms taisyklėms. Teisėkūra apima valstybės įgaliotų institucijų veiklą rengiant, priimant, keičiant arba papildant norminius teisės aktus.

Teisėkūra yra sudedamoji teisės formavimo dalis ir apima ne vien tiesioginį, bet ir parengiamąjį procesą, nes reikia nuolat gerinti išleidžiamų teisės aktų kokybę, o ši priklauso ne tiek nuo valstybės institucijų teisėkūros veiklos, kiek nuo vieno ar kito akto parengimo. Kad priimamas aktas maksimaliai atitiktų visuomenės gyvenimo poreikius ir būtų veiksmingas, reikia iš anksto išspręsti jo pobūdžio, formos, vidinės struktūros, vietos ir vaidmens tarp kitų teisės aktų problemas. Pirmiausia reikia nustatyti teisės akto parengimui padedančius ar trukdančius veiksnius. Būtina tiksliai prognozuoti pozityvius ir negatyvius jo įgyvendinimo padarinius.

Iš veiksnių, turinčių lemiamą poveikį teisės akto parengimui, pirmiausia reikia išskirti ekonominius, politinius, socialinius ir ideologinius. Teisės aktų kokybė ir veiksmingumas priklauso nuo to, kiek tiksliai ir išsamiai ištirti visi veiksniai rengiant ir priimant teisės aktus ir kiek adekvačiai juose atspindima objektyvi tikrovė.

Kiekvienas, o ypač fundamentinis norminis teisės aktas turi maksimaliai išreikšti ir atsižvelgti į materialiąsias visuomenės gy-

venimo sąlygas, ekonomikos, įvairių rūšių nuosavybės lygį, skirtingų socialinių ir politinių jėgų santykį, įvairių politinių partijų ir judėjimų aktyvumą, tautinių mažumų santykius, santykių su kitomis šalimis ir tautomis pobūdį, valstybės vietą ir vaidmenį tarptautinėje teisinėje aplinkoje.

Kad būtų pasiektas įstatymuose užsibrėžtas tikslas, rengiant socialiai reikšmingą teisės aktą, reikia ištirti įvairius socialinius veiksnius, lemiančius reikiamą visuomeninių santykių reguliavimą, išsiaiškinti ir atsižvelgti į socialinių ir nacionalinių junginių bei visos visuomenės interesus. Būtina palyginti rengiamą teisės normą su analogiškais kitų valstybių teisės sistemų ir kitomis savo šalies socialinėmis normomis. Prireikus privalu atlikti socialinius eksperimentus siekiant nustatyti optimalų santykių sureguliuavimo variantą. Būtina išsiaiškinti ryšius ir projektuojamos teisės normos sąveiką su kitomis esamos teisės sistemos normomis.

Valstybės teisėkūra plėtojama įvairiais būdais ir įvairiomis formomis. Kiekvienoje šalyje yra savo ypatumų. Pavyzdžiui, Anglijoje teisėkūra įgyvendinama tokiais būdais: teisės normas kuria parlamentas (statutus), centrinės valdymo ir vietos savivaldos institucijos susieja aktus su papročiais, teismai kuria precedentes. Visų kitų institucijų aktai turi remtis parlamento aktais ir leidžiami parlamento leidimu.

Organizaciniai techniniai ir kiti visų valstybių teisėkūros tikslai bendri. Visos valstybės stengiasi sukurti vientisą ir veiksmingą teisės sistemą, todėl pagrindiniai jų teisėkūros principai ir priemonės yra panašūs. Teisės teoretikai teigia, kad šiuolaikinių civilizuotų valstybių teisėkūra turi remtis bendrais pagrindiniais principais, nustatančiais organizacinius pradus, esmę ir būdingus veiklos bruožus. Tokie principai yra: demokratija — aktyvus įvairių visuomenės sluoksnių ir visų valdžios šakų atstovų dalyvavimas kuriant teisę; teisėtumas ir konstitucingumas (tikslus konstitucijos ir įstatymų laikymasis); žmoniškumas (teisės aktai skiriami piliečių teisių ir laisvių apsaugai, maksimaliam jų materialųjų ir dvasinių poreikių tenkinimui); profesionalumas (vi-

sose teisėkūros stadijose dalyvauja aukštos kvalifikacijos įvairių profesijų specialistai).

Yra ir daugiau teisės normų kokybei ir teisėkūros veiksmingumui reikšmingų principų. Galima paminėti priimamų teisės aktų kūrimo technikos tobulinimo principą. Rengiant ir priimant norminius aktus būtina taikyti teisės mokslų ir teisėkūros praktikos pripažintus veiksmingiausius metodus ir priemones. Rengiamų aktų projektų turinys turi būti išdėstytas pagal pasaulyje priimtus techninio įforminimo standartus.

Norminių teisės aktų kokybei ir veiksmingumui teisėkūros technika kartais ne mažiau reikšminga nei pats turinys. Nuo aiškiai ir logiškai išdėstyto akto turinio, yra ar nėra jame atvirų ir paslėptų prieštaravimų, tiksliai ar netiksliai apibrėžta teisės terminija, priklauso, tiksliai ar netiksliai bus suprastas aktas ir veiksmingai ar ne jis bus taikomas praktiškai.

Išskirtinę reikšmę turi teisės normų išdėstymas norminiame akte. Įvairių šalių teisėkūrai keliama tokie reikalavimai: kalbos, kompaktiškumo, trumpumo, aiškumo ir suprantamumo. Įstatymai ir kiti aktai pasižymi išskirtiniu dalykiniu stiliumi. Negali būti bendrųjų samprotavimų, mokslinių teiginių, meniškų lyginių, deklaracijų, šūkių, ilgų sakinių ir įvairių santrumpų. Būtinagriežta logika, trumpos formuluotės, tikslumas ir aiškumas.

I. Teisėkūros procedūra ir stadijos

Įstatymų kūrimo procedūra suprantama kaip įstatymų projektų rengimas, svarstymas, priėmimas ir įsigaliojimas nustatyta tvarka. Kiekvienoje šalyje ši tvarka turi tam tikrų ypatybių, tačiau visurgriežtai įtvirtinta ir reguliuojama konstitucijų, įstatymų, reglamentų, statutų.

Teisėkūros procedūra susideda iš parengtų ir teisiškai įtvirtintų taisyklių, nustatančių įvairių norminių teisės aktų rengimo ir priėmimo tvarką.

Šalyse, kur greta valstybės institucijų konstitucija suteikia teisę priimti įstatymus referendumu, nustatyta tam tikra referen-

dumo procedūra, kad tauta galėtų tvarkingai ir tikrai išreikšti savo valią. Pagal taisykles, keliamas referendumo klausimas, nustatomas referendumo dalykas, referendumo tvarka, rezultatų skaičiavimas. Kai kuriose šalyse įstatyme pabrėžta, kad yra tiesioginis referendumo ir paprastų rinkimų mechanizmo ryšys. Italijos 1980 m. sausio 18 d. įstatyme „Dėl įvairių rūšių referendumų reguliavimo“ nustatyta, kad referendumo procedūra remiasi bendraisiais rinkimų teisės principais, kiek jie neprieštarauja šiam įstatymui. Iniciatyvos teisę turi valstybė ir 500 rinkėjų. Ispanijoje, pagal įstatymą, inicijuoti referendumą yra valstybės kompetencija. Leidimą duoda vyriausybė premjero siūlymu, išskyrus Konstitucijoje nenumatytus atvejus, kai ši teisė suteikta Deputatų kongresui. Referendumą skiria karalius dekretu, o šiam priitaria Ministrų Taryba ir jį pasirašo ministras pirmininkas.

Referendumo dalykas gali būti bet kurie klausimai, į kuriuos galima atsakyti taip arba ne. Nustatyti referendumo dalyką yra ne vien procedūrinis, bet ir principinis klausimas. Būdamas svarbus, jis įtvirtintas konstituciniuose įstatymuose. Referendumo tvarka nustatyta įstatyme. Nustatyta ne vien jį organizuojanti ir įgyvendinanti institucija, jos kompetencija ir pavaldumas, bet ir vieta, laikas, balsavimo tvarka, biuletenių galiojimas, skaičiavimas ir rezultatų paskelbimas. Skelbiamos tik tos žinios, kurios nustatyta tvarka pripažįstamos tikromis, ir jos tampa oficialiomis. Labai svarbu detalai ir tiksliai išsiaiškinti gyventojų nuomonę tam tikru klausimu, nes tai stiprina demokratiją, teisėtumą ir konstitucingumą.

Toki patį vaidmenį vaidina ir įstatymuose įtvirtinta norminių teisės aktų leidybos procedūra. Teisės literatūroje paprastai skiriamos keturios įstatymų leidybos stadijos: įstatymų leidybos iniciatyva, projektų svarstymas, įstatymo priėmimas ir tvirtinimas bei jo paskelbimas. Kiekviena stadija santykiškai savarankiška ir turi savo statusą. Tačiau visos drauge — pradedant iniciatyva ir baigiant paskelbimu, sudaro vientisą įstatymų leidybos procesą.

Kiekvienoje valstybėje, atsižvelgiant į valdymo formą ir valstybės sandaros formas, politikos ir teisės tradicijas, politinį režimą, minėtos keturios stadijos yra bendros, tačiau nevienodos ins-

titucijos ir pareigūnai turi iniciatyvą ir teisę tvirtinti bei skelbti įstatymus.

Įstatymų leidybos iniciatyva reiškia teisę pagal atitinkamus įstatymus ir procedūrą siūlyti įstatymo projektą įstatymų leidybos institucijai (parlamentui, kongresui, nacionaliniam susirinkimui, seimui ir pan.). Kartais iniciatyva suprantama plačiau ir į ją įtraukiama ne tik teisė siūlyti projektą, bet ir teisė siūlyti išleisti, keisti ar panaikinti įstatymą. Vadovėliuose ir mokslo darbuose teisingai pažymima, kad siaurai suprasti įstatymų leidybos iniciatyvos nereikėtų. Svarbu, kad iniciatyvos samprata apimtų teisę siūlyti įstatymų leidybos institucijai bet kurį klausimą, o ne vien įstatymo projektą.

Įstatymų leidybos iniciatyvą turi ne bet kuris subjektas. Tai speciali griežtai ribota konstitucinė teisė. Daugumoje šalių ją turi parlamentai, jų deputatų frakcijos, vyriausybė, prezidentai ir pati tauta.

Antroji įstatymų leidybos stadija yra įstatymo projekto svarstymas. Jis esti dvejopas: išankstinis, neoficialus ir oficialus. Išankstiniame svarstyme kviečiami dalyvauti suinteresuoti asmenys, ekspertai, valstybių ir visuomeninių organizacijų atstovai. Jis gali vykti įvairiomis formomis: mokslinėse praktinėse konferencijose, seminaruose, apvaliojo stalo posėdžiuose, radijo ir televizijos diskusijose, žurnalų ir laikraščių straipsniuose, pasitarimuose. Šioje stadijoje įstatymo projektas nagrinėjamas ekonominiu, socialiniu politiniu, moksliniu požiūriu ir tai turi didelę reikšmę jo kokybei ir visai įstatymų leidybai.

Oficialus įstatymų projektų svarstymas paprastai esti dviejų lygių: parlamento komitete (komisijoje) ir parlamento plenariniame posėdyje. Jis vyksta pagal parlamento statutą. Pirmajame svarstyme aptariami tik patys pagrindiniai projekto straipsniai. Atkreipiamas dėmesys į pastabas, siūlymus ir patarimus. Paskui medžiaga perduodama atitinkamam komitetui baigti rengti projektą pagal gautus siūlymus ir pastabas ir pateikti antram svarstymui. Toliau svarstoma pastraipsniui atsižvelgiant į siūlymus ir pakeitimus.

Per trečiąją skaitymą taisymai ir siūlymai neleidžiami. Čia projektui pritariama arba ne.

Labai svarbi yra įstatymo priėmimo ir tvirtinimo stadija. Literatūroje kartais šią stadiją autoriai supranta kaip dvi santykiškai savarankiškas. Pirmoji siejama su priėmimu, o antroji — su tvirtinimu. Įstatymą priima aukščiausia valstybės įstatymų leidybos institucija ir tvirtina valstybės vadovas. Priimama balsuojant už konkrečius straipsnius arba apskritai visą įstatymą. Jeigu yra siūlymų pataisų, svarstomas kiekvienas straipsnis. Pataisos teikiamos balsuoti paeiliui ir pradedama nuo tų, kurios labiausiai skiriasi nuo pagrindinio teksto. Paprastam įstatymui reikia absoliučios balsų daugumos, o konstituciniam — kvalifikuotos daugumos.

Valstybės vadovo įstatymo tvirtinimo stadija yra svarbi įstatymų leidybos institucijos ir vykdomosios valdžios pusiausvyrai palaikyti. Tokia priemonė yra vadovo veto teisė, t. y. kai vadovas atsisako pasirašyti ir aktas neįgyja teisinės galios. Pavyzdžiui, JAV prezidentas nepritaria Kongreso aktui ir šis antrą kartą turi priimti jį dviem trečdaliais balsų. Lietuvoje Seimui antrą kartą priėmus tą patį aktą, prezidentas privalo pasirašyti per tris dienas, o jeigu nepasirašo, tada pasirašo Seimo Pirmininkas.

Oficialus paskelbimas - tai akto teksto atspausdinimas oficialiame leidinyje išleidusios aktą institucijos vardu. Tokiu aktu galima vadovautis taikant teisę, priimant oficialius dokumentus ir rašant mokslo darbus. Lietuvoje norminiai teisės akta skelbiami „Valstybės žiniuose“.

Neoficialus teisės aktų paskelbimas yra jų turinio išdėstymas neoficialiuose leidiniuose, mokslo darbuose, radijuje ir televizijoje.

2. Įstatymų leidybos technika

Siekiant tobulinti įstatymus ir kitus teisės aktus, reikia išmanyti įstatymų leidybos techniką. Įstatymų leidėjai turi turėti reikiamą įstatymo kūrimo įpročių.

Kyla daugybė įstatymų leidybos problemų: 1) ištirti visuomenę reikšmingus veiksnius, reikalaujančius teisės normomis suregu-

liuoti atitinkamus visuomeninius santykius; 2) rengiant įstatymus, išaiškinti ir atsižvelgti į įvairius socialinių ir nacionalinių junginių, visuomenės grupių ir visos visuomenės interesus ir jų ypatybes; 3) tinkamai panaudoti mokslo, technikos ir kultūros laimėjimus; 4) palyginti rengiamą įstatymą su kitų šalių įstatymais; 5) taikyti socialinius eksperimentus siekiant nustatyti tam tikrai visuomeninių santykių grupei optimalų teisinio reguliavimo variantą ir parengti veiksmingiausią tiems santykiams teisinio poveikio formą; 6) nustatyti, ar būsimas įstatymas atitinka konstituciją ir teisės sistemą ir kaip su jais sąveikauja; 7) tobulinti įstatymų kūrimą.

Įstatymų kūrimo esmė yra pasiekti stabilų ir teisingą visuomenės valdymą ir užtikrinti normalų žmonių gyvenimą.

Parinkti teisiškai reguliuoti tam tikrus santykius yra sudėtingas dalykas. Nustatyti tokius santykius yra tiriamasis darbas, kol galiausiai dėl objektyvių sąlygų ir aplinkybių atrenkami reikalingi teisės poveikio santykiai.

Tinkamai parengti įstatymus padeda įstatymų leidybos technika. Ja vadovaujantis, išleidžiami logiški, aiškūs, lakoniški įstatymai, jų nuostatos yra suprantamos.

Įstatymų leidybos technika — racionaliausia ir nuosekliausia įstatymų ir juos papildančių aktų formulavimo, atsižvelgiant į jų esmę ir turinį, taisyklių ir būdų sistema. Įstatymų leidybos technika padeda moksliskai kurti įstatymus, atitinkančius visuomenės pažangą ir teisinę tvarką teisinėje valstybėje.

3. Įstatymo požymiai ir struktūra

Po konstitucijos įstatymas yra svarbiausias aktas teisės sistemoje. Jo požymiai yra tokie:

- 1) priimamas tik aukščiausių atstovaujamųjų institucijų arba tautos balsavimu (referendumu);
- 2) reguliuoja pagrindinius svarbiausius visuomeninius santykius, nustatomus aukščiausios valdžios institucijos;
- 3) turi aukščiausią teisinę galią šalies teisės sistemoje: bet kuris aktas, išleistas nesivadovaujant įstatymu ir ne

jam vykdyti, juo labiau jam prieštaraujantis, panaikinamas;

4) yra norminis aktas, nustatantis bendrąsias elgesio taisykles, privalomas visiems piliečiams, valstybės institucijoms, visuomeninėms organizacijoms ir pareigūnams;

5) reguliuodamas atitinkamus visuomeninius santykius, yra stabilus ir keičiamas tik išimtiniais atvejais;

6) priimamas ypatinga tvarka, nustatyta konstitucijos ir parlamento statuto;

7) įstatymu panaikinami kiti norminiai teisiniai paliepiamai, kurie jam prieštarauja, nes toks bendrasis įstatymų leidybos technikos reikalavimas, tačiau daugeliu atvejų šį reikalavimą būtina detalizuoti: būtent kokie įstatymai ir juos papildantys aktai arba konkretūs jų straipsniai, paragrafai, dalys naikinama; naujame įstatyme rašoma: „anksčiau šiuo klausimu priimti aktai laikomi netekusiais galios“, tačiau jeigu tokių aktų buvo daug ir jie išleisti skirtingu laiku, šitaip paprastinti leidžiant įstatymus neleistina, kadangi vieno ar kito įstatymo galiojimo klausimas paliekamas pareigūnų ir institucijų nužiūrai arba jų abejonei, veikia ar neveikia kuris nors aktas, todėl panaikinamus senus įstatymus būtina išsamiai įvardyti;

8) įstatymas skelbiamas oficialiuose leidiniuose, taip pat ryšio priemonėmis; nustatoma tam tikra įstatymų ir kitų teisės aktų skelbimo ir įsigaliojimo tvarka (pvz., pas mus ją reglamentuoja Lietuvos Respublikos įstatymas „Dėl Lietuvos Respublikos įstatymų ir kitų teisės aktų skelbimo ir įsigaliojimo tvarkos“).

Svarbus dalykas yra įstatymo struktūra, t. y. jo turinio organizacija, tikslingas norminių nuostatų išdėstymas. Įstatymo struktūra yra svarbi įstatymų leidybos technikos dalis ir turi esminę praktinę reikšmę.

Išstatymo struktūra:

1) institucijos, išleidusios įstatymą, pavadinimas parodo įstatymo galiojimo sritį ir teisinę galią;

2) įstatymo pavadinimas padeda nustatyti dalyką, reguliuojamų santykių ratą; jis turi būti trumpas, lakoniškai atskleisti pagrindinį turinį; įstatymo, reguliuojančio tam tikrą santykių ratą, ir įstatymo, keičiančio anksčiau išleistus įstatymus ir kitus aktus, pavadinimai skiriasi: pirmuoju atveju trumpai apibūdinamas jo turinys, o antruoju - įvardijami straipsniai arba pilnai įvardijami aktai, kuriuos keičia ar papildo naujas įstatymas;

3) įstatymo preambulė yra įvadinė dalis, kurioje dėstomi įstatymo priėmimo motyvai, uždaviniai arba tikslai ir šitaip atskleidžiamos priėmimo priežastys, kryptis, politinė, ekonominė ar socialinė kultūrinė reikšmė; preambulė propaguoja įstatymą, mobilizuoja žmones jį praktiškai įgyvendinti; preambulė dėstoma trumpai, be nereikalingų įmantrių žodžių. Technikos taisyklės nereikalauja, kad visuose įstatymuose būtų preambulė (kodeksai jos neturi, nes jie ir taip rodo, kad susisteminta visa norminė teisinė teisės šakos medžiaga). Nereikia preambulės įstatymuose, kurių uždaviniai ar tikslai išplaukia iš jų nuostatų esmės ir turinio. Jeigu įstatymas nustato atitinkamų santykių reguliavimo išimtį arba naujai reguliuoja esamus santykius, tada preambulė būtina, nes reikia paaiškinti tokio įstatymo priėmimo pagrindą. Įstatymo išleidimo motyvai, uždaviniai ar tikslai neturi būti išdėstyti nutariamojoje dalyje, o preambulėje neturi būti konkrečių norminio pobūdžio nuostatų;

4) norminis teisinis turinys - tai pagrindinė įstatymo dalis, kur nustatyti paliepimai, leidimai ir draudimai; dalis prasideda įvardijus, kokia institucija „nutaria“, ir tada dėstomas konkretus nurodymų turinys (leidimas ar draudimas). Norminis teisinis turinys dėstomas logiškai nuosekliai, skirstant straipsniais, o šie skirstomi paragrafais su numeriais ar raidėmis arba dalimis ir kiekviena prasideda didžiąja raide. Paragrafui ir daliai suteikiama vienoda reikšmė. Įstatymus papildantys (poįstatyminiai) ak-

tai dažnai dėstomi ne straipsniais, o skaitmenimis žymimais paragrafais, nors ir tokius aktus reikėtų skirstyti straipsniais.

Didelė nutariamoji dalis skirstoma skyriais, poskyriais ir paragrafais. Ne tik skyriai, poskyriai ir paragrafai turi pavadinimus bet ir straipsniai turi būti pavadinti lakoniškai išreiškiant jų esmę, nes tai padeda susipažinti su įstatymo dalyku ir rasti reikiamą paliepimą.

Kiekvieną įstatymo straipsnį reikia formuluoti taip, kad būtų atskirta ir užbaigta teisės taisyklė su visais sudedamaisiais elementais. Jeigu šitai padaryti sunku, tai kai kuriuos teisės taisyklės požymius galima išskirti į atskirą pastraipą, tačiau taip, kad joje nebūtų išdėstyta kitokia teisės taisyklė, logiškai nesusijusi su paties straipsnio turiniu. Tokia pastraipa yra tik straipsnio papildymas, o ne savarankiška jo dalis. Straipsnio dalys gali būti išdėstytos apibendrinamąja forma, apimančia vienodos giminės faktus arba giminingus visuomeninius santykius, arba įvardijant konkrečius dalykus, veiksmus ar reiškinius. Šis, paskutinis variantas mažiau tobulas, palyginti su formaliu apibendrinamuoju metodu, nes įvardijami įstatymo straipsniai pasidaro griozdiški ir toks įvardijimas ne visada išsamus. Jeigu be įvardijimo apsieiti negalima, reikia pateikti pavyzdį ir šis padės suprasti teisinio reguliavimo prasmę ir reguliuojamų santykių kryptį. Tik reikia vengti žodžių „ir taip toliau, ir panašiai“, nes lieka neaišku, kurie dalykai turimi omenyje.

Dažnai norminė teisinė įstatymo dalis dėstoma pastraipsniui pagal schemą „jeigu tai“ ir nurodomi nenaudingi padariniai (sankcijos) už straipsnio pažeidimą. Tik sankcijos ne visada nurodomos kiekviename straipsnyje, be to, gali būti nurodytos net kitame teisės akte.

Kai įstatymas keičia, papildo ar panaikina anksčiau galiojusio įstatymo straipsnį, tai atitinkama nuostata prasideda žodžiais: „tokį straipsnį suformuluoti tokia redakcija“ arba „tokį aktą papildyti tokio turinio straipsniu“. Jeigu įstatymas nustato teisinį norminį paliepimą, praplečiantį anksčiau priimto akto galioji-

rną kitam asmenų ratui ar kitiems visuomeniniams santykiams, arba laikiną norminį aktą paverčia neriboto galiojimo aktu, tai tokia norminė nuostata išdėstoma kaip naujai priimama teisės taisyklė.

Pagal įstatymų leidybos techniką, neleistina įtraukti į įstatymą (nuolatinį) laikinųjų nuostatų, ir atvirkščiai, į laikinąjį įstatymą negalima įtraukti nuolatinių nuostatų. Įstatymo nutariamojoje dalyje turi būti tik norminio pobūdžio nuostatos, kitaip nebus nuoseklaus loginio dėstymo. Tik valstybės valdymo institucijų aktuose dažnai pasitaiko ne tik norminio, bet ir nenorminio pobūdžio nuostatų siekiant greičiau ir tikslingiau jas įgyvendinti;

5) įstatymo nesilaikymo padariniai priklauso nuo pažeidimo pobūdžio ir gali suponuoti civilinio, administracinio ar baudžiamojo poveikio priemonių taikymą; jeigu įstatymas draudžia atlikti tam tikrus veiksmus, tai jame yra nurodytos ir sankcijos, tačiau dažniausiai jos yra kituose įstatymuose ar teisės aktuose;

6) įstatymą pasirašo valstybės vadovas, o jam nesutikus — parlamento pirmininkas (šitaip yra Lietuvoje); vyriausybės nutarimus pasirašo ministras pirmininkas.

4. Teisės norma ir įstatymo straipsniai

Atsižvelgdamas į įstatymų leidybos techniką, įstatymų leidėjas turi aiškiai suprasti teisės normos esmę ir jos santykį su įstatymo straipsniu. Tik tada norminis teisinis įstatymų medžiagos turinys bus išdėstytas logiškai nuosekliai ir tiksliai.

Teisės norma yra bendroji žmonių elgesio taisyklė, suteikianti jiems konkrečias teises ir pareigas, ir šiam tikslui jos turinys konstruojamas logiškai. Tačiau ne kiekvienoje teisės normoje yra tiesiogiai nurodyta, kaip turi elgtis teisės subjektai vienu ar kitu konkrečiu atveju. Teisės normose gali būti išreikšti principai ir nuostatos, turinčios bendrąją reikšmę, įtvirtinančios įstatymų leidybos sistemos pamatus, nustatančios arba tikslinančios leidžiant statymus vartojamas sąvokas ir terminus.

Bendrasis teisės normos pobūdis reiškia konkrečių adresatų nebuvimą, nevienkartinį jos laikymąsi, vykdymą ir taikymą. Yra

nurodoma sąlygos, kuriomis galioja tam tikra taisyklė, jos turinys ir nesilaikymo ar pažeidimo padariniai. Abstrakti teisės norma negali būti pridėta prie konkretaus įstatymo straipsnio. Tai griaua teisės normos sąvoką, kadangi ne visada įstatymo straipsniai turi visus normos elementus. Teisės norma visada turi tris elementus: numatomą teisinių santykių subjektų elgesį, tokio elgesio sąlygas, padarinius, nesilaikant nustatytos taisyklės ar ją pažeidžiant. Išorinė teisės normos išraiškos forma įstatymo straipsnyje ne visada pakartoja minėtą loginę normos struktūrą. Teisės nuostatų dėstymo glaustumo sumetimais, taip pat vengiant kartojimosi, kai kurie teisės normos elementai praleidžiami. Hipotezė arba sankcija nepateikiama, nors jas galima suvokti iš straipsnio formuluotės arba ji nurodyta kito įstatymo straipsniuose. Kai teisės normos numato vienodas jų įgyvendinimo sąlygas (laikymosi, vykdymo ar taikymo), tikslinga straipsnyje nurodyti tų normų hipotezę ir ją deleguoti į visus kitus straipsnius, kuriuose išdėstytos atitinkamos taisyklės (dispozicijos). Analogiškai, jeigu dispozicijos pažeidimas numato vienodus padarinius, normų sankcija gali būti atskirame įstatymo straipsnyje. Kartais sankcijos iškeliamos už įstatymo, kuriame nustatytos atitinkamos dispozicijos, ribų, bet tų normų sankcijas lengva rasti tuose įstatymų straipsniuose, kur nurodytos pagrindinės atsakomybės rūšys. Tad teisės norma gali būti išreikšta keliuose įstatymo straipsniuose arba net įvairiuose įstatymuose ir juos papildančiuose aktuose.

Kartais viename įstatymo straipsnyje išreikšta keletas normų ir toks straipsnis turi keletą dalių. Tokia padėtis pateisinama, kai keleto normų dispozicijos pagrindinių giminingų požymių atžvilgiu sutampa ir skiriasi tik antraeiliai jų požymiai.

Pagal galimybes kiekvieną teisės normą reikia išdėstyti viename įstatymo straipsnyje ir nurodyti visas atitinkamos taisyklės išimtis. Kartais atskiruose įstatymo straipsniuose yra dvi tarpusavyje susijusios, viena kitą papildančios taisyklės. Geriau skirtingo turinio normas, santykiškai savarankiškas taisykles, nors jos organiškai susijusios, viena kitą lemia ir papildo, išdėstyti atskiruose įstatymo straipsniuose. Tačiau ne visais atvejais be išim-

ties viename straipsnyje reikia formuluoti vieną teisės normą, nes tada norma nesiskirtų nuo straipsnio. Įstatymo straipsnyje ar straipsniuose hipotezė, dispozicija ir sankcija visada turi būti išreikštos tiksliai, aiškiai ir apibrėžtai.

Įstatymų leidybos technikos požiūriu ypač reikšmingos vartojamos sąvokos. Būtina parinkti teisinio reguliavimo tikslus atitinkančias sąvokas. Vartojamos teisės sąvokos ir kasdienio gyvenimo arba specialiųjų mokslų sąvokos. Vienos ar kitos gali būti konkrečios ir abstrakčios. Abstrakčias sąvokas prireikus būtina konkretinti, kad būtų aišku, kaip spręsti konkrečias bylas. Nereikia vartoti teisės sąvokų ten, kur galima be jų apsieiti neiškreipiant įstatymo esmės, nes teisės sąvokos ne specialistams sunkiai suprantamos.

Teisės sąvokos yra tik įstatymų leidybos technikos priemonės, jomis reiškiamos įstatymo nuostatos. Įstatymų leidėjas turi stengtis, kad visi lengvai suprastų įstatymo nuostatas. Ypač svarbu kreipti dėmesį į vadinamąsias teises konstrukcijas, nes jos yra aukščiausia teisinė abstrakcija, apimanti ne vieną teisės sąvoką ir padedanti atskleisti pagrindinę. Teisinės konstrukcijos sujungia tam tikras sąvokas į visumą ir taikant dedukciją daromos logiškos išvados, taikomos žemesnio lygmens sąvokoms. Pavyzdžiui, iš įvairių sutarčių rūšių suformuluojama bendroji sutarties sąvoka; iš daugybės sutarties sąvokų suformuluojama bendroji teisinio sandorio sąvoka; iš įvairių nuosavybės formų formuluojama bendroji nuosavybės sąvoka; iš įvairių teisės subjektų formuluojama bendroji teisės subjekto sąvoka ir t. t. Šitaip žemesnio lygmens teisės sąvokos grupuojamos apie vieną bendrąją, abstrakčiausią sąvoką, iš kurios gali būti išvedamos naujos sąvokos. Šitokia teisinė konstrukcija padeda suformuluoti teisės institutą.

Specifinė teisinės konstrukcijos funkcija, kad ji logiškai susieja teisės normas, įstatymo straipsnius ir sudaro vientisą teisės ir įstatymų sistemą. Formuluojant teisinę konstrukciją, būtina laikytis tokių reikalavimų: 1) normas ir įstatymo straipsnius formuluoti tiksliai ir išsamiai; 2) konstrukcija turi būti išsami, sistemi-

nė, atitikti iš kitų normų ir įstatymo straipsnių sudarytas kitas teises konstrukcijas; 3) maksimaliai atitikti teisės ir įstatymų tikslus; 4) išsiskirti aiškumu, paprastumu, būti lengvai suprantama ir įgyvendinama; 5) padėti siekti teisės ir įstatymų tikslų.

Sąvokoms apibrėžti, teisinėms konstrukcijoms sudaryti, įstatymams tiksliai ir aiškiai formuluoti vartojami skaitmenys, nurodantys įstatymuose įvardytų teisių galiojimo terminus, sutarčių ir paslaugų galiojimą. Skaitmeninė išraiška taikoma reguliuojant daugelį santykių: darbo dienos, atostogų trukmę, karo tarnybos laiką, žalos atlyginimo dydį, mokesčių, pensijų dydį, senatį ir kita. Skaitmenimis reiškiami dalykai yra kiekybinio, absoliutaus arba kraštutinio pobūdžio.

Įstatymuose kartais vartojamos pastabos. Jos rašomos tik prireikus, kai be jų negalima apsieiti, ir viename straipsnyje neturi būti keleto pastabų, nes tai sunkintų suvokti įstatymo prasmę ir rasti reikiamą nuostatą. Pastabose pateikiamos nuostatos, neturinčios esminės reikšmės.

5. Įstatymo logika, stilius ir kalba

Įstatymų leidybos kultūra reikalauja logiškai nuosekliai dėstyti įstatymo tekstą, laikytis profesinio stiliaus ir kalbos. Klaidinga frazė, minties ir jos išraiškos tekste ryšio nebuvimas, neteisingai ar ne vietoje pavartotas žodis, pritaikius tokį įstatymą, gali lemti tragišką padėtį. Įstatymo logikos pažeidimai, netikslios formuluotės, neapibrėžtų terminų vartojimas sukelia užklausimus, aiškinimus, biurokratinį vilkinimą, piktnaudžiavimą ir neteisingą įstatymų vykdymą. Todėl logika, stilius ir kalba yra vieni iš įstatymų leidybos technikos pagrindų.

Šiuolaikinėje Vakarų Europos teisės literatūroje plačiai propaguojama „teisės stiliaus teorija“. Joje pažymimas kraštutinis abstraktumas ir teigiama, jog nebūtini aiškumas, paprastumas ir populiarumas leidžiant įstatymus. Vokiečių teisininkas H. Dolle'as nurodo, kad įstatymų leidėjas, atrodo, numojo ranka ir linkęs palaikyti tuos, kurie mano, kad kodeksai sudaryti teisėjams, o pro-

fanui gali būti ir nesuprantami. Jis net mėgina teoriškai pagrįsti, kad įstatymus reikia rašyti mažai suprantama kalba. V. Hedemanas mano, kad jeigu įstatyme bus smulkiai išdėstyti visi reguliuojami atvejai, normos praras turtingą turinį, bus pernelyg apkraunama atmintis, atsiras normų prieštaravimų. Teisė labai sudėtinga ir ne specialistui nelengvą ją suprasti. Įvairiausi gyvenimo santykiai reguliuojami įstatymo ne vien smulkiai aprašant, bet ir išplečiant teisės normos dispoziciją, nes įstatymai kuriami visiems žmonėms, o ne vien teisėjams ar kitiems pareigūnams.

Rengiant įstatymą, būtina nuosekliai laikytis gramatikos ir sintaksės taisyklių ir logiškai dėstyti teisinę medžiagą. Straipsniai ir jų dalys, skyriai ir paragrafai turi išplaukti vieni iš kitų, kiekvienas teiginys — organiškai sietis su kitais, jų nekartoti ir jiems neprieštarauti. Tekstas turi būti baigtas ir išsamus, kad neatsirastų galimybės savavališkai jį pildyti ar plėsti.

Įstatymo teksto stilius privalo būti direktyvinis ir oficialus. Direktyvinis teksto pobūdis pasireiškia jo privalomomis, valinėmis formuluotėmis. Teisės subjektai turi suvokti, kad jie privalo elgtis tiksliai pagal įstatymo nuostatas ir neperžengti nustatytų ribų.

Įstatymo stilius yra ne aiškinamasis, įtikinamasis ar įrodomasis, o griežtų paliepimų, įsakymų, reikalavimų vykdyti nustatytas taisykles. Direktyvinis stiliaus pobūdis rodo suverenią valstybės valią. Oficialios įstatymų leidėjo suformuluotos elgesio taisyklės, priimtose aukščiausių atstovaujamųjų valstybės institucijų, skelbiamos oficialiuose leidiniuose, pasirašomos valstybės vadovo, yra visiems privalomos ir niekas, išskyrus patį įstatymų leidėją, negali jų keisti, papildyti ar naikinti.

Įstatymų stiliui būdingas logiškumas ir nuoseklumas, ekonomiškumas ir racionalumas, motyvavimas ir formalus apibrėžtumas, teisės nuostatų tikslumas, aiškumas ir vienareikšmiškumas. Įstatymo preambulė, nustatanti įgyvendinimo sąlygas ir uždavinius, dėstoma paprasta, visiems suprantama kalba.

Įstatymų leidybos technikai prieštarauja ir netvarkingas teisės terminų vartojimas, pavyzdžiui, vienu atveju kalbama apie „neteisėtą medžioklę“, o kitu — apie „brakonieriavimą“, vienu ai-

veju sakoma „muitinės kontrolė“, o kitu — „muitinės apžiūra“, vienu atveju — „draudžiamoji zona“, o kitu - „apsauginė zona“ ir panašiai.

Paprasto įstatymo stiliaus negalima siekti jo tikslumo ir išsamumo sąskaita. Įstatymai reguliuoja sudėtingus visuomeninius santykius, atsiradusius mokslo ir technikos revoliucijos, ekologinės krizės pavojaus, migracijos sąlygomis ir panašiai, todėl būtina vartoti specialiuosius terminus, pavyzdžiui, negalima vengti termino „trečiasis asmuo“ arba „akceptas“.

Teisės terminai, pavyzdžiui, teisėti atstovai, pareigūnas, pirmosios instancijos teismas, gali būti paaiškinti ir pačiame įstatyme. Tokie aiškinimai galimi skliausteliuose arba pastabose. Reikia vengti įvairių santrumpų ir rašyti tiksliai, išsamiai terminus. Terminai vartojami griežtai apibrėžta reikšme. Įstatymus visi turi suprasti vienodai, vienodai jų laikytis, juos vykdyti ir taikyti, todėl jie turi būti tikslūs, logiški, skyriai ir poskyriai privalo sietis. Tik tada įstatymai bus teisingai įgyvendinami, išvysčius teisėtumą ir teisėtumą.

XIII. Teisės veikimas

Teisė egzistuoja tik veikdama ir reguliuodama žmonių santykius. Tokiu būdu teisė diegia į žmonių santykius civilizacijos ir socialinės partnerystės pradus ir savo principiniais paliepimais užtikrina teisėtą subjektų veiklą ir elgesį. Teisės veikimas apima tokius procesus: a) teisinio reguliavimo priemonių sukūrimą, b) jų taikymą subjektų praktinei veiklai, kad būtų pasiekta norimų rezultatų. Teisės veikimo turinį sudaro: teisės poveikis, teisės suvokimas, teisės galiojimas, teisinė santvarka. Teisės suvokimas nesibaigia tik teisiniu reguliavimu arba jos įgyvendinimu, nes tai yra tik teisės veikimo specifinės savybės.

Įstatymas gyvuoja tik taikomas. Tokios nuomonės yra daugelis teisininkų. Veiksmų neatsiranda be žmogaus valios ir sąmonės. Teisės veikimas pasireiškia veiksmų motyvų skatinimu arba sulaikymu nuo veiksmų. Teisės norma, būdama neišsąmoninta, turi tik formalią teisinę reikšmę, bet neturi teisinio reguliavimo bruožų. Tik subjektų išsąmoninta teisės norma tampa veiksminga visuomenės gyvenime.

Teisės išsąmoninimo ir suvokimo lygis yra teisės reguliuojamojo veikimo pagrindas ir joje numatytų tikslų pasiekimas. Teisės suvokimo lygį būtina nagrinėti siejant su socialiniu teisės veikimu (realiu funkcionavimu) ir net priklausymu nuo jo.

1. Teisinis reguliavimas

Teisinis reguliavimas yra teisės veikimo dalis, apibūdinanti teisės poveikį subjektų elgesiui ir veiklai. Teisiškai reguliuojant teisiniais įsakymais (liepimais) nustatomi reguliuojamų santykių dalyvių veiklos orientyrai ir pasiekama faktinių teisės tikslų.

Teisinis reguliavimas apima: 1) valstybinių teisėkūros institucijų veiklą rengiant teisės nuostatas ir teises priemones jų galiojimui užtikrinti. Čia teisinio reguliavimo turinį sudaro įvairių teisėkūros institucijų veikla rengiant reglamentavimo tipą, metodus, būdus, nustatant normines reguliavimo priemones, reikalingas normaliam pilietinės visuomenės ir jos institucijų gyvavimui, kasdienei žmonių veiklai civilizuotais pagrindais organizuoti; 2) visuomeninių santykių dalyvių veiklą, skirtą teisinėms reguliavimo priemonėms ieškoti ir panaudoti savo elgesiui su teisės reikalavimais derinti.

Teisinis reguliavimas gali būti suvokiamas kaip valstybinis ir kaip subjektų tiesiogiai įgyvendinama savitvarka. Yra tokių teisės veikimo sričių, kur valstybinis teisinis piliečių elgesio norminimas nereikalingas ir net žalingas. Tai tokios sritys, kur žmonių veikla yra teisinio pobūdžio, bet nesusijusi su specialiu teisiniu reglamentavimu ir tokio reglamentavimo nereikia (pvz., asmeniniai, šeimos santykiai). Čia žmonės vadovaujasi savo teisine sąmone.

Teisinio reguliavimo sfera yra potencialių teisinių santykių sritis, kur santykiai ir faktai nesutvarkyti ir sureguliuoti jų be teisinių priemonių neįmanoma. Teisinio reguliavimo ir įstatymo veikimo sritis gali nesutapti. Antraip būtų ribojamos piliečių teisinės laisvės, konstruktyvi jų iniciatyva.

Teisę suvokiant tik kaip įstatymų normas, teisės veikimas apsiribotų įstatymų paliepimais. Teisinio reguliavimo ribas lemia neteisiniai veiksniai. Jų pamatas — žmonių veiklos prigimtis, priklausanči nuo bendrosios kultūros ir civilizuotumo, determinuotos esamos santykių sistemos, ekonominių, istorinių, religinių, nacionalinių aplinkybių.

Su teisinio reguliavimo sritimi ir ribomis tiesiogiai susijusi teisinio reguliavimo dalyko samprata. Teisinio reguliavimo dalykas yra visuomeninių santykių įvairovė, individų, kolektyvų veiksmai, kurie teisės gali būti objektyviai sureguliuoti ir tam tikromis sąlygomis reikalingi teisinio poveikio. Ne visi veiksmai ir socialinių subjektų santykiai gali būti teisinio poveikio objektas, o tik tie,

kurietomis sąlygomis yra tipiški, kartojami, visuotiniai, galimi teisiskai kontroliuoti ir formalūs, t. y. išreikšti teisiškai.

Teisiniam poveikiui gali būti skirti materialųjų gėrybių pasiskirstymo ir naudojimo, valstybės valdžios ir valdymo įgyvendinimo, asmens ir valstybės sąlyčio, socialinės apsaugos ir kitų sričių santykiai. Tokia valstybinė, ūkinė ir socialinė veikla yra teisinio reguliavimo dalykas ir turi būti teisiškai objektyviai su tvarkyta.

Bendriausias teisės veikimo objektas yra visuomeniniai santykiai. Tiesioginis reguliavimo objektas yra įvairūs veiksmai, santykių dalyvių veikla. Teisinio reguliavimo turinys priklauso nuo veikiančių subjektų padėties ir objektų, dėl kurių kyla tarpusavio veiksmai. Teisinio reguliavimo dalyko turinys nustato teisinio reguliavimo specifiką ir galiausiai teisės struktūrą.

Teisės reguliuojamų santykių pobūdis lemia teisinio poveikio šiems santykiams specifiką, t. y. nustato reguliavimo metodą. Skirtingai nuo teisinio reguliavimo dalyko, apibrėžiančio, ką teisė reguliuoja, teisinio reguliavimo metodas rodo, kaip tie santykiai reguliuojami.

Teisės literatūroje skunami tokie pagrindiniai teisinio reguliavimo metodai: 1) pozityvus įpareigojamas — subjektai įpareigojami aktyviai veikti; 2) leidžiamasis — asmeniui suteikiama teisė pačiam aktyviai veikti; 3) draudžiamasis — įpareigojama susilaikyti nuo įstatymo draudžiamų veiksmų.

Papildomi metodai yra rekomendavimas ir teisėto elgesio skatinimas.

Pagrindinių teisinio reguliavimo būdų derinys sudaro specifinį teisinio reguliavimo metodą — direktyvinį (imperatyvųjį) arba autonominį (dispozityvųjį). Imperatyvusis yra griežtai privalomas, negalima nukrypti nuo teisės akto reikalavimų. Šio metodo pagrindinė teisinė priemonė yra įsakymas (liepimas). Kas nurodyta, turi būti nenukrypstant atlikta. Šis metodas taikomas baudžiamojoje ir administracinėje teisėje, pasitaiko ir kitose teisės šakose. Šiuo atveju juridinis faktas, lemiantis teisinių santykių atsiradimą, yra įsakymas (liepimas).

Dispozityvusis metodas grindžiamas iniciatyva, reguliuojamų santykių dalyviams leidžia savarankiškai pasirinkti tam tikrą veiksmą. Šalys gali reguliuoti santykius savo nuožiūra. Įstatymai tik nustato tokios nuožiūros ribas arba tam tikrą procedūrą. Šis metodas taikomas civilinėje ir šeimos teisėje. Pagrindas — dalyvių sutartis.

Imperatyvusis metodas priverčia santykių dalyvius užmegzti teisinius ryšius, o dispozityvusis leidžia piliečiams ir jų organizacijoms užmegzti santykius be privalomųjų teisinių nurodymų.

Atsižvelgiant į draudimų ir leidimų suderinimą, skiriami du teisinio reguliavimo tipai: a) visuotinai leidžiamas - jo pagrindas yra bendras leidimas; konstruojamas remiantis principu „leidžiamas viskas, išskyrus tai, ką įstatymas tiesiogiai draudžia“; b) draudžiamasis — jo pagrindas yra visuotinis draudimas ir jis konstruojamas pagal principą „uždrausta viskas, išskyrus tai, kas tiesiogiai leista įstatymo“.

Vyraujantis visuotinai leistinas ar draudžiamasis teisinis reguliavimas priklauso nuo istorinių tradicijų, kultūros lygio, teisinės sistemos, santykių (civiliniai ar baudžiamieji ir pan.) ypatybių.

Teisinis reguliavimas apima dvi stadijas: 1) teisės subjektų teisinės padėties nustatymą — nuo jo prasideda norminis reguliavimas. Piliečio teisinė padėtis apibrėžta konstitucinėmis teisėmis ir pareigomis ir jomis grindžiamas teisnumas, t. y. valstybės pripažinimas asmens gebėjimo būti visuomenės teisinio gyvenimo dalyviu ir įvairių teisinių santykių subjektu. Konstitucijos nuostatos yra išplėtos kituose teisės aktuose, kurie sudaro pagrindą piliečiams veikti įvairiose teisės srityse. Tai reiškia, kad piliečiai, siekdami patenkinti savo interesus, turi teisę naudotis įstatymuose numatytais teisinėmis priemonėmis. Valstybės institucijų teisinis statusas yra jų kompetencija, nustatanti jų įgaliojimus ir pareigų apimtį; 2) teisinių santykių atsiradimą - prielaidos yra atitinkami gyvenimo faktai, teisinis jų pripažinimas ir teisinės reikšmės jiems suteikimas teisės normose. Atsižvelgiant į teisinių santykių pobūdį, tokie teisiniai faktai gali būti vienkartiniai veiksmai arba įvykiai, arba reikia jų sudėties tam tikros

visumos (pvz., pensijai gauti reikia būti tam tikro amžiaus, turėti darbo stažą, institucijos sprendimą).

Teisinis reguliavimas yra norminis rezultatyvus teisinių priemonių sistemos poveikis visuomeniniams santykiams siekiant juos sutvarkyti, apsaugoti, plėtoti pagal visuomenės poreikius. Veikdama teisinių santykių dalyvius, teisė skatina jų aktyvumą visuomenėje. Iš esmės teisinis reguliavimas yra tokios rūšies socialinis reguliavimas, kuris skirtas organizuotai įgyvendinti ištiesą tikslingą priemonių sistemą, išreiškiančią rašytinę teisę, parodančią įstatymų leidėjo siekiamus tikslus.

Minėta, kad teisinio reguliavimo dalykas yra įvairūs visuomeniniai santykiai. Tačiau jie iš esmės turi paklusti norminiam organizuotam poveikiui ir esamomis socialinėmis politinėmis sąlygomis jiems toks poveikis būtinas taikant teisės normas ir kitokias teises priemones, kurios sudaro teisinio reguliavimo mechanizmą.

Nuo teisinio reguliavimo dalyko turinio labai priklauso reguliavimo ypatumai. Visuomeniniai santykiai (pvz., turtiniai, baudžiamieji) teisiškai reguliuojami ne bendrai, o pagal teisės normų rūšis, teisės šakas. Teisinio reguliavimo specifikai turi įtakos visuomeninių santykių subjektai, objektų savitumas ir kita.

Pagrindinė teisės reguliuojamų visuomeninių santykių ypatybė, kad jie yra teisinio poveikio dalykas tik tiek, kiek jie yra valiniai santykiai, valinis žmonių elgesys. Teisės poveikis visuomenės gyvenimui tuo reikšmingesnis, kuo stipriau teisės normos daro skatinamąjį ar įpareigojamąjį poveikį būtent žmonių valiai ir sąmonei.

Teisinio reguliavimo aplinka apima ir teisės reguliuojamus valinius visuomeninius santykius bei kitus visuomeninius ryšius, taip pat šių santykių ypatumus, lemiančius teisinio poveikio priemonių savitumą, jų kompleksus ir kompleksų sudarymą.

Teisinio reguliavimo kokybė priklauso nuo socialinės aplinkos, kurioje galima aktyvi veikla, susilaikymas nuo aktyvios veiklos arba jų derinimas. Socialinė aplinka dėl esamų poreikių ir interesų orientuoja žmonių poelgius į aktyvią veiklą arba pasyvumą (pvz., rinkos santykiai skatina veiklą, o planinė ekonomika

ją riboja). Visuomenės socialinio aktyvumo laipsnis - tai elgesio kartotinumas ir jo visuotinumas.

Teisinio reguliavimo intensyvumas priklauso ne tik nuo teisės šakos, su kuria susijęs, bet ir nuo to, ar joje pasireiškia centralizacijos arba decentralizacijos pradai, kokia socialinė aplinka, žmonių elgesio visuotinumas, ar teisė apima tuos santykius, o jeigu apima — tai kiek detaliai, imperatyviai. Visa tai ir yra vadinama reguliavimo intensyvumu. Yra intensyvaus ir neintensyvaus visuomeninių santykių reguliavimo sritys. Galimi du neintensyvaus teisinio reguliavimo atvejai: 1) visuomeninio gyvenimo sritį būtina sureguliuoti arba ji nepakankamai sureguliuota; ir 2) galimi tokie visuomeniniai santykiai, kurių nereikia teisiškai reguliuoti. Nuo to priklauso teisinių leidimų ir draudimų santykis atsižvelgiant į intensyvaus ar neintensyvaus reguliavimo sritį. Subjektams suteikiant daugiau elgesio laisvės, teisiniai draudimai siaurėja. Teisinio leidimo nebuvimas intensyvaus reguliavimo srityje dar nereiškia, kad vienu ar kitu klausimu egzistuoja teisinis draudimas.

Teisinis reguliavimas turi ir specifinį mechanizmą. Jis suvokiamas kaip bendra teisinių priemonių, kuriomis pasiekiamas rezultatyvus poveikis visuomeniniams santykiams, sistema. Skiriamos trys teisinio reguliavimo mechanizmo atsižvelgiant į stadijas grandys: 1) teisės normos - teisinio reguliavimo pagrindas; 2) teisiniai santykiai, subjektinės teisės ir pareigos; 3) teisių ir pareigų įgyvendinimo aktai. Kartais atsiranda ketvirta mechanizmo grandis — teisės taikymo aktai ir individualūs aktai.

Teisinis reguliavimas suponuoja aktyvią žmonių, jų kolektyvų veiklą, tačiau kai teisės funkcija dinaminė, atsiranda pareiga veikti aktyviai, o kai statinė - susilaikyti nuo tam tikrų veiksmų.

Skiriami trys teisinio reguliavimo mechanizmo lygiai: 1) pirminių teisinių priemonių lygis - teisės normos ir subjektinės teisės ir pareigos; 2) susidariusios teisinės normos, išreikštos teisės institutuose — atskirais junginiais, teisinių režimų kompleksais arba teisiniais junginiais ir režimais, kurie yra reikšmingos gyve-

nimo problemų sprendimo formos (pvz., sutartis kaip darbo ir užmokesčio organizavimo būdas); 3) operacinis lygis — konkrečios subjektų disponuojamos teisinės priemonės (pvz., sutartis įsigyti gyvenamąjį namą).

Teisinių priemonių paskirtis, kad, subjektų tinkamai panaudotos, jos leistų pasiekti socialinį efektą. Socialinės veiklos formos yra teisės ir pareigos. Jos ir yra pirminės teisinės priemonės. Nuo jų prasideda visos teisinių priemonių sistemos formavimas. Teisinių priemonių taikymas užtikrina santykių pastovumą ir tikrumą, reguliavimo derinimą su subjektinėmis teisėmis, jų apsaugą, būdus, garantuojančius realų teisinių pareigų atlikimą, būtiną teisinių veiksmų procedūrą, procesines normas, skirtas subjektinėms teisėms įgyvendinti esant konfliktinėms situacijoms.

2. Teisinio reguliavimo struktūra

Teisinio reguliavimo struktūrą apibūdina reguliavimo metodai ir būdai. Teisinio reguliavimo metodai - teisinio reguliavimo būdai, jų derinimas, rodantis, kaip teisinių priemonių kompleksas panaudojamas konkrečioje visuomeninių santykių srityje. Metodai išreiškia teisinio režimo esmę. Teisės sistemoje jie yra jungiamasis pradas, formuojantis teisės šakas. Gali būti centralizuotas imperatyvus reguliavimas (subordinacijos metodas), reguliavimas nuo viršaus iki apačios vadovaujantis imperatyviais pradais. Subjektai tiesiogiai priklausomi nuo valstybės institucijų. Yra decentralizuotas dispozityvus reguliavimas (koordinacijos metodas). Teisinis reguliavimas nustatomas iš apačios ir jo eigą veikia visuomeninių santykių dalyvių aktyvumas. Teisėti jų veiksmai yra individualūs, o santykiai oordinuojami. Subordinacijos metodai veikia administracinėje, dispozityvus — civilinėje teisėje.

Teisinio reguliavimo būdai suvokiami kaip teisinis poveikis, išreikštas teisės normose ir kituose teisės sistemos elementuose. Leidžiamasis, draudžiamasis ir pozityvus įpareigojamasis būdai susiję su subjektinėmis teisėmis. Esant leidimui subjektinė teisė (teisė reikalauti, užtikrinant subjektinės teisės turėtojų aktyvius

veiksmus) sudaro šio teisinio reguliavimo būdo turinį, o esant pozityviam įpareigojimui ir draudimui teisė reikalauti priklauso kitiems asmenims ir jo paskirtis — užtikrinti aktyvios arba pasyvos teisinės pareigos atlikimą.

Iš teisinės tikrovės elementų (normų, teisinių santykių), išreiškiančių reguliavimo būdą, susidaro teisės šakinių metodų turinys. Nuo centralizuoto ir decentralizuoto reguliavimo daug priklauso ir būdų kombinacija, būdinga vienai ar kitai teisės šakai. Sakiniams metodams, kur vyrauja centralizuotas reguliavimas (administracinė, finansų teisė), priklausantis viešajai teisei, svarbiausi yra įpareigojimai ir draudimai. Sakiniams metodams, išreiškiantiems dispozityvius pradus (civilinė, šeimos, darbo teisė) ir priklausantiems privatinei teisei, svarbiausi yra leidimai. Įpareigojimai būdingi dinaminei, o leidimai ir draudimai — statinei teisės funkcijai.

Teisinis leidimas — tai pagrindinis teisinio reguliavimo elementas, nustatantis teisinės priemonės siekiant užtikrinti socialinę laisvę ir žmonių, kolektyvo, visuomeninių susivienijimų aktyvumą, realų žmogaus teisių įgyvendinimą, tikrąją demokratiją ir kūrybinę žmonių veiklą.

Teisinis leidimas yra subjektinė teisė ir jai būdinga nuožiūra bei teisinių galimybių ribos. Teisiniam leidimui būdinga ne tiesiog galimo elgesio riba, o tokia, kai galima pasirinkti, kaip pasielgti, parodyti aktyvumą ir patenkinti savo interesus. Subjektinė teisė tik reikalauti taip pat reiškia tam tikrą leidimą tai daryti, tačiau ši teisė labiau susijusi su pozityviais įpareigojimais.

Teisiniai leidimai turi būti įstatymuose ir kituose norminiuose aktuose. Dažniausiai jie tiesiog suformuluoti norminio akto tekste kaip įgaliojanti reguliuojamoji norma. Teisinis leidimas gali išplaukti iš teisės normų komplekso (pvz., leidimas sudaryti įvairias sutartis, kadangi jos neuždraustos, laikomasi sudarymo sąlygų, neprieštarauja teisės principams).

Teisinis draudimas yra teisinė priemonė, užtikrinanti visuomeninių santykių organizuotumą, piliečių teisių ir teisėtų interesų, visuomeninių susivienijimų interesų apsaugą, ir nepageidaujamo socialiai žalingo elgesio barjeras.

Vieni draudimai saugo piliečio asmenį, kiti išreiškia valstybės įvairių sričių veiklą. Visiems būdinga įtvirtinamoji, fiksuojamoji funkcija. Jų paskirtis – įtvirtinti ir padaryti neliečiamus esamą tvarką ir santykius. Todėl reguliavimo atžvilgiu jie išreiškiami teisinėmis pasyvaus turinio pareigomis susilaikyti nuo tam tikrų veiksmų. Taigi draudimas teisėje – tai teisinė pareiga, imperatyvi, kategoriška, neginčijama, užtikrinama teisiniu poveikiu.

Tam tikri draudimai nustatyti esant pasyviai elgesiui, kai asmenys neveikia. Tada draudimai išreiškiami draudžiamosiose normose, kurių garantija yra teisinė atsakomybė, o įgyvendinimo forma – laikymasis.

Teisiniams draudimams yra būdingas reikalavimas. Visada numatoma, kad yra asmenų, galinčių pareikalauti laikytis draudimo. Toks reikalavimas būdingas ir atitinkamoms teinėms pareigoms.

Teisiniai draudimai yra visiems privalomi ir susiję su teisine atsakomybe (baudžiamąja, civiline). Jiems būdingas formalus apibrėžimas. Teisės normose griežtai apibrėžtas jų turinys ir tikslios ribos. Nėra teisinių draudimų be draudžiamųjų paliepimų ir norminių nuostatų dėl atsakomybės už jų nesilaikymą. Nereikia paminėti norminio draudimo ir leidimo nebuvimo, nes jie nėra tapatūs.

Pozityvus įpareigojimas. Pozityviais įpareigojimais reiškiamas prievartinis pareigos atlikimas, taip pat reglamentuojama finansinė veikla, aplinkos apsauga ir panašiai. Čia būdingas tam tikras asmenų varžymas, nes jie privalo daryti tai, ko nedaryti, arba daryti ne tokiu mastu. Šis reguliavimo būdas pasireiškia paskirstant asmenims aktyvias teises pareigas, t. y. įpareigoja tvarkyti savo elgesį pagal teisės normų reikalavimus.

Bendrųjų teisinių leidimų ir draudimų vieta taikant teisinį reguliavimą yra savita. Jie reiškia, kad atitinkamos norminės nuostatos yra išeities taškas ir orientuojamasis tos visuomeninių santykių srities pradas. Bendrieji leidimai ir draudimai tiesiogiai nustato žmonių elgesį ir kai būtina reguliuoti socialinius, politinius, dorovinius leistinus ar draudžiamuosius pradus. Bendrieji leidimai gali sukelti teisinių padarinių ir būti teisėto elgesio kriterijus, pavyzdžiui, bendrasis leidimas laisvai sudaryti sutartis, ne-

sant specialaus šios srities draudimo. Tokie leidimai yra pagrindas teigti atitinkamą elgesį esant teisėtą.

Bendrieji draudimai tiesiogiai negali sukelti teisinių padarinių ir būti neteisėto elgesio kriterijus. Visada neteisėto elgesio pripažinimo pagrindas gali būti tik konkrečios normos: arba draudžiamosios, arba įpareigojamosios ar įgaliojamosios, ir jų reikalavimų nevykdymas arba ribų peržengimas sudaro teisės pažeidimą. Pagal teisėtumo principus, reikalaujančius teisingumo, konkretumo ir asmeninės teisinės atsakomybės, kiekvienas neteisėtas elgesys turi būti susijęs su konkrečios teisės normos - draudžiamosios, įpareigojamosios ar įgaliojamosios pažeidimu (jeigu subjektas pažeidė leistinas ribas).

3. Teisinio reguliavimo tipai ir sistemos.

Teisinis režimas

Skiriami du teisinio reguliavimo tipai: bendrasis draudžiamasis ir leidžiamasis. Teisinėje apyvartoje vartojamos dvi formulės, susijusios su teisės ypatybėmis: pirmoji — leista viskas, išskyrus tai, kas uždrausta; antroji — uždrausta viskas, išskyrus tai, kas leista.

Teisinio reguliavimo tipai nusako teisinio poveikio tvarką ir kryptį, apibrėžia, kam skirtas reguliavimas: suteikti visuomeninių santykių dalyviams bendrąjį leidimą ar skirti bendrąjį draudimą. Tos bendrosios kryptys apibrėžiamos atitinkamai konkrečiais draudimais arba leidimais. Bendrąjį draudimą atitinka tik konkretus leidimas, ir atvirkščiai, įstatymų leidėjo nustatytą bendrąjį leidimą atitinka konkretus draudimas.

Bendroji nedraudžiama tvarka tiesiogiai išreiškia plačią socialinę laisvę ir esant demokratiniam režimui yra teisinio reguliavimo tipas, kurio pagrindinis komponentas yra bendrieji draudimai, reikalauja tobulai tvarkomų visuomeninių santykių, visuomenės gyvenimo organizuotumo ir socialinės atsakomybės.

Leidimų tvarka padeda sutvarkyti valstybės institucijų ir pareigūnų veiklą, užtikrina jų funkcijų ribojimą ir šalina savivalę. Galioja taisyklė: neleidžiama kitaip, tik kaip nustatyta.

Teisinis režimas — tai reguliavimo tvarka, išreikšta kompleksu teisinių priemonių, parodančių išskirtinį tarpusavyje sąveikaujančių leidimų, draudimų, pozityvių įpareigojimų derinimą ir sudarančių reguliavimo kryptingumą.

Kiekvienam teisiniam režimui būdingi visi teisinio reguliavimo būdai. Tačiau kiekvieno režimo specifiką lemia vienas vyraujantis būdas. Teisinio režimo klausimas kyla reguliuojant subjekto teises. Teisinio režimo pagrindas yra teisinio reguliavimo būdas: bendrasis draudimas, leidimas ar pozityvus įpareigojimas. Taigi režimus galima skirstyti į bendruosius nedraudžiamuosius ir leidžiamuosius (šalia įpareigojimų).

Kiekvienas teisinis režimas parodo teisinio reguliavimo griežtumo laipsnį, tam tikrų ribojimų arba lengvatų buvimą, subjektų aktyvumo lygmenį ir jų savarankiškumo ribas.

4. Teisės įgyvendinimas ir taikymas. Teisingumas

Teisinio reguliavimo išraiška yra toks visuomeninių santykių dalyvių elgesys, kai įkūnijami teisėje esantys reikalavimai ir galimybės. Teisės įgyvendinimas turi keletą formų ir jų ypatybės priklauso nuo teisinio reguliavimo būdo: įgyvendinamas leidimas, draudimas ir įpareigojimas. Atsižvelgiant į tai, skiriamos tokios teisės įgyvendinimo formos: naudojimasis, laikymasis ir vykdymas.

Naudojimasis - įgyvendinimo forma, kai įgyvendinamos leidžiamos galimybės. Subjektai elgiasi aktyviai, įgyvendina savo teises, naudojasi teisės suteiktomis galimybėmis (nuosavybės teise, teise į gynybą, rinkimų teise).

Laikymasis yra įgyvendinimo forma, kai subjektai derina savo elgesį su teisiniais draudimais. Būdingas pasyvus subjektų elgesys. Jie neatlieka teisės normų draudžiamų veiksmų, t. y. vykdo jiems skirtas pareigas.

Vykdydas reiškia, kad subjektai savo veiksmais vykdo teisinius paliepimus. Jie yra aktyvūs ir atlieka teisės normose nustatytus veiksmus, t. y. jiems skirtas pareigas. Vykdydas yra tiks-

liausią teisės įgyvendinimo forma. Teisės normomis kartu su kitomis teisinėmis priemonėmis užtikrinami rezultatai, įkūnijamos reikiamos elgesio programos, kurios turi tapti faktiniais santykiniais ir būti įgyvendintos aktyviais subjektų veiksmais.

Naudojimosi teise ir jos laikymosi formos turi būti suprantamos kaip neatsiejamos, derinant su reguliavimo tipu ir priklausymu nuo jo. Naudojantis teise, visada jos ir laikomasi: esant bendram nedraudžiamam reguliavimui, laikomasi, kad nebūtų pažeidžiamos draudžiamosios normos; esant konkrečiam leidimui, griežtai laikomasi nustatytų subjektinės teisės ribų.

Esant bendram nedraudimui ir kartu leidimui, įgaliojasis subjektas veikia aktyviai. Aktyviu elgesiu jis įgyvendina materialiuosius, politinius, dvasinius interesus. Atitinkamų teisės normų - įgaliojamųjų ir draudžiamųjų, taip pat bendrųjų draudimų ir leidimų įgyvendinimas sukuria bendrus ir absoliučius teisinius santykius ir pagal juos subjektai organizuoja socialinių poreikių kuriamą savo elgesį.

Teisės taikymas. Baigiamoji teisinio reguliavimo stadija (kartais ir atsirandant teisiniams santykiams) yra teisės taikymas. Tai individuali teisinė veikla nagrinėjant teisinės bylas, ir dėl tokios veiklos teisės sistemoje atsiranda individualūs paliepimai (potvarkiai). Individualūs potvarkiai (sprendimai) užtikrina teisės normų vykdymą, turi teisinę galią ir gali būti teisėto elgesio kriterijus. Šiais sprendimais ne tik užtikrinama teisė, bet ir atsižvelgiant į konkrečias socialines, politines sąlygas išreiškiamas individualus norminis visuomeninių santykių reguliavimas, galintis praturtinti arba iškreipti teisę.

Be teisėkūros, teisės taikymas labiausia lemia teisinį teisės poveikio visuomeniniams santykiams reguliavimą.

Teisę taiko kompetentingos valstybės teisėsaugos institucijos ir pareigūnai. Tarp aplinkybių, kai būtina taikyti teisę, yra susijusių su teisinių santykių atsiradimu (pvz., atsiradus teisėms ir pareigoms, susijusioms su pensijos skyrimu, kai socialinės rūpybos įstaiga įstatymų pagrindu pensininkui nustato pensijos dydį ir įsako ją mokėti). Daugiausia aplinkybių, verčiančių taikyti

valstybės prievartą, yra siekiant užtikrinti visuomenės gyvenimo teisinį reguliavimą. Valstybės prievartos taikymas ir pagrindžia kompetentingų institucijų specifinę teisės taikymo veiklą. Tokios valstybės institucijos privalo tikrinti valstybės prievartos priemonių taikymo teisėtumą, pagrįstumą ir tikslingumą, o prireikus jas sukonkretinti, nustatyti jų taikymo tvarką, t. y. atlikti individualų teisinį reguliavimą.

Teisės taikymas pirmiausia teismams yra vienintelis valstybės prievartos įgyvendinantis teisinį reguliavimą vartojimo būdas. Šis būdas būdingas visoms teisės įgyvendinimo formoms — naudojimuisi, laikymuisi, vykdymui ir taikymui.

Faktinės aplinkybės, lemiančios teisinį reguliavimą ir prireikus — valstybės prievartos taikymą, yra: a) esamos subjektinės teisės įgyvendinimo kliūtis ir teisinių pareigų nevykdymas; b) teisės pažeidimas, už kurį reikia atsakyti.

Teisinės atsakomybės ir teisės taikymo akto ryšys yra esminis. Teisinę atsakomybę, išreikštą baudžiamosiomis priemonėmis, teismas gali taikyti tik specialaus akto — kaltinamojo nuosprendžio, priimto nustatyta proceso įstatyme forma, pagrindu, laikydamasis visų demokratinių procesinių garantijų, nes to reikalauja teisėtumas. Tačiau teisingumas nėra mechaninis rašytinių teisinių potvarkių vykdymas, o gyvoji teisė, todėl teismai turi vadovautis pagrindiniais teisės principais ir žmogaus teisėmis. Demokratijos sąlygomis, kai vyrauja teisė, teisinė visuomenė ir valstybė, privačios žmogaus teisės turi išskirtinę teisinę reikšmę, todėl visi teisėsaugos institucijų sprendimai privalo nepažeisti žmogaus teisių.

Teisėsaugos institucijos, taikydamos teisę, užpildo įstatymų leidybos paliktas spragas, kai konkretus gyvenimo atvejis nenumatytas konkrečioje teisės normoje. Tada teismai įgalioti sprendami bylą taikyti analogiją, išskyrus baudžiamąją ir administracinę teisę. Galima įstatymo ir teisės analogija. Įstatymo analogija reiškia, kad bylą privalu spręsti įstatymo, reguliuojančio panašius santykius, pagrindu, o teisės analogija — vadovaujantis bendraisiais teisės principais. Tačiau analogijos taikymas turi tam tik-

rų ypatumų: 1) ji taikoma tik kai visiškai nėra teisės normos arba ji neišsami; 2) esamos nagrinėjamų aplinkybių normos ir numatytų aplinkybių panašumas požymių atžvilgiu turi teisiniu požiūriu iš esmės sutapti; 3) analogija neleistina, jeigu įstatymas numato teisinius padarinius, susijusius su konkrečia norma; 4) išimtinės normos ir bendrųjų įstatymų nuostatų išimtys gali būti taikomos tik kai nagrinėjamos aplinkybės taip pat yra išimtinės; 5) gauta taikant analogiją teisės nuostata neturi prieštarauti įstatymo nuostatomis; 6) taikant analogiją, pirmiausia reikia ieškoti normos tos pačios teisės šakos aktuose ir tik tokios nesant — kitoje teisės šakoje arba įstatymuose.

Teisę baigiama taikyti priėmus teisės aktą. Toks aktas yra valstybinis individualiai apibrėžtas kompetentingo subjekto konkrečioje teisinėje byloje priimtas sprendimas siekiant nustatyti subjektinių teisių arba teisinių pareigų buvimą arba nebuvimą ir mastą (ribas) remiantis atitinkamomis teisės normomis jų įgyvendinimo interesais.

Teisės taikymo aktai vaidina ypatingą vaidmenį, nes jie yra būtini teisiniam reguliavimui ir teisinio poveikio visuomeniniams santykiams požiūriu. Jais drauge su norminiais aktais įgyvendinarni atitinkami socialiniai tikslai.

Teisės taikymo aktai skiriami pagal prasmę: teismo sprendimai, individualūs valstybės potvarkiai ir taikymo aktai. Teismo sprendimas yra baigiamasis teisės taikymo aktas, potvarkis rodo teisės taikymo rezultatą, teisės taikymo aktas yra teisinis bylos sprendimo rezultatas, t. y. aktas dokumentas.

Įgyvendinant teisę, ypač privatinę, civilinę, labai svarbi teisinio aktyvumo samprata. Teisinis aktyvumas net gali būti teisės taikymo alternatyva, kai visuomeninių santykių dalyviai turi teisinę galią automatiškai individualiai reguliuoti ir kartu neturi valdžios institucijų statuso. Daugelio teisės šakų, būtent civilinės, darbo, privatinės, subjektų teisinis aktyvumas, susijęs su naudojimusi teise, aktyviai veikia teisinį reguliavimą (pvz., civilinės sutartys yra ne tik teisiniai faktai, bet ir autonomiško teisinio reguliavimo priemonė). Šiuo atveju turinčių tam tikrą teisinį sta-

tusą subjektų valia nors ir skiriasi nuo teisės taikymo veiklos, tačiau prie jos labai priartėja.

Teisės taikymas yra glaudžiai susijęs su teisės praktika. Teisėkūros ir individualios teisinės veiklos atribojimas bei atitinkamai teisinio reguliavimo norminis pagrindas ir teismų praktika skiria dvi teisės sistemas. Socialinis teisės praktikos vaidmuo – užtikrinti kuo glaudesnę teisės ryšį su gyvenimu, praktinė veikla ir jos padariniai. Teismų precedentai galioja anglosaksų teisės sistemos šalyse ir iš dalies tenkina visuomeninių santykių dalyvius.

Aukščiausiasis teismas, apibendrinamas teismų praktiką, priima nutarimus, kaip turėtų būti sprendžiamos vienos ar kitos bylos, ir tie nutarimai yra rekomendacija vadovautis teismams sprendžiant bylas.

5. Teisėtumas ir jo ribos

Teisėtumas – praktinis rašytinės teisės turinio įgyvendinimas, idėjinis politinis teisės sistemos pagrindas, jos ryšys su visuomeniniais ir politiniais institutais, politiniu visuomenės režimu. Tai rašytinės teisės tikrovė, kai tiksliai įgyvendinami visi jos reikalavimai ir garantuojamos galimybės.

Teisėtumo samprata apima realias pažiūras į rašytinę teisę, jos privalomąjį pobūdį ir galią. Teisėtumo principas išreiškia humanišką vyraujančios pasaulėžiūros turinį, visuomeninės sistemos prigimtį, jos nuostatą apsaugoti asmens teises, pašalinti savivalę. Teisėtumas yra demokratijos sudedamasis elementas ir visuomenės civilizacijos požymis. Skirtini trys tarpusavyje susiję teisėtumo turinio elementai: 1) teisės privalomumas visiems; teisės, kaip norminio institucinio derinio, požymis yra tas, kad rašytinės teisės nuostatos yra realiai faktiškai įgyvendinamos. Jei gu yra teisė, yra ir teisėtumas, t. y. tvarka, kuriai esant visuomeninių santykių dalyviai privalo griežtai laikytis teisės normų ir vykdyti jų reikalavimus; 2) teisėtumo idėja, t. y. teisinėje sąmonėje diegiama tokio visų visuomeninių santykių dalyvių elgesio

tikslingumo ir būtinumo idėja, kai nelieta vietos savivalei ir teisė tampa visuotinė, pasiekiamas tikras subjektinių teisių įgyvendinimas.

Teisėtumo šiuolaikinėje civilizuotoje visuomenėje pradai yra visų lygybė įstatymui, privilegijų nebuvimas, įstatymų viršenybė, teisinės atsakomybės už teisės pažeidimus neišvengiamumas; 3) svarbiausias konstitucinis teisėtumo elementas, kad teisėtumas, kaip savarankiškas reiškinys, atsiranda tik kai du minėti elementai įgyvendinami visuomenės politiniame gyvenime, teisėtumo reikalavimų sistemoje. Kadangi teisėtumas susideda iš politinių teisinių reikalavimų, teisėtumo įtvirtinimas visuomenėje reiškia teisėto elgesio užtikrinimą visuomeninių santykių srityje, teisinio reguliavimo, garantuojančio žmogaus teises, realumą ir veiksmingumą. Teisėtumas yra valstybės veiklos metodas.

Asmens teisės ir laisvės bei galimybės, kaip svarbiausi demokratijos elementai, tampa visuomeninio gyvenimo realija tik įgyvendinant teises, o tai reiškia ir teisėtumą.

Pagrindiniai teisėtumo reikalavimai demokratinių politinių režimų sąlygomis yra tokie: 1) turi būti visuotinė teisė, išreikšta tobula įstatymų leidyba, kai visuomeniniai santykiai teisiškai su tvarkyti, reguliuojami įstatymų, įstatymuose nėra spragų ir neaiškumų; 2) konstitucijos ir įstatymų viršenybė, t. y. visi kiti norminiai aktai ir individualūs aktai turi atitikti įstatymą, jam neprieštarauti, o visi įstatymai ir kiti aktai — sutikti su konstitucija; 3) įstatymui visi lygūs, visiems visuomeninių santykių dalyviams keliama vienodi reikalavimai ir niekas neturi privilegijų; 4) yra socialinių ir teisinių mechanizmų, užtikrinančių teisės įgyvendinimą, pareigų vykdymą, netrukdomą subjektinių teisių įgyvendinimą; 5) garantuotas kokybiškas teisės taikymas, aktyvi kova su teisės pažeidimais, teisės pažeidėjų teisinės atsakomybės neišvengiamumas; 6) teisėtvarkos stabilumas, veiksmingas teisinio reguliavimo mechanizmas.

Svarbus yra įstatymų viršenybės reikalavimas. Visos kitos socialinės normos turi neprieštarauti įstatymams. Jie turi išimtinę galią ir yra svarbesnis dalykas nei viršenybė. Viršenybė - tai tik

vienas iš išimtinumo raiškos būdų. Išimtinė įstatymų padėtis yra teisėtumo ir demokratijos visuomenėje rodiklis. Įstatymų veikimo išimtinumą aiškiai rodo teisėtumo ir tikslingumo bei moralės santykis. Socialinio tikslingumo principas įtvirtintas įstatymuose ir kituose valstybės norminiuose aktuose. Todėl nukrypti nuo įstatymų teisinantis tikslingumu negalima. Tačiau teisės normos numato galimybę, kad teismas nagrinėdamas bylas neretai kai kuriuos klausimus gali spręsti vadovaudamasis įstatymus papildančiais aktais (pvz., skirdamas alimentus ar konkrečią bausmę už tam tikrą nusikaltimą). Tačiau tikslingumas neturi peržengti teisėtumo ribų. Teismas civilizuotoje visuomenėje gali remtis pagrindiniais teisės principais, prigimtinėmis žmogaus teisėmis ir nepažeisti teisėtumo ir tikslingumo reikalavimų.

Teisė ir moralė glaudžiai sąveikauja. Aukščiausi moralės idealai, pavyzdžiui, teisingumas, išreiškiami teisės normose. Tačiau teisėtumo pažeidimas negali būti pateisinamas grindžiant tuo, kad teisių įgyvendinimas ir pareigų atlikimas nesiderina su moralės samprata. Nukrypti nuo įstatymų bendrųjų nuostatų moralės sumetimais galima tik įstatymo numatytais atvejais ir pagrindais. Teismas skirdamas bausmę gali turėti omenyje moralės principus, nes tokią teisę jam suteikia įstatymas.

Be teisės negali būti teisėtumo. Tačiau teisėtumas kartu yra ir savarankiškas visuomeninis politinis reiškiny, demokratinio režimo elementas. Šiuolaikinėje pilietinėje visuomenėje įsitvirtina teisės viršenybė, teisinis, o ne vien valstybinis valdymas, todėl visuomenėje, kur išplėtos civilinės ir demokratinės institucijos, yra teisės ir teisėtumo vienovė.

Teisė šiuolaikinėje visuomenėje įgyja savarankišką, nuo valstybės valdžios nepriklausomą egzistenciją. Teisės savarankiškumo pagrindas greta demokratinio teisės principų yra privatine teise tapusios pagrindinės žmogaus teisės. Čia teisė reiškiasi ne paprastu įstatymų privalomumu visiems, o įstatymų viršenybe, teisė valdo remdamasi žmogaus teisėmis.

Tiesioginė teisinio reguliavimo išdava, teisės veikimo centras teisinėje valstybėje yra teisėtvarka, t. y. visuomeninių santykių

sutvarkymas, išreiškiantis realų, praktiškai įgyvendinamą teisės reikalavimą ir teisėtumo režimą.

Teisėtvarkos ir teisėtumo sąvokos artimos, bet jos ir skiriasi. Teisėtvarka — tai teisėtumo padarinys. Teisėtumas yra visuomeninio ir politinio gyvenimo režimas, o teisėtvarka — sutvarkytų visuomeninių santykių faktinė teisinė būklė, normalus teisinis gyvenimas, atsiradęs kaip teisėtumo reikalavimų įgyvendinimo išdava. Teisėtumo režimas yra išreikštas politinių teisinių reikalavimų pavidalu ir įgyvendinamais teisiniais santykiais sistemoje teisėtvarkos lygmeniu.

Pagrindiniai teisėtvarkos bruožai yra tokie: įstatymo viršenybė teisės reguliuojamų santykių srityje; subjektų visų savo pareigų laikymasis ir atlikimas laiku; griežta visuomeninė drausmė; palankių sąlygų pasinaudoti subjektinėmis teisėmis sudarymas ir užtikrinimas; besąlygiškas prigimtinių žmogaus teisių ir laisvių įtvirtinimas; tikslus ir veiksmingas visų teisės įstaigų ir pirmiausia teismo darbas; padariusių teisės pažeidimus teisinės atsakomybės neišvengiamumas.

Teisėtvarka yra nuoseklus visų teisėtumo reikalavimų, teisės principų vykdymas ir visų pirma realus visokeriopas žmogaus teisių užtikrinimas.

XIV. Teisiniai santykiai

Teisiniais santykiais yra visuomeninių santykių atmaina. Tam tikri socialiniai žmonių ryšiai atsiranda konkrečių asmenų valia, kiti - yra objektyvūs. Kiekviena žmonių karta patenka į sistemą objektyviais susiklosčiusių ryšių ir santykių, kurių negali nepaisyti, ir jie yra objektyvios paskirų individų elgesio ir veiklos ribos. Šie ryšiai ilgainiui keičiasi ir atsiranda naujų santykių. Mokslo ir technikos raida, pramoninės gamybos pažanga sudaro galimybes gaminti įvairius sudėtingus dalykus ir teikti paslaugas, tačiau kartu mažėja gamtos ištekliai, didėja aplinkos tarša. Kiekvienas visuomeninis santykis ir laisva žmogaus veikla turi tam tikras ribas. Visatai neišvengiamai veikia esminius asmens ir valstybės interesus, o konkretus visuomeninis santykis patenka į teisinio reguliavimo sritį ir įgauna teisinį pobūdį. Žmogaus laisvė tampa subjektyvia teise, o jos ribos - pareiga, draudimu ar teisiniu ribojimu.

Teisės literatūroje vyrauja dvejopa teisinių santykių samprata. Vieni teisininkai teigia, kad teisiniai santykiai yra teisės normomis sureguliuoti visuomeniniai santykiai, kiti tvirtina, kad teisiniais santykiais yra ypatingos rūšies visuomeniniai santykiai, t. y. visuomeninio santykio teisinė forma.

Teisinis santykis — tai teisinis jo subjektų ryšys. Faktinių visuomeninių santykių reguliuoja teisinis santykis ir yra glaudus jų tarpusavio ryšys. Teisės normą sukonkretina teisinis santykis, įstatymo pagrindu atsirandantis tarp konkrečių subjektų. Teisinis santykis veikia faktinių visuomeninių santykių. Jeigu subjektų elgesys teisėtas, tai yra faktinių ir teisinių santykių vienovė. Subjektams nevykdant teisės normų reikalavimų, atsiranda teisinio santykio ir to faktinio santykio, kurių turi paveikti teisės normos, prieštaravimas.

Visuomeninio santykio turinį sudaro jo dalyvių elgesys. Jei-
gu šis elgesys nukrypsta nuo teisės normų reikalavimų, tai ir pats
visuomeninis santykis nukrypsta nuo teisinio santykio. Taigi vi-
suomeninis santykis yra teisinio santykio subjektas.

1. Teisinio santykio požymiai

Teisinis santykis yra teisės normos numatytas visuomeninis san-
tykis. Teisės normoje numatytos teisinio santykio atsiradimo, ki-
timo ir pasibaigimo sąlygos. Šios sąlygos yra apibrėžtos teisės nor-
mos hipotezėje ir vadinamos teisiniais (juridiniais) faktais. Čia
taip pat numatytas subjektų, t. y. teisinių santykių dalyvių, teis-
numas ir veiksnumas. Teisės normos dispozicijoje numatytos tei-
sinio santykio dalyvių teisės ir pareigos, draudimai ir ribojimai.
Teisės normos sankcija modeliuoja apsauginį teisinį santykį, ku-
ris galėtų atsirasti, jeigu teisinio santykio dalyviai pažeistų draudi-
mus arba atsisakytų vykdyti savo teises pareigas. Hipotezė ir dis-
pozicija numato teisinio santykio reguliuojamus visuomeninio san-
tykio požymius. Pavyzdžiui, baudžiamosios teisės norma, drau-
džianti turto vagystę ar padegimą, kaip teisinio santykio objektą
numatono sąsavybės santykius, normalų jų funkcionavimą. Šeimos
teisės norma nustato tėvų teises ir pareigą auklėti vaikus. Šios nor-
mos objektas yra faktiniai šeimos (tėvų ir vaikų) santykiai.

Teisiniai santykiai turi intelektinių ir valinių elementų. In-
telektiniai — elgesio, reguliuojamo teisės normomis, išsąmoni-
nimas, valiniai — subjekto gebėjimas suvokti savo veiklą ir teisės
normos galią reguliuoti socialinį elgesį ir atitinkamai valdyti sa-
vo veiksmus.

Teisiniai santykiai padeda subjektui suvokti savo veiksmų po-
būdį ir juos valdyti. Be to, teisinio santykio dalyviui visiškai nė-
ra būtina vadovautis vien teisės norma. Jis gali laikytis ir analo-
giškos moralės normos ir veikti pagal įprotį. Teisė reguliuoja tik
žmogaus veiksmus, kontroliuojamus jo sąmonės ir valios. Sub-
jekto valia iš esmės turi atitikti visuomenės ir valstybės valią, iš-
reikštą teisės normoje ir sukonkretintą teisinio santykio.

Teisinių santykių turinys yra jų subjektų teisės ir pareigos. Teisinis santykis yra tam tikro santykio dalyviams pritaikyta konkreti teisės norma. Teisės norma yra abstrakti elgesio taisyklė: ji skirta nenustatytam asmenų ratui, taip pat taikyti ne vieną kartą. Kai tik atsiranda normos hipotezėje numatyti gyvenimo faktai, iš karto atsiranda ir konkretūs santykio dalyviai; teisės norma iš abstrakčios taisyklės virsta vienkartinio naudojimo etalonu atsižvelgiant į konkrečią gyvenimo situaciją. Šitaip teisės ir pareigos (draudimai, ribojimai), buvę potencialūs, tampa konkrečių subjektų konkrečia tikrove.

Greta teisių ir pareigų j teisinio santykio turinį galima įtraukti ir kitas teises priemones: teisinius faktus, dalyvių teisnumą ir veiknumą, teisių santykių objektų teisinį režimą.

Teisinis santykis yra teisinis subjektų ryšys. Nėra teisių be pareigų ir pareigų be teisių — tai svarbiausias teisės principas. Šis principas nulemtas teisių santykių dėsnių — teisių suteikimo ir pareigų skyrimo subjektams.

Teisių subjektų ryšiai gali būti bendri (asmens ir valstybės) ir konkretūs, atsirandantys dėl atitinkamų gyvenimo faktų.

Taigi teisinis santykis - tai teisinis subjektų ryšys, kurio pagrindą sudaro subjektinės teisės ir teisinės pareigos, atsirandančios teisės normos pagrindu, esant normos numatytiems faktams.

2. Teisių santykių rūšys

Teisiniai santykiai, kaip ir teisės normos, klasifikuojami pagal teisės šakas. Šiuo atžvilgiu jie skirstomi į valstybinius teisinius, administracinius teisinius, civilinius, baudžiamuosius, darbo, šeimos, komercinius, ekologinius ir kitus. Pagal teisės funkcijas teisiniai santykiai skirstomi į reguliacinius ir apsauginius. Reguliacinių santykių paskirtis — užtikrinti visuomeninių santykių raidą (valstybinių įmonių privatizaciją, sutarčių sudarymą ir vykdymą ir kt.). Čia yra ir apsauginių elementų, tačiau jie tik pagalbiniai. Antai privatizuojant apsaugoma nuo įvairių apgaulių, neteisėto pasisavinimo.

Apsauginių teisinių santykių turinį sudaro draudimai, teisiniai ribojimai arba atitinkamų pareigūnų pareiga apsaugoti reguliuojamus santykius.

Santykių su valstybe atžvilgiu skiriami bendri ir konkretūs teisiniai santykiai. Bendri teisiniai santykiai atsiranda iš įstatymo. Įstatymas yra ir juridinis faktas, kurio pagrindu atsiranda teisiniai santykiai. Kiekvienam piliečiui ir pareigūnui nustatoma pareiga laikytis atitinkamų draudimų, o valstybė gauna teisę reikalauti atlikti pareigas. Kai kurie piliečiai net negalvoja apie teisinius ryšius su valstybe. Jie atlieka pareigas iš įpročio arba moralinių draudimų jų neatlikti, o kiti bijo teisinės atsakomybės. Šiuo atveju asmens ir valstybės tarpusavio santykiai yra sąmoningi.

Konkretūs teisiniai santykiai atsiranda teisinių faktų pagrindu — poelgių, konkretaus poelgio aktu, pavyzdžiui, sudarant sutartis.

Bendri ir konkretūs teisiniai santykiai gali atsirasti ir reguliacinių bei apsauginių teisės normų pagrindu. Bendri teisiniai santykiai daugiausia susiję su konstitucijos normomis ir baudžiamosios teisės draudimų įgyvendinimu. Konstitucinės normos daugiausia yra reguliacinės, o baudžiamosios teisės - baudžiamosios. Konkretūs teisiniai santykiai gali būti reguliaciniai (sutarstiniai) ir apsauginiai (baudžiamosios bylos iškėlimas, patraukimas atsakomybėn kaip kaltinamojo).

Pagal subjektų apibrėžtumą visi teisiniai santykiai dalijami į absoliutinius ir santykinus. Absoliutinių yra nustatyta tik viena šalis — subjektinės teisės turėtoja. Kitos šalies teisinės pareigos turėtojo nėra. Subjektinę teisę turi vienas subjektas, o visi kiti privalo tokios teisės (pvz., nuosavybės teisės) nepažeisti. Savininkas turi visas teises, o kiti negali pažeisti jo teisės disponuoti turtu.

Abi santykinųjų teisinių santykių šalys nustatytos personaliai ir turi viena kitai teisių ir pareigų. Pavyzdžiui, abi pirkimo-pardavimo sutarties šalys turi teises ir pareigas, t. y. santykinus teisinius santykius.

3. Teisinių santykių turinys

Minėta, kad teisinių santykių pagrindą sudaro subjektų subjektinės teisės ir teisinės pareigos. Subjektinės teisės ir teisinės pareigos nustato konkrečią laisvės apimtį, teisinių santykių dalyvių interesų ir jų elgesio reguliavimą. Subjektinė teisė reiškia teisės priklausymą konkrečiam subjektui kaip teisinių santykių dalyviui. Subjektinė teisė išplaukia iš objektyviosios teisės. Žmogaus teisės pripažįstamos kaip būdingas reiškinyss visuomenei, kuri stengiasi įgyvendinti principą: „kiekvieno laisva raida yra visų laisvos raidos sąlyga“. Gyvuoja įvairių filosofinių ir teisinių koncepcijų, žmogų ir jo teises suprantančių kaip nepriklausomus nuo visuomenės pokyčių. Antai prigimtinės teisės mokyklos ideologai teigia prigimtinių teisės kilmę, jos skirstymą į prigimtinių ir pozityviąją ir tvirtina, kad tai lemia žmogaus teisių viršenybę.

Visi teisinių santykių elementai sudaro subjektyvius santykius, nes jie numatyti abstrakčiu teisės normos pavidalu, o pasakui personifikuojami teisinių santykių. Teisė ir pareiga tampa subjektyvėmis tiek, kiek priklauso konkrečiam subjektui.

Subjektinė teisė - tai teisės normos nustatytas teisinio santykio dalyvio galimo elgesio matas. Svarbiausias jos bruožas yra galimybė pasinaudoti savo nuožiūra. Tuo subjektinė teisė skiriasi nuo teisinės pareigos. Subjektas visada gali atsisakyti pasinaudoti savo teise, išskyrus atvejus, kai subjektinė teisė yra ir teisinė pareiga (pareigūnų įgaliojimai, institucijų valdžia).

Teisėtai galimas elgesys yra dviejų formų. Pirma, tai teisėtasis elgesys, neuždraustas įstatymų. Jis reguliuojamas teisės. Teisinėje valstybėje valstybės ir jos institucijų kišimasis į visuomenės gyvenimą ir ypač į piliečių asmeninę laisvę yra tiksliai apribotas. Daugelio žmogaus veiksmų teisė nereguliuoja ir neturi reguliuoti. Žmonėms galioja teisinėje valstybėje minėtas principas: „viskas, kas neuždrausta, leidžiama“. Tačiau yra ir kitokių leidimų: jie yra teisiškai įforminti ir valstybės užtikrinti, numatyti teisės normose ir juos atitinka kitų subjektų pareigos. Tai yra vadinamosios subjektyvios teisės. Subjektinė teisė, apibrėžta ir įtvirtinta tei-

sės normoje, yra nustatyta elgesio riba. Teisės normoje gali būti numatyta keletas elgesio variantų. Kartais nurodomos galimo elgesio ribos ir subjektas, neperžengdamas tų ribų, gali veikti savo nuožiūra. Šitaip civilinė teisė tik bendraisiais bruožais reguliuoja sutartis. Šalys gali susitarti dėl daugelio jų įvykdymo sąlygų. Savininkas gali naudotis savo daiktais savo nuožiūra. Svarbu, kad jis nepažeistų teisės normos, numatančios tą teisę, arba kitų normų.

Subjektinė teisė apima keletą konkrečių teisių: 1) teisę turėti tam tikrą gerovę, pavyzdžiui, nuosavybės teisė leidžia valdyti, naudotis turtu, jį pertvarkyti; 2) atlikti atitinkamus veiksmus arba elgtis tam tikru būdu; 3) pareikalauti iš kito teisinio santykio dalyvio įvykdyti teisinę pareigą; 4) subjektinės teisės pažeidimo atveju kreiptis į teismą. Gali būti ir specifinių subjektinių teisių. Baudžiamasis procesas suteikia teisę įtariamajam aiškintis arba skųstis dėl prokuroro, tardytojo ar policininko veiksmų savo nuožiūra.

Teisinė pareiga — tai teisės normoje numatytas teisinių santykių dalyvio privalomo elgesio matas. Skirtingai nuo subjektinės teisės, negalima atsisakyti atlikti pareigos. Toks atsisakymas yra teisinės atsakomybės pagrindas. Teisinė atsakomybė atsiranda ir kai asmuo nesažiningai atlieka pareigą ir nevykdo teisės normų reikalavimų. Kaip ir subjektinė teisė, teisinė pareiga yra teisinio santykio subjekto elgesio matas. Tas matas — tai pareigos įvykdymo ribos, numatytos teisės normoje. Šių ribų peržengimas — tai arba nesažiningas pareigų atlikimas, arba piktnaudžiavimas ir kėsintis į kito teisinių santykių dalyvio subjektinę teisę.

Teisinės pareigos pagrindas yra socialinis būtinumas. Susidariusi visuomeninių santykių sistema reikalauja atitinkamo socialinio žmonių elgesio. Yra daugybė ekonominių santykių prielaidų, lemiančių būtinas piliečių ir pareigūnų pareigas, nes gamyba negalima be darbo sutarčių bei gamintojų ir vartotojų sutarčių.

Teisinės pareigos atsiranda pagal privatinę ir viešąją teisę. Piliečiai privalo mokėti mokesčius, tarnauti kariuomenėje, pareigūnai — atlikti savo pareigas dėl viešųjų interesų. Valstybė ir jos

institucijos vykdo visuomeninių interesų užtikrinimo funkciją. Jų teisės ir pareigos sutampa ir vadinamos įgaliojimais.

Atsižvelgiant į teisės normos dispozicijoje numatytą rūšį, teisinė pareiga gali būti aktyvi arba pasyvi. Aktyvi pareiga įtvirtina veiksmų būtinumą, o pasyvi - būtinumą susilaikyti nuo uždraustų teisės normoje veiksmų.

4. Teisinių santykių subjektas

Teisinių santykių subjektas — tai teisės subjektas, besinaudojantis savo teisnumu ir veiksnumu. Teisės subjektas yra asmuo, pagal įstatymą, esantis veiksnus ir teisnus. Teisnumas reiškia asmens gebėjimą turėti teises ir pareigas. Organizacijos teisnumas atsiranda įstatymo numatytu pagrindu ir tvarka nuo susikūrimo momento. Fizinio asmens teisnumas daugeliu atvejų atsiranda žmogui gimus. Kai kuriais atvejais teisnumas atsiranda sulaukus tam tikro amžiaus, pavyzdžiui, teisė rinkti, sudaryti santuoką.

Veiksnumas beveik visada atsiranda sulaukus įstatyme numatyto amžiaus. Veiksnumas — tai fizinio asmens, kaip teisinių santykių subjekto, galėjimas savo veiksmais įgyvendinti jam priklausančias teises ir pareigas. Įvairiose teisės šakose fizinio asmens veiksnumo atsiradimo momentas nustatomas pagal teisinio reguliavimo dalyką ir metodą. Pavyzdžiui, civilinėje teisėje piliečio veiksnumas visa apimtimi atsiranda sulaukus pilnametystės. Veiksnumo ribojimai numatyti nepilnamečiams nuo 16 iki 18 metų.

Galėjimas atsakyti už teisės pažeidimus priklauso nuo padarinių sunkumo. Baudžiamojoje teisėje atsakomybė numatyta nuo 16 metų, o už ypač sunkius nusikaltimus - nuo 14 metų.

Asmens teisnumas ir veiksnumas rodo valstybės požiūrį į žmogaus teises. Teisnumas ir veiksnumas gali būti apriboti tik teismo, atsižvelgiant į žmogaus teises pagal tarptautinę teisę.

Teisinių santykių subjektai gali būti klasifikuojami pagal įvairius kriterijus. Pagal interesų apsaugos užtikrinimo pobūdį teisinių santykių subjektai skirstomi į grupes: fizinius asmenis ir or-

ganizacijas. Pagal teisės šakas jie klasifikuojami į valstybinės, civilinės, administracinės, finansų, baudžiamosios ir kitų teisės šakų subjektus.

5. Juridiniai faktai

Tai gyvenimo faktai, su kuriais teisės normos sieja teisinių santykių atsiradimą, pasikeitimą ir nutraukimą. Juridiniai faktai yra numatyti teisės normos hipotezėje. Juridinių faktų atsiradimas sukelia teisės normoje numatytus padarinius. Todėl teisininkui visada svarbu nustatyti, yra ar nėra juridinių faktų. Teisinių santykių dalyviai gali įsitikinti, yra ar nėra juridinių faktų, jų akivaizdžiu buvimu ar nebuvimu, įrodydami fakto buvimo prezumpciją.

Akivaizdūs yra tokie faktai, kurie kaip aksioma ir visais gyvenimo atvejais žmonių suvokiami vienodai. Pavyzdžiui, žmogus negali gyventi be vandens, oro, maisto ir panašiai. Daugelio akivaizdžių faktų įrodyti nebūtina. Tačiau nemažai faktų reikia įrodyti, ir įrodymai yra reguliuojami normų. Šiuo atžvilgiu įrodymai yra teisinis procesas. Įrodymų tikslas — nustatyti tiesą ir teisingai taikyti įstatymą. Teisės pažeidimus visada būtina įrodyti.

Kai kurie faktai gali būti preziumuojami. Prezumpcija — tai juridinio fakto (pvz., nekaltumo, įstatymų žinojimo) buvimo ar nebuvimo spėjimas. Įstatymo nežinojimas neatleidžia nuo atsakomybės, tačiau įrodžius, kad asmuo ne tik nežinojo, bet ir negalėjo žinoti įstatymo, nuo atsakomybės būtina atleisti.

Visi juridiniai faktai skirstomi į įvykius ir veiksmus. Įvykiai vyksta be žmogaus valios, o veiksmai yra sąmoningi, valiniai. Kartais įvykiai prasideda veiksmais, o paskui žmogus neįstengia jų kontroliuoti ir jie rutuliojasi kaip įvykiai (pvz., vaiko gimimas). Įvykiai yra gamtos reiškiniai. Jie lemia teisinius santykius, su jais yra susiję teisiniai padariniai.

Skirtingai nuo įvykių, veiksmai yra sąmoningi valiniai žmonių elgesio aktai. Veiksmai skirstomi į teisėtus ir neteisėtus. Tam tikrais atvejais įstatymai numato neteisėtą veiksmą (žmogaus palikimas pavojingoje gyvybei padėtyje, jeigu buvo galima suteikti pagalbą).

Visi veiksmai dar skirstomi į teisinius aktus ir poelgius. Teisinis aktas — tai veiksmas, kuriuo siekiama teisinių padarinių (pvz., kreipimasis su prašymu į įstaigą). Teisinis poelgis yra veiksmas, kuris kad ir kokie būtų asmens ketinimai, lemia teisinius santykius, t. y. juos sukelia, pakeičia ar nutraukia, pavyzdžiui, autorius paskelbia savo veikalą.

6. Teisinių santykių objektas

Teisinių santykių objektas yra įvairiausi faktiniai visuomeniniai santykiai. Galimaskirti ekonominius, politinius, kultūrinius, teisinius teisinių santykių objektus. Kiekvienos rūšies visuomeniniai santykiai savo ruožtu klasifikuojami smulkiau. Ekonominiai santykiai susideda iš nuosavybės santykių ir kitų civilinių teisinių santykių, susijusių su nuosavybe: akcinių santykių, darbo santykių ir panašiai. Teisiniai santykiai yra savarankiškas teisinių santykių objektas. Pavyzdžiui, baudžiamieji teisiniai santykiai, atsiradę dėl padarytų nusikaltimų, savo ruožtu yra baudžiamojo proceso santykių, kilusių dėl baudžiamosios bylos iškėlimo, objektas.

Teisinių santykių dalykas yra materialus arba nematerialus gėris arba asmens poelgis, dėl kurio atsiranda teisiniai santykiai. Dalykas yra ne bet koks gėris, o susijęs su teisės reguliuojamais visuomeniniais ir asmens interesais. Egzistuoja ir toks gėris, kuriuo teisė nereguliuoja (draugystė, intymūs santykiai).

Materialūs dalykai yra žemė, jos gelmės, namai, įmonės ir panašiai. Visi jie sudaro konstitucinių, civilinių, finansinių ir kitų teisinių santykių dalyką. Žemė yra konstitucinių santykių dalykas, mokesčiai — finansinių teisinių santykių dalykas. Visos teisės šakos numato teisinius santykius, kurių dalykas yra žemė ir kitų rūšių nuosavybė. Skiriasi tik materialiosios gėrybės aspektas, teisinis režimas vienoje ar kitoje teisės šakoje. Atitinkamai skiriasi ir teisiniai santykiai, kadangi taikomi skirtingi teisinio reguliavimo metodai. Pavyzdžiui, pinigai yra finansinių teisinių santykių dalykas. Šie santykiai reguliuojami autoritariniu teisiniu metodu. Civiliniams teisiniams santykiams, nors pinigai vyk-

do savo funkciją, autoritarinis reguliavimo metodas netaikomas, o veikia autonominis reguliavimo metodas (subjektai laisvai apsisprendžia).

Daugelio teisinių santykių dalykas yra nematerialus gėris (intelektinė nuosavybė, garbė ir pan.).

Kartais teisinių santykių dalykas yra žmogaus elgesys (sutarčio darbo atlikimas, paslaugų teikimas, pareigūno pareigų atlikimas ir kt.). Yra tokių teisinių santykių, kai dera keletas žmogaus elgesio elementų. Pavyzdžiui, santykiai, atsiradę iš sutarties sukurti, pagaminti ir perduoti materialią techninę produkciją. Sutartyje numatyta mokslinės techninės produkcijos pagaminimo darbų rūšis, terminai, apmokėjimas ir galutinis rezultatas (nuosavybės rūšis).

XV. Teisės pažeidimai ir teisinė atsakomybė

Teisės pažeidimo esmę rodo jo žalingumas visuomenei ir neteisėtumas (priešingumas teisei). Visuomeninis žalingumas, pavojingumas yra pagrindinis požymis, apibūdinantis teisės pažeidimą bruožas ir objektyvus pamatas, atibojantis teisėta nuo neteisėta. Visuomeninis žalingumas pasireiškia tuo, kad teisės pažeidimas visada yra susijęs su kėsinimusi į asmens, visuomenės prioritetus ir vertybes, pažeidžia privačius ir visuomeninius interesus. Teisės pažeidimo aktas visada yra iššūkis visuomenei, nepaisymas to, kas jai vertinga. Visuomenei žalingumas arba pavojingumas yra pažeidėjo kėsinimasis į svarbias visuomenei gėrybes, jos egzistavimo sąlygas. Teisės pažeidimai visuomenei ypač žalingi dėl paplitimo, jie trikdo normalų visuomenės gyvenimo ritmą, kėsinasi į susiklosčiusius visuomeninius santykius, sukelia socialinę įtampą ir konfliktus.

Veiksmų, kurie, atsižvelgiant į savybes, negali padaryti žalos visuomeniniams santykiams, visuomenės ir paskirų asmenų gėrybėms, jų teisėms ir interesams, nepavojingi teisėtvarkai apskritai ir neardo vienos ar kitos visuomenės gyvenimo srities teisinio režimo, negalima pripažinti teisės pažeidimais. Visuomeninė žala ar pavojingumas yra objektyvi savybė. Objektyvi tuo atžvilgiu, kad veika padaroma žala visuomenei ar paskirų piliečių interesams. Veikos laikymas neteisėta priklauso nuo įstatymų leidėjo ir oficialaus jo pripažinimo pavojingu visuomenei.

Veikos neteisėtumą lemia žalingumas visuomenei. Nežalingos veikos negalima pripažinti neteisėta. Teisės literatūroje pa-

plitusi nuomonė, kad priešingumas teisei yra teisinė pavojingumo visuomenei išraiška, nėra tiksli. Priešingumo teisei negalima suvokti tik formaliai. Reikia skirti du priešingumo teisei aspektus. Pirma, priešingumas teisei yra objektyvi žalingumo visuomenei išraiškos forma. Tai reiškia, kad visuomenei žalinga (pavojinga) veika turi būti oficialiai patvirtinta įstatyme kaip neteisėta (priešinga teisei). Antra, neteisėtumas yra objektyvi teisės pažeidimo savybė. Objektyvi tuo atžvilgiu, kad bet koku teisės pažeidimu kėsinamasi į teisės suteikiamas socialines gėrybes, į teisės ginamą bendrąjį interesą, visuomeninių santykių tvarką, palaikomą teisinėmis priemonėmis, kurios įgyvendinamos konstruktyviais būdais. Teisės pažeidimui iš pat pradžių būdinga tai, kas teisės smerkiama ir yra jos ginama. Visa tai galima suformuluoti šitaip: „viskas, kas visuomenei žalinga (pavojinga), prieštarauja teisei“; ir „prieštaraujančios teisei yra tik tokios veikos, kurios žalingos (pavojingos) visuomenei.“ Tačiau praktiškai dar pasitaiko ir nukrypimų: 1) ne viskas, kas draudžiama įstatymo, iš tikrųjų žalinga ir pavojinga visuomenei; 2) ne viskas, kas pavojinga visuomenei, yra draudžiama įstatymo. Abu nukrypimai yra nepageidaujami ir todėl galiojančiuose įstatymuose svarbu adekvačiai suderinti, kas visuomenei žalinga ir todėl neteisėta. Priešingos teisei yra visos nuo teisėtvarkos nukrypstančios veikos.

1. Teisės pažeidimo sudėtis

Teisės pažeidimo žalingumas visuomenei ir priešingumas teisei skiria neteisėtą elgesį nuo teisėto. Šito pakanka teisės pažeidimo sampratai, tačiau nepakanka teisės pažeidimui nuo kitų teisėtvarkos nukrypimų atskirti. Šiam tikslui padeda objektyvūs ir subjektyvūs teisės pažeidimų sudėties elementai.

Teisės pažeidimas objektyviu požiūriu yra priešinga teisei (neteisėta) veika, pasireiškianti priešingais teisei veiksmais arba įstatyme numatytų veiksmų neatlikimu. Išoriškai nepasireiškę mintys ir įsitikinimai, pagal įstatymą, nepersekiojami. Pagal įstaty-

mus, tik veiksmams ar neveikimu, o tam tikrais atvejais — ir žodžiais (įžeidimu, šmeižtu) gali būti padaryta žala teisės ginamiems interesams. Nėra teisės pažeidimo, kai pavojingą visuomenei veiką atlieka psichiškai nesveikas žmogus.

Teisės pažeidimo sudėčiai priklauso priežastinis veikos ir atsiradusių padarinių bei padarytos žalos ryšys. Teorijoje ir teisės praktikoje priežastinis ryšys yra objektyvus žalingos veikos ir atsiradusių padarinių ryšys, kai neteisėta veika vyko anksčiau, nei atsirado padarinių, ir yra svarbiausia bei tiesioginė priežastis, neišvengiamai sukėlus padarinių.

Žala pasireiškia neigiamų padarinių visuma: teisėtvarkos pažeidimu, turto ar kitos gėrybės sunaikinimu arba naudojimosi ribojimu, piliečių ir organizacijų laisvių varžymu, jų subjektyvių teisių ribojimu. Žala gali būti materialinė, fizinė, veikti bendrus arba specifinius interesus.

Veiklos pobūdis ir padaryta žala yra objektyvus pagrindas nustatyti pavojingumo visuomenei laipsnį, atriboti teisės pažeidimą nuo kitų nukrypimų nuo teisėtvarkos.

Su objektyvia teisės pažeidimo savybe tiesiogiai susijęs kitas teisės pažeidimo elementas — objektas, t. y. visuomeniniai santykiai, į kuriuos kėsina teisės pažeidėjas.

Subjektyvi teisės pažeidėjo savybė yra jo gebėjimas padaryti deliktą. Teisės pažeidimu pripažįstama tik kalta veika, t. y. tokie veiksmai, kurie vykdomi buvo asmens kontroliuojami ir priklausė nuo jo valios. Tai, kad nebuvo laisvos valios, galimybės atlikti teisėtai veiksma dėl nepakaltinamumo, mažametystės, fizinio ar psichinio poveikio, yra sąlygos, kurioms esant teisės pažeidimas nepripažįstamas, nors ir buvo žalingų padarinių.

Kad veika būtų teisės pažeidimas, įstatymai numato subjektui atitinkamus reikalavimus. Pirmiausia subjektas turi būti reikalaujamo amžiaus. Tik nustatyto amžiaus fiziniai asmenys laikomi galintys pažeisti teisę. Pavyzdžiui, padarius nusikaltimą, baudžiamojon atsakomybėn traukiama nuo 16 metų, o už itin pavojingus nusikaltimus — nuo 14 metų.

Baudžiamojoje teisėje nusikaltimo subjektas ir atsakomybės subjektas sutampa (fizinis asmuo atsako padaręs nusikaltimą), o civilinėje teisėje turtinė atsakomybė gali tekti ne tik padariusiam civilinės teisės pažeidimą asmeniui.

Teisės pažeidimo sudėtis turi įstatymų nustatytą sankciją (nenaudingus padarinius) už pažeidimą ir yra būtina sąlyga taikyti pažeidėjui teisinę atsakomybę. Jeigu teisinė atsakomybė nenumatyta, nėra ir teisės pažeidimo.

2. Teisės pažeidimai ir kiti nukrypimai nuo teisėtvarkos

Yra teisės neatitinkančių, tačiau nesudarančių teisės pažeidimų dėl ne visos sudėties (nekalti veiksmai, mažametystė, psichikos sutrikimas) veikų. Taip pat yra nedidelių vienos ar kitos visuomenės gyvenimo srities teisinio režimo reikalavimų pažeidimų (nepiktybinis alimėnų nemokėjimas, skolos negražinimas laiku, mokesčių nesumokėjimas laiku, nusižengimai administracinės teisės, darbo teisės normoms ir pan.). Už juos gali būti taikomos teisinės apsaugos arba auklėjamosios priemonės. Prie priešingų teisei veikų priskiriama įgaliotojo asmens piktnaudžiavimas teisinėmis priemonėmis siekiant egoistinių tikslų, taip pat neteisinių priemonių naudojimas tikslui pasiekti. Piktnaudžiavimas teise nėra ypatingas teisės pažeidimo tipas, o neteisėtų veiksmų, susijusių su piktnaudžiavimu teisine laisve, atmaina.

Leidžiant įstatymus neįmanoma nustatyti leistino elgesio ribų, nes tai prieštarautų asmens teisių prigimčiai. Siekdamas neleisti vartotojo nekorektiško elgesio, įstatymų leidėjas taiko įstatymų leidybos technikos priemones ir draudžia riboti atitinkamos rūšies veikimą neperžengiant visuomenei leistinų ribų, nustato įgaliotojo asmens elgesio principus, sukonkretina tikslą, suteiktos teisės paskirtį ir kita. Jis sukuria tam tikrą įgalioto asmens elgesio režimą, adekvatų teisiniam leidžiamajam. Įgaliotų asmenų tokio režimo nesilaikymas suprantamas kaip piktnau-

džiavimas savo teise ir neturi būti kvalifikuojamas kaip nusikaltimas.

3. Teisės pažeidimų rūšys

Teisės pažeidimai skirstomi į nusikaltimus ir nusižengimus. Pagrindinis tokios skirstymo kriterijus yra žalingumo visuomenei pobūdis ir laipsnis, kurie apibūdinami pasikėsینimo objekto vertingumu, neteisėtos veikos turiniu, aplinkybėmis, laiku, padarymo būdu (jėga arba jos nevartojant), padarytos žalos dydžiu, teisės pažeidėjo kaltės forma ir laipsniu, neteisėtų veiksmų intensyvumu, jų motyvais, pažeidėjo asmenybės charakteristika ir panašiai. Kitas kriterijus yra objektyvus veiksnys, kuris turi lemiamą įtaką pripažįstant veiką neteisėta. Veikos pripažinimas nusikalstama neturi priklausyti nuo įstatymų leidėjų ar jų vykdytojų, o turi būti įkūnytas teisės sistemoje.

Nusikaltimai. Pagal Lietuvos Respublikos įstatymus, nusikaltimas – tai baudžiamojo įstatymo numatyta pavojinga veikla, kuria kėsınamasi į visuomeninę santvarką, valstybės politiką ir ekonominę sistemą, nuosavybę, į piliečių nuosavybę, politines, darbinės, turtinės ir kitas jų teises ir laisves, nustatytą teisėtą tvarką. Visi nusikalstami teisės pažeidimai klasifikuojami pagal teisės šakas.

Administracinės teisės pažeidimas – priešingas teisei kaltas veiksmas arba neveikimas, kuriuo kėsınamasi į valstybės arba viešąją tvarką, nuosavybę, piliečių teises ir laisves, nustatytą valdymo tvarką, už kurį įstatymai numato administracinę atsakomybę. Administraciniai teisės pažeidimai turi visuomenei pavojingų požymių, tačiau iš esmės skiriasi nuo nusikaltimų pavojingumo laipsniu.

Civilinės teisės pažeidimai. Pagal pobūdį skiriami sutartiniai ir nesutartiniai pažeidimai. Sutartiniai yra susiję su įsipareigojusios šalies savo pareigų nevykdymu, nesutartiniai – su civilinės teisės normų reikalavimų nesilaikymu arba nevykdymu.

Nuo civilinės teisės pažeidimų reikia skirti nekaltą žalą padarymą, atsitiktinį subjekto elgesį, objektyviai atsitiktinai veikian-

čia nenugalimą jėgą, turtinių teisių pažeidimą atliekant teisėtus veiksmus, turto gelbėjimo atvejus.

Darbo teisės pažeidimai. Tai kalta neteisėta darbo teisės subjektų veikla, pasireiškianti savo pareigų nevykdymu, jų pažeidimu, kuri draudžia darbo teisės normų sankcijos. Reikia skirti teisėtą žalos padarymą, susijusį su ūkine rizika.

Procesiniai teisės pažeidimai. Jie yra susiję su piliečių ar valstybės įstaigų teisėtumo ar šalių procesinių teisių pažeidimais, kai teisės pažeidėjas yra teisinių santykių dalyvis. Tokie pažeidimai nėra teismo atsisakymas tenkinti prašymą, priimti ieškinio pareiškimą, kuris neatitinka nustatytos formos, ir panašiai.

Tarptautinės teisės pažeidimai. Tai prieštaraujantys tarptautinės teisės normoms ar savo įsipareigojimams tarptautinės teisės subjekto veiksmai ar neveikimas, padarantys žalą kitam subjektui, subjektų grupei ar visai bendrijai. Skiriami nusikaltimai ir deliktai. Nusikaltimai — tarptautinis terorizmas, piratavimas ir panašiai, o deliktai — tai, pavyzdžiui, kelio neužkirtimas neteisėtiems veiksams prieš diplomatus, prekybos įsipareigojimų pažeidimas ir kita.

4. Teisinės atsakomybės sąvoka, požymiai ir principai

Teisinė atsakomybė yra sudedamoji teisinės sistemos dalis. Tai teisinė priemonė, blokuojanti priešingą teisei elgesį ir skatinanti visuomenei naudingą veiklą.

Filosofiškai atsakomybė suprantama kaip asmens požiūris į visuomenę ir valstybę, į kitus asmenis tenkinant atitinkamus jų reikalavimus, savo pareigos visuomenei, valstybei ir kitiems asmenims įsisąmoninimas ir teisingas suvokimas.

Teisiškai teisinė atsakomybė suprantama kaip valstybės reakcija į padarytą teisės pažeidimą. Tokiu požiūriu teisinė atsakomybė yra asmens pareiga iškęsti atitinkamą teisinio pobūdžio, numatyto įstatyme už padarytą teisės pažeidimą, praradimą. Šitokia teisinės atsakomybės samprata reiškia, kad atsakomybė vi-

sada yra susijusi su valstybės prievarta ir tokia prievarta yra teisinės atsakomybės turinys.

Valstybės prievartos požymiai skirtingose teisės šakose pasireiškia įvairiai. Civilinė, ūkinė, darbo teisė numato galimybę savanoriškai atlikti pareigą (atlyginti žalą pažeidėjo sąskaita arba jo jėgomis). Neįvykdžius pareigos savanoriškai, atsakomybė įgyvendinama teismo būdu.

Baudžiamojoje ir administracinėje teisėje atsakomybę įgyvendina specialios institucijos. Teisinės atsakomybės požymis yra praradimas, kurį kaltasis privalo pakęsti. Tai, kad teisės pažeidėjas netenka tam tikrų gėrybių, yra objektyvi atsakomybės savybė. Pažeidėjo vienoks ar kitoks kentėjimas už nusikaltimą yra natūrali valstybės reakcija į žalą, padarytą visuomenei ar asmeniui. Praradimo ir kentėjimo ypatybė, kad jie atsiranda kaip papildomas nemalonas padaryto teisės pažeidimo padarinys. Praradimas nėra pareiga, o papildomi pareigos padariniai. Negatyvūs padariniai gali būti asmeninio pobūdžio (laisvės, teisės eiti tam tikras pareigas atėmimas, pataisos darbai). Civilinėje teisėje tai gali būti viešas atsiprašymas dėl šmeižto, įžeidimo, darbo teisėje — papeikimas, administracinėje teisėje — įspėjimas, bauda, turto konfiskavimas ir panašiai.

Kad ir kokie būtų teisės šakų ypatumai, taikoma teisinė atsakomybė visada lemia praradimą ir kentėjimą: laisvės suvaržymą, garbės pažeminimą, turtines išlaidas. Taigi teisinė atsakomybė yra vienokia ar kitokia bausmė. Teisės pažeidėjui atsiranda nauja pareiga, kurios iki pažeidimo nebuvo.

Teisinė atsakomybė atsiranda tik už padarytą teisės pažeidimą, ir teisės pažeidimas yra atsakomybės pagrindas. Nėra teisės pažeidimo ir teisinės atsakomybės už veiką, kuri formaliai panaši į teisės pažeidimą, bet dėl savo nepavojingumo visuomenei tokia nėra, pavyzdžiui, būtinoji gintis, būtinasis reikalingumas, profesinė rizika.

Teisinė atsakomybė atsiranda pažeidus teisės normas ir taikoma griežtai laikantis normų. Atsakomybė taikoma proceso kodeksų nustatyta tvarka.

Teisinė atsakomybė yra svarbi, bet tik viena iš valstybės prievartos rūšių. Gretajos yra prievartinės teisinės atsakomybės priemonės (krata, poėmis, turto arešto skyrimas) ir gynybos priemonės. Gynybos priemonės skiriasi nuo teisinės atsakomybės tuo, kad jos taikomos esant mažai pavojingiems teisės pažeidimams arba nedideliems nukrypimams nuo normalios teisėtvarkos, neturintiems teisės pažeidimo pobūdžio.

Gynybos priemonėmis asmuo priverčiamas atlikti jam skirtą pareigą, kurią jis turėjo atlikti, bet neatliko. Pavyzdžiui, iš nevykdančio pareigos išlaikyti ir auklėti vaikus tėvo prievartine tvarka išieškomi alimentai. Tai nėra teisinė atsakomybė, o gynybos priemonė. Teisinė atsakomybė taikoma už piktybinį alimentų nemokėjimą. Asmuo gali būti patrauktas baudžiamojon atsakomybėn ir už pareigos nevykdymą bus taikomas laisvės atėmimas.

Teisinė atsakomybė susijusi su skyrimu teisės pažeidėjui atlikti iki teisės pažeidimo nebuvusią pareigą. Gynybos priemonė yra valstybės prievartinė veikla, kuria siekiama atkurti pažeistą teisę, užtikrinti pareigos atlikimą. Gynybos priemonės yra: sutarties pripažinimas negaliojančia ir šalių pirminės padėties atkūrimas, realus sutartinių pareigų įvykdymas, išankstinis laiku neatsiskaitančio mokėtojo sąskaitų apmokėjimas, prievartinis gydymas, mokesčių išieškojimas, grąžinimas į darbą ir panašiai.

5. Teisinės atsakomybės tikslai ir funkcijos

Teisine atsakomybe atsižvelgiant į teisės šaką siekiama dviejų tikslų: ginti teisėtvarką ir auklėti piliečius gerbti teisę. Tikslas yra sukonkretinamas teisinės atsakomybės funkcijomis, o jos yra tokios: 1) represinė baudžiamoji, rodanti, kad teisinė atsakomybė, pirma, yra atpildas teisės pažeidėjui ir, antra, prevencijos priemonė, įspėjanti naujus pažeidėjus; 2) prievartinė auklėjamoji funkcija, glaudžiai susijusi su represine baudžiamąja, ir jos paskirtis — skatinti laikytis įstatymų, gerbti kitų piliečių teises ir teisėtus interesus; 3) teisės atkuriamoji, arba kompensacinė,

funkcija, būdinga turtinei atsakomybei, pavyzdžiui, padarytos žalos išieškojimu atkuriamos nukentėjusiojo turtinės teisės.

Teisinės atsakomybės principai: 1) atsakomybė gali būti taikoma tik už neteisėtą veiką. Šis principas adresuotas įstatymų leidėjui ir reikalauja nustatyti teisinės atsakomybės rūšis tik už visuomenei žalingas veikas, neteisėtas, priešingas visuomenės vertybėms; šis principas galioja ir teisės taikymo institucijoms, jis išplaukia iš konstitucijos; 2) atsakomybė galima tik už kaltą veiką, ir yra nekaltumo prezumpcija; patrauktas atsakomybėn asmuo yra laikomas nekaltu, kol jo kaltė nebus įrodyta ir nustatyta teisės taikymo aktu; 3) teisingumo principas, apimantis reikalavimus: už nusižengimus negalima skirti baudžiamosios teisės numatytų bausmių; nustatantis atsakomybę ar ją didinantis įstatymas negali veikti atgal; už vieną teisės pažeidimą galima tik viena bausmė; 4) teisėtumo principas — teisinė atsakomybė galima tik už veiką, numatytą įstatyme, ir taikoma laikantis proceso įstatymų nustatytos tvarkos; 5) tikslingumo principas - parinkta teisės pažeidėjui bausmė turi atitikti atsakomybės tikslus; šis principas reikalauja taikyti prievartos priemonę atsižvelgiant į pažeidimo sunkumą, asmenines pažeidėjo savybes, galimybę sušvelninti priemonę arba jos netaikyti, jeigu galima pasiekti tikslą kitu būdu; 6) atsakomybės neišvengiamumo principas — nė vienas teisės pažeidimas neturi būti nepastebėtas ir už padarytą pažeidimą turi būti greitai ir operatyviai pritaikyta atsakomybės priemonė.

6. Teisinės atsakomybės rūšys

Labiausiai paplitęs teisinės atsakomybės skirstymas pagal teisės šakas. Civilinė teisinė atsakomybė - tai teisės pažeidėjui kito asmens interesais taikoma įstatymo numatyta poveikio priemonė, sukelianti jam nenaudingų turtinių padarinių: atlyginti žalą, nuostolius, sumokėti netesybas. Civilinė teisinė atsakomybė yra kompensuojamojo pobūdžio; jos tikslas - atkurti kreditoriaus pažeistą turtinę teisę. Atsižvelgiant į pareigos atsiradimo pagrin-

da, kuriuo atsiranda atsakomybė, civilinė atsakomybė skirstoma į sutartinę ir nesutartinę. Atsakomybė grindžiama visiško žalos atlyginimo principu, nors gali būti ir išimčių, pavyzdžiui, netesybų suma ne visada padengia išlaidas.

Baudžiamoji ir administracinė teisinė atsakomybė numatyta baudžiamosios ir administracinės teisės normose. Ši atsakomybė yra vieša, t. y. atsakomybėn patraukia valstybė. Baudžiamoji atsakomybė visada yra asmeninė: atsako tas asmuo, kuris padarė nusikaltimą.

Pažeidus drausmę (karinę, darbo ir pan.), atsiranda drausminė atsakomybė. Yra trys jos rūšys: a) pagal drausmės statutus ir nuostatus (gynybos, vidaus reikalų, geležinkelio, oro transporto) - būdinga, kad taikoma viršininko jam pavaldžiam asmeniui; b) pagal vidaus darbo tvarkos taisykles; c) pavaldumo tvarka.

Ta pati atsakomybė gali būti įgyvendinama įvairiomis formomis, pavyzdžiui, civilinė atsakomybė įgyvendinama teismo ir administracine tvarka, baudžiamoji — tik teismo.

XVI. Teisėtas elgesys

Tirti teisėto elgesio problemas yra būtina, nes tai yra teisėtumo ir teisėtvarkos, teisinės kultūros ir teisinio statuso, žmogaus ir piliečio teisių užtikrinimo socialinio mechanizmo, teisės normų įgyvendinimo, teisės teorijos sąvokų komponentas.

Teisės visuma vertinama, kai žmonės savo teisėtu elgesiu ją įgyvendina. Žmogaus teisinis elgesys yra teisės įgyvendinimo rezultatas.

Elgesys yra socialinė asmenybės charakteristika. Pagal išraiškos formą jis gali būti žodinis ir susidėti iš įvairių kalbų, svarstymų, vertinimų (tai rodo vidinę asmens būseną), ir realus, susidedantis iš žmonių veiksmų. Vertinant veiksmus pagal teisingumą ir neteisingumą, pagal moralės taisykles, etikos ir kitas socialines normas, žmogaus elgesys laikomas teigiamu, jeigu neprieštarauja visuotinai pripažintiems poelgių etalonams, o žmogus jais vadovaujasi kasdieniame gyvenime. Neatitinkantis normų žmonių elgesys, pažeidžiantis visuomenės taisykles, laikomas antvisuomeniniu.

Principinis veiksnys, nustatantis asmens vietą visuomenėje, yra jo santykis su teise, socialine teisine tikrove. Apie žmogaus veiklos pobūdį teisinio reguliavimo srityje galima spręsti iš teisės normos pateikiamo vertinimo (asmens teisiniai veiksmai teisėti ar neteisėti).

Teisėtas elgesys yra reguliuojamas teisės normų ir laikomas vieninteliu teisingu, būtinu. Toks elgesys atitinka teisės nuostatas ir yra teisės normų leidžiamas.

Teisėtą elgesį galima apibrėžti kaip kultūrinių ir dorovinių pažiūrų ir gyvenimo patirties nulemtą žmogaus elgesį teisės socialinio veikimo srityje, pagrįstą sąmoningu jos tikslų ir reikalavimų vykdymu. Teisės normose įtvirtintos asmens teisės leidžia

pačiam pasirinkti vieną ar kitą poelgį ir spręsti, kaip pasielgti. Čia padeda vidiniai elgesio regulatoriai, susiję su galimos valstybės prievartos išsąmoninimu ir asmens sąmonėje ištvirtintu siomis dorovinėmis etinėmis normomis, visuomenės teisės tradicijomis ir bendrosios kultūros lygiu.

Žmogaus elgesys yra sąmoningas valios pasireiškimas ir tuo skiriasi nuo instinktų arba refleksų lemiamų veiksmų. Teisės paveiktas, žmogus lygina galimus poelgius su teise ir gali įvykdyti jos reikalavimus arba juos pažeisti. Įstatyme nurodyta atitinkamomis situacijomis susilaikyti nuo tam tikrų veiksmų (laikytis teisės reikalavimų) arba juos atlikti (įvykdyti teisės normos nurodymus). Įstatyme gali būti nurodymai, leidžiantys teisės subjektui pasirinkti tam tikrus veiksmus, t. y. pasinaudoti teisės norma, savo nuožiūra. Žmogus įgaliojamas pats priimti sprendimą ir jo pagrindu gali atsirasti atitinkamos teisės ir pareigos.

Teisėto elgesio turinys nevienodas ir kiekvienu konkrečiu atveju reikalauja skirtingo savarankiškumo laipsnio, iniciatyvos. Laikytis teisės normų yra minimalus aktyvumas, nes subjektui reikia tik susilaikyti nuo tam tikrų veiksmų. Kitos teisėto elgesio formos reikalauja intensyvesnės veiklos. Subjektas turi išsąmoninti socialinę teisės paskirtį visuomenėje ir atitinkamai paisyti teisės normų.

1. Teisėto elgesio charakteristika

Teisėtas elgesys yra socialiai naudinga veikla, kuria siekiama tenkinti valstybinius ir teisinius, visuomeninius ir asmeninius interesus. Teisinės vertybės formulių pavidalu orientuoja asmenį socialiniame gyvenime. Teisėtą elgesį galima laikyti teisine vertybe. Teisėto elgesiu žmogus duoda visuomenei ekonominę ir kultūrinę naudą ir padeda jos raidai. Teisės paskirtis — palaikyti ir skatinti naudingą piliečių veiklą. Teisė įtvirtina privalomo arba galimo elgesio pavyzdžius ir šitaip yra įgyvendinama, ji praktiškai reiškiasi teisės subjektų poelgiais. Neišreikšti žmonių veiks-

mais gyvenime, įstatymai ir kiti norminiai aktai liktų tik teisėkūros institucijų norais.

Teisėto elgesio apibūdinimas turėtų apimti tokius jo bruožus: visuomeninį naudingumą ir pasireiškimo visuotinumą, savanoriškumą ir sąmoningumą, asmens įsitikinimą ir atsakomybę už savo poelgius, asmens aktyvumą atliekant teisėtus veiksmus.

Būdamas būdingas daugumai žmonių, teisėtas elgesys laikomas visuotiniu. Jeigu piliečiai nesilaikytų teisės normų reikalavimų, visuomenė negalėtų gyvuoti. Teisėtas elgesys yra teisės normos ir socialinio efekto, kuriam pasiekti skirta teisės norma, jungiamoji grandis. Teisėtų veiksmų visuma yra teisėtvarkos išikūnijimas. Visuotinis teisėtas elgesys yra pavyzdys tiems, kurių mąstymas ir poelgiai nesutampa su įsivaizdavimu, kas leidžiama ir kas draudžiama.

Daugelio žmonių teisėtas elgesys nepašalina nuomonių įvairovės ir asmeninių pozicijų. Kiekvienas turi teisę pasakyti savo nuomonę ir tai neišaina už teisėto socialiai atsakingo elgesio ribų.

Žmogaus asmeninės laisvės tikrumas apibūdinamas tuo, kiek jis veikdamas vadovaujasi atsakomybės jausmu, kiek sąmoningai supranta socialinius savo poelgių padarinius ir nepanaudotas galimybes, kurias visuomenė suteikė naudingiems veiksams atlikti. Atsakomybės jausmas verčia žmogų kontroliuoti savo elgesį ir turėti galvoje savo garbę, orumą, pasididžiavimą ir gėdą.

Mūsų dienų gyvenimas vis aštriau kelia atsakomybės problemą naudojantis savo teisėmis ir laisvėmis, kad nebūtų pažeistos kitų teisės ir laisvės. Piliečiai gyvena ne draudimų, o teisėtų leidimų aplinkoje ir gali atlikti veiksmus pasirinkę vieną ar kitą elgesio variantą.

Socialinė teisėto elgesio vertė, kad jis yra civilizuoto elgesio sudedamoji dalis. Civilizuotas elgesys apima kultūringo elgesio savybes — toleranciją, atsakomybę, tvarkingumą ir reikalavimus pačiam sau. Civilizuotas teisėtas elgesys reiškia, kad subjektas laikosi norminių reikalavimų ir dorovinių etikos dogmų vadovaudamasis įsitikinimu. Civilizuotumas, kaip socialinė vertybė, pagrįstas teisės normų išmanymu ir teisės ginamu pateisinamu elgesiu.

2. Teisėto elgesio skirstymas

Visuomenės gyvenime teisėtas elgesys reiškiasi labai įvairiai. Atitinkančius teisės reikalavimus veiksmus galima skirstyti pagal daugelį požymių ir pagrindų. Teisėtas elgesys skirstomas remiantis tokiais kriterijais: skirtybės pagal teisės subjektus, pagarbos teisei laipsnis, savo poelgių savanoriškumo laipsnis, elgesio priklausomybė nuo teisinės sąmonės turinio, poelgių motyvai, teisės įgyvendinimo elgesiu laipsnis, atsižvelgiant į visuomeninio gyvenimo sritį.

Svarbus teisėto elgesio kriterijus gali būti tai, ar konkretus elgesys atitinka dorovės idealą, išsivaizduojamą būtiną pavyzdinę elgesį visuomenėje. Teisės literatūroje vartojamas terminas „konstitucinis teisėtas elgesys“ laikomas aukštesniu atsakingo elgesio laipsniu, atitinkančiu kūrybingą konstitucijos reikalavimų vykdymą.

Siekiant nustatyti teisėto elgesio tipą, būtina sąlyga yra teisėto elgesio motyvai. Vartojant sąvoką „kokybiškas visuomenės būvis“, turima galvoje žmonių veiklos kokybė, jų poelgių branda, pasirengimas pripažinti pokyčius, asmens pilietinė pozicija. Esminė čia yra žmogaus elgesio kokybė veikiant teisei socialinėje srityje.

Teisėtas elgesys į rūšis skirstomas pagal asmens įtraukimo į teisės reguliavimo aktyvumą laipsnį. Tad teisėtas elgesys dar yra: marginalinis, konformistinis, įprastas ir socialiai aktyvus.

Žmonių, kurie laikosi teisės reikalavimų, bet kurių individuali teisinė sąmonė nesutampa su teisės normų reikalavimais, elgesys tik formaliai teisėtas ir todėl vadinamas marginaliniu (lot. *marginalis* - paraštinis). Individas yra ties antvisuomeninio poelgio riba, tačiau dėl tam tikrų priežasčių ir aplinkybių nepažeidžia teisės. Jo elgesio motyvai yra galimos bausmės grėsmė, kočia nors nauda, baimė būti pasmerktam kolektyvo ir panašiai. Marginalinis elgesys teisėtas, nors asmuo teigiamai nevertina teisės reikalavimų, bet jų laikosi, nors jo teisinė sąmonė nesutampa su įstatymo esme. Asmuo patenka į tarpinę padėtį tarp teisėtos

ir priešingos teisei veiklos. Tokios padėties priežastys gali būti įvairios: vienos ar kitos veiklos nepagrįstos kliūtys ir ribojimai, neaiškios ribos tarp to, kas leidžiama ir kas draudžiama, teisės deklaruojamų dalykų ir realių galimybių nesutapimas esant deformuotai padėčiai, tai, kad teisės normos neatlieka savo funkcijų — tada žmonės jas ignoruoja, nes jos nenaudingos. Taip pat ilgai delsiant spręsti pribrendusias, skausmingas problemas, kai kuriose socialiniai sluoksniai atsiduria ties riba, skiriančia, kas leidžiamai ir draudžiamai. Pavyzdžiui, atlikusieji bausmę negali rasti darbo ir nuolatinės gyvenamosios vietos ir vėl imasi neteisėtos veiklos. Neretai įstatymus papildančiuose aktuose nustatyti draudimai ignoruoja žmonių teises ir šie atsiduria ties tokių normų pažeidimo riba. Konformistinis teisėtas elgesys yra tada, kai asmuo pasyviai laikosi teisės normų, prisitaiko ir elgiasi pagal aplinkinių (grupės, giminių, kolegų) nuomonę. Esant socialiniams teisiniams santykiams žmogus šitaip elgiasi todėl, kad šitaip darokiti. Jis prisitaiko, pasyviai sutinka su esama tvarka, neturi savo pozicijos ir besąlygiškai pasiduoda psichologiniam spaudimui. Dažnas formaliai sutinka su grupe, nors iš tikrųjų širdyje prieštarauja daugumos nuomonei, tačiau prisitaiko ir savo nuomonės nesako. Vis dėlto socialinis teisinis konformizmas iš tikrųjų naudingas visuomenei, nes asmuo pasiduoda kitų nuomonei, laikosi teisės reikalavimų ir šitaip prisideda prie teisės įgyvendinimo. Bet pažymėtina, kad konformistinis elgesys nėra teisės veikimo perspektyvoje tikslas, nes aklas, be išlygų sekimas teise neturint aktyvios pozicijos nieko gero ateičiai nežada.

Žmogus, išsąmoninęs teisės idėjas ir principus, atlieka teisėtus veiksmus kaip savaime suprantamus ir kaskart neanalizuoja teisinių reikalavimų teisingumo ir motyvų. Jis pasirenka geriausią ir praktiškai pateisinamą elgesio variantą, veikia iš įpročio ir kitaip nesielgia. Įprotis sąmoningai atlikti veiksmus atsiranda todėl, kad jie dažnai kartojasi ir yra platesnis dalykas nei elgesio stereotipas. Elgesio stereotipas verčia žmogų ir socialinę grupę pritaikyti elgesį prie atitinkamos socialinės aplinkos elgesio standartų, įprastas teisėtas elgesys yra teigiamas, nes nėra ste-

reotipinis, o pagrįstas patirtimi, įsitikinimu, kad tik tokie veiksmai leisti teisės normų. Teisiniai įpročiai reguliuoja elgesį ir šis tampa teisėtas.

Visos socialinės normos ir principai, o ypač teisės normos, yra bendrojo pobūdžio ir ne visada atitinka konkrečią gyvenimo situaciją. Bendrojoje normoje neatsižvelgiama į įvairių žmonių fizines ir dvasines ypatybes, nevienodas jų galimybes atlikti tam tikrus veiksmus, todėl neretai reikia savarankiškai apgalvoti ir įvertinti aplinkybes, esamą padėtį ir pasielgti teisingai. Čia kaip tik padeda įprotis laikytis įstatymų.

Pozityvūs veiksmai vykdant teisinius paliepimus turi būti kūrybiški, aktyvūs ir tam nepagelbės įpročiai, nes jie gali būti konservatyvūs. Geriausia yra teisėta socialiai aktyvi, naudinga visuomenei, valstybės ir visuomenės palaikoma teisės srities veikla. Tai iniciatyvi veikla, tampanti esminiu teisės sistemos veiksmu. Socialinis teisinis aktyvumas remiasi brandžia teisine sąmone, teisiniu įsitikinimu, sąmoningu pasirengimu pasinaudoti teisės teikiamomis galimybėmis ir kūrybiškai jomis vadovautis. Todėl reikia nugalėti socialinę žmonių apatiją, civilinį amorfizmą, mąstymo inertiškumą, skatinti jų iniciatyvą ir kūrybinį savarankiškumą, padėti žmogui tapti socialine teisine asmenybe, žinančia savo teises ir laisves ir ginančia jas teisėtomis priemonėmis.

Praktiškai socialiai aktyvi teisės srities veikla apima tokius apibendrinamuosius komponentus: 1) aktyvią savanoriškų organizacijų veiklą siekiant palaikyti valstybės institucijų veiklą arba pakeisti valstybės darinius, vykdyti reformas, ginti piliečių interesus; 2) aktyvumą valstybės teisėkūros srityje (įstatymų projektų svarstymą, dalyvavimą rinkimuose, teisėtvarkos apsaugą); 3) aktyvumą kuriant visuomenines institucijas ir dalyvavimą jų veikloje; 4) saviveiklinį asmens aktyvumą teisės srityje (siūlymus politiniais ir teisiniais klausimais, priešinimąsi įstatymų pažeidimams).

Pilietinės visuomenės, teisinės valstybės kūrimas grindžiamas laisva iniciatyva, laisvu elgesiu neperžengiant įstatymų nustatytų ribų.

Teisėtas elgesys priklauso nuo žmonių materialiosios padėties, politinės ir teisinės piliečių ir pareigūnų kultūros, to, kiek valstybės politika artima žmonių interesams ir kiek ji stabili, kaip šalinamos teisės spragos, tobulinami įstatymai, ar ne per daug viskas reguliuojama.

XVII. Norminių teisės aktų galiojimas laiko, erdvės atžvilgiu ir asmenims

Visų norminių teisės aktų galiojimas turi tam tikras laiko, erdvės ir asmenų rato, kuriam jie skirti, ribas. Nustatyti jas yra svarbu, nes su jomis susijęs ir jų lemiamas, kai būtina, esančių šiuose aktuose bendrai privalomų normų taikymas. Klausimas, kada normą reikia taikyti ir nuo kurio laiko jau nereikia, labai svarbus praktiniame gyvenime.

Kada pradeda galioti ir netenka galios įstatymai ir kiti norminiai aktai, įvairių šalių teisės teorijoje vienodo atsakymo nėra. Vienais atvejais norminis aktas pradeda galioti nuo jo priėmimo arba patvirtinimo datos. Tie atvejai - tai ypatingos, ekstremalios situacijos. Kitais atvejais norminis aktas įsigalioja nuo jo paskelbimo datos. Trečias atvejis, kai norminis aktas įsigalioja, kaip nustatyta jame pačiame arba specialiaame tam reikalui skirtame įstatyme.

Sudėtingų ir labai svarbių norminių aktų įsigaliojimo laikas turi būti ilgesnis, nes reikia daugiau laiko su jais susipažinti ir juos išnagrinėti, o kartais — priimti išankstines parengiamąsias priemones, susieti jas su teisės nuostatų įgyvendinimu.

Svarbią reikšmę turi ne tik terminai, bet ir norminių aktų įsigaliojimo ar veikimo būdai. Dažniausiai norminiai aktai pradeda galioti tuo pačiu laiku visoje šalies teritorijoje, bet gali įsigalioti ir nuosekliai. Tai priklauso nuo šalies dydžio, techninio lygio, jos kultūros. Dabar visose šalyse laikomasi nuomonės, kad įstatymas turi įsigalioti iš karto visoje šalyje.

Įstatymo galiojimas ir veikimas baigiasi dėl tokių aplinkybių: 1) pasibaigus akte nurodytam jo galiojimo laikui; tokie ak-

tai išleidžiami ypatingosios padėties įvedimo tam tikroje teritorijoje atveju, ir tam tikram laikui, pereinamuoju laikotarpiu sudarant laikinas valstybės institucijas ir pan.; 2) tiesiog panaikinus galiojantį aktą nauju aktu. Kai kurių šalių įstatymų leidybos sistemoje nurodyta, kokių būdu ir dėl kokių priežasčių naikinami teisės aktai. Pavyzdžiui, Italijoje išleistame dekrete „Bendrieji įstatymų nuostatai“ sakoma, kad įstatymai naikinami vėlesniais įstatymais, tiesiogiai nurodančiais toki panaikinimą dėl pasenusių normų netinkamumo arba dėl to, kad naujas įstatymas kitaip reguliuoja santykius; 3) pakeitus galiojantį norminį aktą kitu aktu, nustatančiu naujas tam tikros srities elgesio taisykles.

Nagrinėjant įstatymų galiojimo laiko ribas, reikia atkreipti dėmesį į atgalinę įstatymo galią. Atgalinė galia suprantama kaip įstatymo galiojimas, apimantis atvejus ir visuomeninius santykius, buvusius iki įsigaliojant įstatymui. Pagal bendrąją taisyklę, įstatymai ir kiti norminiai aktai atgalinės galios neturi. Tai reiškia, kad, kilus turtiniam ginčui ar pažeidus teisę, taikomas įstatymas, galiojęs ginčo ar teisės pažeidimo metu, nors esamu momentu, t. y. kai sprendžiamas ginčas, tas įstatymas jau pakeistas ar panaikintas.

Prezumpcija nepripažinti atgalinės įstatymų galios yra daugelyje šalių, pavyzdžiui, Lietuvoje, Italijoje, Rusijoje ir kitose. Atgalinės galios nesuteikimas įstatymams padeda palaikyti visuomenės ir valstybės stabilumą, stiprina piliečių pasitikėjimą jiems priklausančiomis teisėmis ir laisvėmis, palaiko teisėtumą ir teisinę tvarką. Išimtį sudaro tik baudžiamosios teisės atvejai, kai naujas įstatymas numato švelnesnę bausmę už padarytus nusikaltimus arba apskritai ją panaikina. Kai kuriais atvejais atgalinė įstatymo galia pripažįstama civilinėje ir šeimos teisėje, bet tai turi būti pasakyta pačiame naujame įstatyme.

Greta įstatymų galiojimo laiko ribojimų yra bendrai pripažintos jų galiojimo erdvės atžvilgiu, t. y. tam tikroje teritorijoje, ribos.

Pagal bendrąją taisyklę, atitinkančią valstybės suvereniteto principus, įstatymai galioja tik jos teritorijoje. Čia įstatymai turi

aukščiausią teisinę galią ir noliečiamą prioritetą, palyginti su visais kitais norminiais aktais, galiojančias toje pačioje teritorijoje.

Valstybės teritorija suprantama kaip Žemės rutulio dalis, apimanti sausumą, žemės gelmes, oro erdvę ir vandenį, kurie yra valstybės žinioje ir kuriems taikoma jos valdžia. Pagal teritorinį kriterijų teisės aktai skirstomi į galiojančius visoje valstybės teritorijoje, apimančius tam tikrą teritorijos dalį ir galiojančius už šalies teritorijos ribų. Visoje teritorijoje galioja konstituciniai ir paprasti įstatymai. Kai kurie paprasti įstatymai gali galioti tik tam tikroje teritorijos dalyje, bet tai turi būti pasakyta pačiame įstatyme ar kitame norminiame teisės akte.

Kai kurių norminių teisės aktų galiojimas išeina už valstybės teritorijos ribų. Ir atvirkščiai, valstybės teritorijoje pagal sutartis galioja kai kurios kitų valstybių teisės normos. Tokių yra civilinės, komercinės, finansų teisės normų.

Dabar, kai labai plačiai išplėtoti ekonominiai, politiniai, prekybiniai ir finansiniai tarpvalstybiniai ryšiai, išskirtinę reikšmę turi galimybė taikyti tarptautinės teisės normas valstybės vidaus santykiams. Bendrai pripažinti tarptautinės teisės principai ir normos tampa valstybės teisės sistemos sudedamąja dalimi. Jeigu tam tikru atveju įstatymas numato kitokias taisykles, nei nustatytos tarptautinėje sutartyje, turi būti taikomos sutartyje numatytos taisyklės. Tokia tvarka įtvirtinta šalių konstitucijose, o tai reiškia, kad santykiai reguliuojami tokiais pačiais pagrindais ir tvarka kaip nacionaliniuose teisės aktuose.

Svarbią reikšmę teorijai ir praktikai turi teisės aktų galiojimo nustatymas asmenų ratui, t. y. išaiškinimas, kam adresuojami akto reikalavimai. Bendroji taisyklė, jog teisės aktai išleidžiami siekiant tiesioginio tikslo, kad jų reikalavimai būtų privalomi visiems piliečiams. Valstybė, suteikdama piliečiams konstitucines teises ir laisves ir skirdama atitinkamas pareigas, turi imtis priemonių ne tik garantuoti konstitucinių reikalavimų ir nuostatų laikymąsi šalies viduje, bet ir ginti bei globoti už valstybės ribų. Pilietį, turintį ir kitos valstybės pilietybę, gina bei globoja ir kita valstybė.

Valstybių (Rusijos, Italijos, Lietuvos) įstatymai užsienio piliečius ir asmenis be pilietybės teisės atžvilgiu pagal tarptautinės teisės ir sudarytų sutarčių normas prilygina savo šalies piliečiams. Švedija be išlygų prilygina užsieniečių teises savo piliečių teisėms tik kai kuriais klausimais. Visose šalyse kitos šalies piliečiai ir asmenys be pilietybės negali dalyvauti rinkimuose ir būti renkami, dalyvauti referendume, dirbti prokurorais, teisėjais, notariais, būti laivų, lėktuvų kapitonai. Jie neturi kai kurių pareigų (pvz., karinės tarnybos).

Užsienio šalių diplomatai naudojami imunitetu. Jų negalima sulaikyti ir areštuoti, jiems netaikoma baudžiamoji, administracinė ir nemaža dalis civilinės jurisdikcijos. Valstybės pareiga juos apsaugoti ir nuo piliečių išsišokimų, ir nuo imuniteto pažeidimų.

XVIII. Pozityviosios teisės spragos ir jų šalinimo būdai

Teisės spraga reiškia netobulą įstatymų parengimą ir jų priėmimą. Kai kurie teisės teoretikai išskiria sąmoningas teisės spragas, kai įstatymų leidėjas palieka spręsti klausimą ateityje, taip pat palieka jį spręsti teisės taikymo institucijoms konkretinant įstatyme esamas abstrakčias sąvokas.

Skinant teisę ir įstatymą, tiksliau, įstatymą laikant teisės įkūnijimu, reikia ieškoti įstatymų (teisės aktų visumos) spragų. Teisės šaltiniais laikant papročius ir precedentes, kalbama apie teisės spragas apskritai. Pozityviosios teisės spraga — atvejis, kai nėra įstatymo, jį papildančio akto, papročio nei precedento. Norminio teisinio reguliavimo spraga reiškia, kad nėra įstatymo ir jį papildančio akto normų. Įstatymų spraga rodo, kad apskritai nėra įstatymo. Įstatymo spraga - tai ne galutinai sureguliuotas tame įstatyme klausimas. Neišsami akto norma yra akto spraga, o pačios normos nebuvimas — visos teisės spraga.

Spragos yra dviejų rūšių: klausimas visiškai nereguliuojamas ir sureguliuotas nevysiškai. Problemą gali išspręsti įstatymų leidėjas priimdamas naują normą.

Nereikia painioti įstatymų spragų su atveju, kai įstatymų leidėjas susilaiko priimti normą ir leidžia suprasti, kad klausimas sprendžiamas vadovaujantis ne įstatymu, o tarkime, moralės normomis.

Įstatymų spragos skiriasi nuo atveju, kai įstatymų leidėjas palieka spręsti klausimą teisės taikymo institucijai ir mano, kad įstatyminė valia bus sukonkretinta kituose teisės aktuose. Teisę tai-

kanti institucija neturi teisės taisyti įstatymų. Ji turi juos taikyti tokius, kokie jie yra.

Įstatymų klaidos rodo, kad buvo neteisingai įvertintos objektyvios sąlygos ir įstatyme išreikšta neteisinga valia.

Teisės klaidų atsiranda, kai įstatymų leidėjas: a) klaidingai mano, kad kokių nors santykių nereikia reguliuoti; b) klaidingai mano, kad galima sukonkretinti teisę ją taikant; c) klaidingai perleidžia klausimo sprendimo teisę taikančiai institucijai; d) išleidžia nereikalingą normą; e) sprendžia klausimą ne taip, kaip reikėtų.

Teisės spraga atsiranda ir kai normos radikaliam prieštarauja viena kitai ir yra vienodos galios (viena kitą naikina). Pozityviosios teisės spragos visada reiškia, kad būtinai reguliuotiniems faktams ir socialiniams ryšiams nėra normos. Visada yra reikalingu reguliuoti visuomeninių santykių, gyvenimo situacijų ir aplinkybių, tačiau teisės normose tai nenumatyta.

Teisinio reguliavimo būtinumas gali atsirasti ir priėmus įstatymą. Pagal tai spragos skirstomos į pirmines ir paskesnes.

Pozityviosios teisės spraga yra visiškas ar dalinis nebuvimas teisės normų, kurių būtinybę lemia pagrindiniai socialinio gyvenimo raidos ir praktinio bylų sprendimo principai.

Spragų nustatymas. Pirmiausia reikia nustatyti, ar numatomas teisinis reguliavimas nėra menamas ir ar teisės normų būtinumas realus, ar jo reikalauja socialinės ekonominės gyvenimo sąlygos; ar nėra normų, reguliuojančių tokius santykius; ar įstatymų leidėjas nepareikšė neigiamos valios dėl tų faktų ir įvykių teisinio reguliavimo.

Teisės spragos nustatymas glaudžiai susijęs su teisėkūra: 1) spragos nustatymo ir teisėkūros santykis yra kaip dalies ir visumos, teisėkūra apima ir būtinumą pertvarkyti teisinį reguliavimą, pakeisti jį kitos rūšies socialiniu reguliavimu; 2) kompetentingos institucijos pareikšta iniciatyva išleisti teisės aktą ir sureguliuoti nesureguliuotus santykius rodo esant spragą; 3) tikrinimas, ar pagrįstas įstatymo siūlymas, yra galimybė nustatyti

spragą; 4) kompetentinga institucija, rengianti norminio akto projektą, kartu objektyviai pripažįsta esant teisės spragą ir reikalingą pašalinti; 5) teisės akto priėmimas reiškia galutinę spragos pašalinimą.

Nustatant teisės spragas, ištiriamos galiojančios teisės sistemos turinys, visuomeniniai santykiai, lemiantys teisės akto priėmimą, valiniai santykiai, susiję su akto priėmimu, teisės taikymo praktika, teisinė sąmonė.

Teisės spragų randa teismas ir administracinės įstaigos nagrinėdami bylas.

Reikėtų paneigti tezę, kad teisės spragos yra šalinamos teismo ir administracinių įstaigų veikla sprendžiant bylas. Įstatymo spragą galima pašalinti tik išleidžiant tam reikalui įstatymą. Tai gali padaryti įstatymų ir juos papildančių aktų leidėjai. Esant spragų gali nustatyti ir kitos valstybės institucijos bei mokslo įstaigos.

Anglosaksų teisės sistemos šalyse teismai šalina teisės spragas ir jie turi tam įgaliojimus.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Senato nurodymai teismams papildo teisinį reguliavimą nauju elementu, tačiau keisti įstatyminių aktų teismas negali ir jo nurodymai neturi prieštarauti įstatymų esmei.

Teisės spragos susidaro atsiradus naujiems visuomeniniams santykiams, kuriuos reikia teisiškai sureguliuoti. Tada kompetingos valstybės institucijos priima atitinkamus norminius aktus ir panaikina atsiradusias teisės spragas.

XIX. Pagrindinės teisės sistemos

1. Teisės sistemų tipai

Nacionalinės teisės sistemos gali būti skirstomos remiantis įvairiais kriterijais. Prisimintina, kad teisė yra konkretus socialinis istorinis reiškiny. Kiekvienos istorinės epochos, kiekvienos civilizacijos ir šalies teisė turi daug savitumų. Kiekvienos visuomenės teisė, kaip norminis institucinis reiškiny, sąveikauja su teismų praktika ir teisine ideologija. Nacionalinė teisės sistema glaudžiai susijusi su visuomenės ekonominiais santykiais, valstybe, politiniu režimu, morale, kultūra, su visomis socialinėmis institucijomis ir tos visuomenės posistemėmis. Todėl diskutuotina kai kurių teisininkų nuomonė, kad teisė gyvuoja nepaisydama valstybių sienų, pavyzdžiui, egzistuoja romanų-germanų teisė ir ji buvo net tuo metu, kai jos principai ir kategorijos dar tik kūrėsi universitetuose ir gyvavo kaip kultūros reiškinys. Tokia teisė buvo ne kas kita, o tik teisinės sąmonės forma, teisinės kultūros komponentas. Teisės požymių ji įgijo tik išreikšta konkrečių Vakarų Europos šalių teisės aktuose, t. y. nacionalinėse teisės sistemose, norminiuose instituciniuose dariniuose. Nacionalinei teisės sistemai būdinga vienovė ir suverenumas šalies mastu. Teisės sistema gali būti ir ne viena, pavyzdžiui, Lietuvoje jų buvo trys. Vientisa teisės sistema išreiškia visuomenės vienybę, ją reiškiasi valstybės suverenitetas. Ji rodo šalies ekonominės, politinės, istorinės ir nacionalinės raidos ypatumus, esamas visuomenines politines realijas, kultūrinio ir dorovinio gyvenimo specifiką, teisės tradicijas ir teisinį mąstymą.

Vienų ar kitų epochų ir civilizacijų teisės sistemų ypatybės išreiškiamos sąvokomis — istorinis teisės tipas, teisės sistemų šei-

ma, sustambinta sistema (loginė). Istorinio teisės tipo samprata išreiškia bendrus visų nacionalinių teisės sistemų bruožus, būdingus tam tikrai istorinei epochai.

Marksistai ortodoksai mano, kad kiekvienai visuomenės ekonominei formacijai būdingas savas istorinis teisės tipas - vergovinis, feodalinis, kapitalistinis, socialistinis. Marksistų tikslas yra susieti epochos teisės sistemą su atitinkama istorine ekonomine baze, su gamybos priemonių nuosavybės tipu ir šitaip sukonkreinti klasinę teisės esmę, užfiksuoti konkretų socialinį politinį teisės sistemų turinį. Šitoks teisės sistemų supratimas tinka tik autoritarinio politinio režimo valstybėms.

Esminę reikšmę turi teisės sistemų šeimos samprata. Vienos ar keleto įvairių istorinių epochų nacionalinės teisės sistemos dažnai išsiskiria specifiniu turiniu. Tai ir leidžia laikyti vieną ar kitą teisės sistemų grupę tam tikru vienetu — šeima. Svarbiausias bruožas, išskiriantis sistemų grupę, yra jai būdinga trijų pagrindinių komponentų — teisės normų sistemos, teismų praktikos ir teisinės ideologijos — sandara. Teisės sistemų šeima apima nacionalinių teisės sistemų ypatumus ir atspindi šalies teisės socialinį politinį turinį ir būdingą teisės sistemai teisinę ideologiją. Romanų-germanų ir anglosaksų teisės ideologija pasireiškia teisės viršenybės idėjomis. Religinėse bendrijose vyrauja dogmos ir tradiciniai postulatai.

Pagal tai, koks teisės sistemų elementas, susijęs su pagrindinėmis teisės kūrimo formomis (normos nustatomos leidžiant įstatymus ar teismų praktika), yra teisinio reguliavimo pagrindas, gali būti skiriamos dvi didelės sistemos: norminė įstatyminė ir norminė teisminė. Pirmoji yra atstovaujama romanų-germanų teisės, o antroji — anglosaksų bendrosios teisės.

Bendroji anglosaksų precedentų teisė nulemta savitų istorinių socialinių politinių Anglijos sąlygų ir ją galima pavadinti ypatinguoju teisės raidos keliu. Bendrosios precedentų teisės prigimtis yra tokia, kad joje negali iki galo pasireikšti daugelis teisės ypatybių, o pirmiausia - norminiai apibendrinimai ir sistemiškumas. Bendrosios teisės teisinio reguliavimo bruožai — apibrėžtumas ir

norminis pobūdis — reiškiasi savitai. Šios sistemos išlaiko stabilumą ir tradicinius (kartais archajinius) teisinio reguliavimo pradus ir kartu prisitaiko prie naujų ekonomikos ir socialinių kultūrinių sąlygų.

Klasikinė yra romanų-germanų teisės raida. Teisę kuria kompetentingos institucijos, jos plėtoja teisinę kultūrą, įgyvendina teisinę pažangą, panaudoja teisės mokslo ir praktikos laimėjimus, tobulina teisinį reguliavimą aukšto lygio norminiais apibendrinimais.

2. Nacionalinių teisės sistemų šeimos

Minėta, kad teisės sistema apima rašytinę teisę kaip normų sistemą, teismų praktiką ir teisinę ideologiją. Pagal vieno ar kito teisės sistemos turinio elemento vyravimą (rašytinės teisės, teismų praktikos ar teisinės ideologijos) skiriamos teisės sistemų šeimos. Seimų įvairovė labai priklauso nuo kuriant teisę iškeliamo teisės sistemos elemento. Skiriamos keturios pagrindinės nacionalinės teisės sistemos: romanų-germanų, anglosaksų bendroji teisė, religinė bendruomeninė Azijos ir Afrikos šalių teisė ir ideologizuotos teisės sistemos, t. y. šalių, kur yra autoritarinis režimas. Kiekviena minėta sistema turi vieną iš trijų vyraujančių elementų: teisę kaip normų sistemą, teismų praktiką arba teisinę ideologiją. Romanų-germanų teisė (Prancūzijos, Vokietijos, Italijos, Ispanijos ir kitų šalių nacionalinė teisės sistema) pasižymi dideliu norminiu apibendrinimu, pasiektu kodifikuojant įstatymų leidybos ir kitų teisėkūros institucijų teisės aktus, išreikštus abstrakčiai suformuluotomis normomis, logiškai baigtomis, struktūriškai uždaramis ir išdėstytomis rašytinės teisės sistemoje. Šios teisės šeimos kilimo šaltinis - ekonominės ir socialinės politinės visuomenės gyvenimo sąlygos.

Kontinentinėje Europoje feodalinis susiskaldymas šalintas, centralizuotos valstybės kurtos, socialinis ekonominis bendras rinkos ūkis ir demokratinis režimas politiškai įtvirtintas centrinų valdžios institucijų įstatymais, kodeksais ir juose esančiomis abstrakčiomis normomis. Europos šalys pasinaudojo senovės Ro-

mos teisės sistema, tačiau ne tiesiogiai, nes tai buvo kazuistinio pobūdžio teisė, o perimdama sukurta romėnų privatinės teisės aiškintojų (glosatorių ir postglosatorių) universitetuose. Napoleono kodeksas ir Vokietijos civilinis teisinis tapo pavyzdžiu daugeliui pasaulio šalių.

Anglosaksų bendroji teisė yra savita teisės sistemų šeima. Būdingas jos bruožas tas, kad teisinis reguliavimas grindžiamas teismų praktika, „teisėjų teise“, tiksliau, precedentais, t. y. teismai, sprendami analogiškas bylas, privalo vadovautis loginiais teisės principais. Didelė reikšmė teikiama procedūrinėms proceso taisyklėms. Tai norminio teismo pobūdžio sistema ir žmonių teisinės sąmonės suprantama kaip esanti tokia, kai daugeliu atvejų teismo ginama pirmiausia subjektinė teisė.

Bendrosios teisės atsiradimo aplinkybės — subrendęs būtinumas vietoj vietos papročių turėti visoje šalyje vienodą teisę, ir tai darė teismai. Karališkieji Vestminsterio teismai buvo stipriausias valstybės sistemos elementas ir jų protokoluose užfiksuoti sprendimai tapo precedentais sprendžiant analogiškas bylas; šitaip susikūrė Anglijos, o vėliau ir kai kurių kitų šalių teisės sistemos.

Religinės bendruomeninės teisės sistemos elementai yra stabilūs ir reguliavimo galią turi tikybos dogmos, religinis mokymas ir nepažeidžiamos tradicijos. Aiškiausias pavyzdys yra musulmonų teisė. Čia susimaišę teisės, religijos ir moraliniai filosofiniai elementai ir žodis teisė, kaip nurodo lyginamosios teisės specialistai, vartojamas dėl to, kad nėra kito.

Musulmonų teisė susiformavo viduramžiais ir yra islamo religijos sudedamoji dalis, besireiškianti ideologizuota jėga. Musulmonų teisės nuostatos įgavo teisinę reikšmę dėl valstybės institucijų — įstatymų leidybos ir ypač teismo veiklos.

Ideologizuotos teisės sistemos autoritarinių režimų šalyse yra susijusios su civilizacija. Jų paskirtis — teisškai pateisinti visuomenėje vyraujančius prievartos metodus, pridengti ir išaukštinti diktatoriškus režimus. Šios grupės teisės sistemose formaliai panaudojami šiuolaikinės teisinės kultūros ir teisingumo atributų bei įstatymų leidybos elementai. Šie elementai tėra autoritarinio režimo, ku-

ris remiasi neteisine prievarta, priedanga. Būdinga dogminė teorija prievartai pateisinti ir teigiama, kad tai daroma dėl tautos, klasės, visuomenės gerovės. Tuo tarpu paneigiamos pagrindinės žmogaus teisės ir laisvės, nėra nepriklausomo teismo ir teisingumo.

Kiekviena nacionalinė teisės sistema integruoja konkrečios valstybės doktriną, struktūrą, šaltinius, svarbiausius institutus ir šakas, tradicijas, teisinę sąmonę, teisėtvarą, teisinę kultūrą.

Bene geriausiai teisės sistemas suklasifikavo prancūzų teisininkas Renė Davidas. Jis suderino du kriterijus: ideologiją, kuri apima religiją, filosofiją, ekonominius ir socialinius darinius, ir teisinę techniką, sudarančią teisės šaltinių pagrindą. Jis ir išskyrė romanų-germanų, anglosaksų, arba anglų-amerikiečių, ir socialistinę teisės sistemas. Prie jų šliejasi vadinamosios religinės ir tradicinės teisės sistemos.

Kita klasifikacija — tai Vakarų teisė ir socialistinė teisė. Vakarų teisė yra liberalios visuomenės kūrinys, grindžiamas individualizmu, krikščioniškomis tradicijomis. Socialistinė teisė nestabili, pereinamoji, nulemta socialistinės ekonomikos, politikos ir kultūros, valstybinės nuosavybės ir planinio ūkio.

K. Cveigertas ir H. Kotzas teisės sistemas skirsto pagal teisinį stilių, kuris susideda iš penkių veiksnių: teisės sistemos kilmės ir raidos, teisinio mąstymo savitumo, specifinių teisės institutų, teisės šaltinių prigimties ir jų aiškinimo būdų, ideologinių veiksnių. Jie skiria romanų-germanų, skandinavų, anglų-amerikiečių, socialistinę, islamo, induistų teisės sistemas.

Remdamiesi teisės sistemų istorija, teisės šaltinių sistema ir teisės sistemų struktūra (pagrindiniais institutais ir šakomis), kai kurie autoriai skiria net aštuonias teisės šeimas: romanų-germanų, skandinavų, Lotynų Amerikos, bendrosios teisės, musulmonų, induistų, papročių teisės ir Tolimųjų Rytų teisės sistemas. Socialistinės teisės sistemoje buvo santykiškai savarankiškos grupės: tarybinė teisės sistema, Europos socialistinių šalių, Azijos socialistinių šalių ir Kubos teisės sistema.

Plačiau panagrinėsime prieš tai įvardytas pagrindines teisės šeimas.

Romanų-germanų (kontinentinės teisės) sistema yra romėnų teisės recepcijos rezultatas. Iš pradžių ji nepriklausė nuo politikos, o vėliau darėsi priklausoma nuo ekonomikos ir politikos. Buvo iškelti teisės principai ir normos, suprantamos kaip elgesio taisyklės, atitinkančios moralės ir teisingumo reikalavimus. Pradedant XIX amžiumi pagrindinis šios teisės šeimos šaltinis buvo įstatymas.

Visose romanų-germanų teisės sistemos šalyse yra rašytinės konstitucijos, kurių normos turi aukščiausią teisinę galią. Konstituciją turi atitikti visi kiti teisės aktai. Konstitucija atriboja įvairių valstybės institucijų teisėkūros kompetenciją ir pagal jų kompetenciją diferencijuojami įvairūs teisės šaltiniai.

Šioje sistemoje teisės doktrina įstatymų leidybos praktikoje skiria trijų rūšių įstatymus: kodeksus, specialiuosius įstatymus ir teisės normų tekstų sąvadą. Daugumoje šalių galioja civiliniai, baudžiamieji, civilinio ir baudžiamojo procesų kodeksai.

Specialiųjų įstatymų leidybos sistema taip pat gana įvairi. Įstatymai reglamentuoja konkrečias visuomeninių santykių sritis. Išskirtinė mokesčių įstatymų suvestinių tekstų vieta. Didėja įstatymus papildančių aktų: reglamentų, administracinių aplinkraščių, ministrų dekretų, vaidmuo. Taikomi ir bendrieji teisės principai. Jie rodo, kad teisė tarnauja teisingumui ir teisėjas turi teisę vadovautis bendraisiais teisės principais ir teisingai išnagrinėti konkrečią bylą, kad sprendimas atitiktų bendrąją teisingumo sampratą ir derintų privačius ir visuomeninius interesus. Teisininkai nelinke sutikti su vieno ar kito klausimo sprendimu, jeigu mano, kad socialiniu atžvilgiu tai bus neteisinga.

Greta bendrųjų teisės principų gana veiksmingas teisės šaltinis yra doktrina. Ji veikia įstatymų leidybą ir jų taikymą. Įstatymų leidėjas dažnai atsižvelgia į mokslininkų siūlymus ir išreiškia teisės doktrinoje nustatytas tendencijas. Doktrina remiamasi ir aiškinant įstatymus.

Dabar vis svarbesnė nacionalinėms teisės sistemoms yra tarptautinė teisė. Bendrieji jos principai turi pirmenybę, palyginti su nacionaliniais įstatymais.

Savita yra papročio vieta. Jis veikia ne tik papildydamas įstatymą, bet ir savarankiškai. Nors papročių vaidmuo, palyginti su įstatymo, labai ribotas, net jeigu jis ir nepaneigiamas doktrinos, tačiau apskritai paprotys laikomas savarankišku teisės šaltiniu.

Prie papildomų teisės šaltinių priskiriama ir teismų praktika. Tai rodo teismų praktikos rinkinių leidyba ir kasacinio precedento reikšmė. Remiantis analogija arba bendraisiais teisės principais priimtu teismo sprendimu, kasacinio teismo paliktu galioti, kiti teismai vadovaujasi sprendami panašias bylas kaip precedentu. Tačiau siekiama, kad teisėjai netaptų įstatymų leidėjais, o vadovautųsi įstatymais.

Pagrindinis anglų-amerikiečių (arba bendrosios teisės sistemos) šaltinis yra teismo precedentas, t. y. teisėjų suformuluotos bylų sprendimo normos. Anglijos teisei būdingas racionalus pragmatinis mąstymas. Joje niekada nebuvo pasaulėžiūros tradicijų, sukūrusių globalias socialines filosofines teorijas, ir istorinių kapitalizmo raidos ypatybių. Akivaizdžiai išliko atsargi pažiūra į aukščiausią valdžią, jos sutelkimą ir yra palaikomas teismų sistemos prestižas. Šios teisės sistemos šalims, be Anglijos, JAV, priklauso Šiaurės Airija, Kanada, Australija, Naujoji Zelandija ir trisdešimt šešios Britanijos Sandraugos šalys.

Bendrosios teisės, kaip ir romėnų teisės, sistema rutuliojosi pagal principą: „Teisė ten, kur ji ginama.“ Nors mėginta kodifikuoti ir papildyti naujomis nuostatomis, „teisingumo teisė“ daugiausia yra precedentų teisė, sukurta teisėjų. Tačiau tai nepanaiškina didėjančio statutinės teisės (įstatymų) vaidmens. Priešingai vietos papročiams, ši teisė yra bendra visai Anglijai. Ji buvo sukurta karališkųjų teismų, vadinamų Vestminsterio teismais. Karališkųjų teismų veikla padėjo susidaryti sprendimų, kuriais jie vėliau vadovavosi, visumai, t. y. precedento taisyklei, reiškiančiai, kad kartą suformuluotas teismo sprendimas tampa privalomas kitiems teismams. Šioje teisės sistemų šeimoje teisės samprata išreiškiama formule: „Teisminės gynybos priemonė svarbesnė už teisę.“ Sunkiausia buvo gauti galimybę kreiptis į karališkąjį teismą.

Teisėjai, vadovaudamiesi bendrąja teise, skirtingai nuo įstatymų leidėjo, nekuria bendrojo pobūdžio sprendimų, kurie būtų skirti ateičiai. Jie sprendžia konkrečius ginčus ir šitaip daro bendrosios teisės normas lankstesnes ir mažiau abstrakčias, palyginti su romanų-germanų teisės sistemos normomis, tačiau kartu paverčia teisę labiau kazuistine ir mažiau apibrėžta. Bendroji ir precedentų teisė padėjo aiškiai apibrėžti teisės ir įstatymo skirtumą, čia jis yra kiek kitokio pobūdžio nei kontinentinėje teisėje.

Anglosaksų teisės sistemos pati teisės koncepcija, teisės šaltinių sistema, teisės kalba visiškai kitokia negu romanų-germanų teisės sistemos. Teisė neskirstoma į viešąją ir privatinę. Tokį skirstymą pakeičia teisės dalijimas į „bendrąją“ ir „teisingumo“ teisę. Nėra ir aiškaus teisės skirstymo į šakas bei kodeksų, todėl Anglijos teisininkams teisė yra vientisa.

Precedento privalomumas priklauso nuo teismų vietos hierarchijoje. Aukščiausios instancijos — Lordų rūmų sprendimai privalomi visiems kitiems teismams. Apeliacinis teismas, susidedantis iš civilinio ir baudžiamojo skyrių, privalo laikytis Lordų rūmų ir savo paties precedentų, o jo sprendimai privalomi žemesniems teismams. Aukštesnis teismas saistomas abiejų aukštesnių instancijų precedentų ir jo sprendimai privalomi žemesniems teismams. Apygardų ir magistratų teismai privalo laikytis visų aukštesnių teismų precedentų, o jų pačių sprendimai nėra precedentai.

Precedentų teisė reikalauja, kad teisėjas pripažintų nagrinėjamos bylos aplinkybes panašiomis į anksčiau išspręstos bylos ir nuo to priklauso precedento normos taikymas. Nesant analogiškos aplinkybės ir statutinės teisės normos, teisėjas pats kuria normą ir sprendžia bylą. Anglijoje yra apie 300 000 precedentų. Esant precedento ir įstatymo kolizijai, galioja įstatymas. Teisės taikytojas turi laikytis įstatymo teksto ir jo išaiškinimo teismų sprendimuose (precedentuose).

JAV ir Anglijos teisės sistemos struktūra analogiška. Tačiau valstijos neviršydamos savo kompetencijos kuria savo įstatymus ir precedentus. Yra 50 valstijų teisės sistemų ir viena federaci-

nė. Kasmet paskelbiama 300 tomų teismų praktikos. JAV Aukščiausiasis Teismas ir valstijų aukščiausieji teismai nesaistomi savo precedentų. JAV teisės normos yra nustatomos teismų, o teisės principai kuriasi šių normų pagrindu. JAV statutinėje teisėje yra nemažai kodeksų. Privatinėje teisėje gana paplitę papročiai.

Orientacija į lanksčią teisėkūrą, teismų praktikos paplitimas ir suteikimas teismams neribotų įgaliojimų kurti ir peržiūrėti teisės normas, teismų dualumas dėl federacinės santvarkos yra JAV teisės specifika.

Daugelio Azijos ir Afrikos šalių teisės sistemose teisė susipynusi su religija. musulmonų, induistų, judėjų teisės šalys sudaro vieną grupę, kitą grupę — Tolimųjų Rytų, Afrikos šalys ir Madagaskaras.

Musulmonų teisė yra normų sistema, išreikšta religine forma ir grindžiama musulmonų religija islamu. Islamas teigia, kad teisė kilo iš Alacho ir apima visas socialinio gyvenimo sritis, o ne vien tas, kurios turi būti reguliuojamos teisiškai. Šariatas pagrįstas pareigų, skirtų žmogui, idėja, o ne teisėmis, kurias jis gali turėti. Nevykdyti pareigų yra nuodėmė. Musulmonai neskiria daug dėmesio normų nustatytoms sankcijoms. Teisės šaltiniai yra Koranas (šventoji knyga), Suna ar tradicijos. Idžma — vieningas musulmonų visuomenės susitarimas, kijas — svarstymas pagal analogiją. Tai anarchinė, kazuistinė ir nesusisteminta teisė. Papročiai į musulmonų teisę neįeina.

Dabar taikomos sutartys, įstatymai ir neprieštaraujantys musulmonų teisei papročiai. Teismai yra dviejų kategorijų: religiniai (kadi) ir kiti, kurie taiko įstatymus ir papročius.

Induistų teisė yra antroji religinės tradicinės teisės sistemos šeimos teisė. Tai ne Indijos teisė, o bendroji teisė, taikoma Indijoje, Pakistane, Birmoje, Singapūre ir Malaizijoje, taip pat rytinėje Afrikos pakrantėje (Tanzanijoje, Ugandoje, Kenijoje), kur išpažįstamas induizmas. Kaip ir islamas, induizmas įpareigoja savo išpažinėjus tikėti religinėmis dogmomis ir atitinkamai suprasti pasaulį. Pagal induizmą, žmonės nuo gimimo suskirstyti į socialines hierarchines kategorijas (kastas) ir kiekviena turi savo tei-

sių ir pareigų sistemą ir net savo moralę. Kiekvienas privalo elgtis taip, kaip nustatyta jo kasta. Plačiai taikomi papročiai ir pozityvioji papročių teisė, kuriai būdinga vyraujanti religinė doktrina. Ji nustato elgesio normas ir pagal ją keičiami ir aiškinami papročiai. Kiekviena kasta turi savo papročius. Kastos susirinkime balsuojant sprendžiami visi ginčai, remiantis visuomenės nuomone. Yra ir veiksmingų prievartos priemonių. Griežta bausmė yra atskyrimas nuo bendruomenės. Nesant tinkamos normos, teisėjai sprendžia pagal sąžinę ir teisingumą.

Vyriausybė leidžia įstatymus, tačiau įstatymai ir teismų precedentai nelaikomi teisės šaltiniais. Teisėjai neįpareigoti tiksliai laikytis įstatymų ir gali plačiai vadovautis savo nuožiūra.

Kolonijinės priklausomybės metais induistų teisė keitėsi. Nuosavybės ir prievolių teisės tradicinės normos buvo pakeistos bendrąja anglosaksų teise. Nepakito šeimos ir paveldėjimo teisė.

Kinai neigiamai vertina teisės idėją dėl jos griežtumo ir abstraktumo. Po 1911 metų revoliucijos padėtis keitėsi: 1931 metais įsigaliojo Civilinis kodeksas, 1932 metais — Civilinio proceso kodeksas, o 1930 metais — Žemės kodeksas. Tačiau liko ir tradicinių normų. 1978 metais priimta nauja Konstitucija ir nuo 1979 metų išleista daug įstatymų: Rinkimų įstatymas, Teismų įstatymas, Šiuolaikinių įmonių įstatymas ir kiti.

Japonijos civilinis kodeksas išleistas 1896 metais. Iki jo vadovautasi Kinijos teise. Po karo Japonijos prekybos ir pramonės kompanijų veiklai įtaką darė JAV teisė. Greta Civilinio ir Prekybos kodeksų galiojo papročiai bei moralės normos. Leidžiami pensijų, aplinkos apsaugos, darbo ir proceso įstatymai. Apskritai Japonijoje išsivystė idėja, kad teisės viršenybė yra būtina teisingumo sąlyga, tačiau teisės normos taikomos tada, kai bylos negalima išspręsti susitaikymu pagal šalies papročius ir tradicijas.

Buvusių socialistinių šalių teisės sistemos anksčiau priklausė romanų-germanų teisės šeimai. Teisės normos visada buvo suprantamos kaip bendrosios elgesio taisyklės. Iš esmės panašios į kontinentinę teisę, socialistinės teisės sistemos buvo akivaizdžiai klasinio turinio. Vienintelis teisės šaltinis buvo norminiai aktai ir de-

klaracija, kad jie išreiškia darbo žmonių valią. Daugiausia teisės aktų sudarė įstatymus papildantys slapti ir pusiau slapti įsakai, įsakymai, išreiškę komunistų partijos ir valstybės aparato valią.

Vyravo siauras teisės supratimas ir buvo tik viešoji teisė. Teisės viršenybės idėja ir ypač mintis, kad teisė turi atitikti teisingumo principą, kad reikia derinti privačių asmenų ir visuomenės interesus, buvo svetima. Teisė buvo imperatyvaus pobūdžio, glaudžiai susijusi su valstybės politika ir užtikrinama partinės valdžios ir teisėtvarkos institucijų prievarta.

Teismų praktika negalėjo keisti teisės normų. Nors galiojo konstitucinis teisėjų nepriklausomumo principas, teismas buvo partinės nomenklatūros įrankis, užtikrinantis jos valdžią ir saugantis interesus.

Socialistinės teisės sistemoms didelę įtaką darė Tarybų Sąjunga. Dabar Kinijos, Siaurės Korėjos, Kubos teisė yra socialistinės teisės sistemos atmainos.

Literatūra

1. Hart H. L. Teisės samprata. Vilnius, 1997.
2. Leonas P. Teisės enciklopedija. Vilnius, 1995.
3. Leonas P. Sociologija. Vilnius, 1995.
4. Riomeris M. Valstybė. Vilnius, 1995.
5. Riomeris M. Suverenitetas. Vilnius, 1995.
6. Rawls J. A Theory of Justice. Cambridge, 1971.
7. Алексеев С. С. Теория права. Москва, 1994.
8. Теория права и государства / ред. Лазарев В. В. Москва, 1996.
9. Теория государства и права : курс лекций / ред. Марченко М. Н. Москва, 1998.
10. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах / отв. ред. Марченко М. Н. Москва, 1998.
11. Теория государства и права / отв. ред. Корельский В. М., Перевалов В. Д. Москва, 1997.
12. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. Н. Современная социология права. Москва, 1995.

Vansevičius, Stasys

Va268 Valstybės ir teisės teorija : mokomoji priemonė.

Vilnius: Justitia, 2000. – 256 p.

ISBN 9986-567-35-1

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto Valstybės ir teisės teorijos ir istorijos katedros vedėjas prof. habil. dr. Stasys Vansevičius pirmoje knygos dalyje analizuoja svarbiausius valstybės teorijos klausimus: jos susidarymo teorijas, sampratą ir tipologiją, valstybės formas, jos aparatą ir kita.

Antroje dalyje aptariama teisės atsiradimas ir raida, teisės samprata, šaltiniai, teisės aiškinimas, taip pat teisinė sąmonė ir kultūra, teisėkūra, teisės galiojimas ir teisiniai santykiai, teisės pažeidimai ir teisinė atsakomybė, teisės spragos ir t. t.

Skiriama teisės specialybės studentams ir visiems besidomintiems valstybės ir teisės teorijos klausimais.

UDK 340.12(075.8)

Stasys Vansevičius

VALSTYBĖS IR TEISĖS TEORIJA
Mokomoji priemonė

Redaktorė Dalia Vėbrienė

Išleido leidykla „Justitia“. Sėlių g. 8, 2004 Vilnius.
Spausdino AB „Vilspa“ spaustuvė. Viršuliškių sk. 80, 2056 Vilnius.
Užsakymas 731.